

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XVI

Sa. 64

Ekim 1952

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler:

	<u>Sayfa</u>
ŞENYÜHEK, PROF. DR. M. S.: A Study of the Pontian Fauna of Gökdere (Elmadağı), South-East of Ankara.....	449
EROL, OĞUZ: A note on the Geology of the Mammalian Fossil bed of Elmadağı-Evciler Ağıkları	493
BOSSERT, HELMUTH TH.: Das H-H Wort für "Malstein".....	495
ÜNVER, PROF. DR. A. S.: Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi	547
İZET HAKKI: Mevlâna Türbesinin çini kaplamaları ve Anadolu Selçuk çiniciliğinin San'at ve işçilik özellikleri	577

Biyografya :

EYİCE DR. SEMAVİ: Prof. Dr. Alfons Maria Schneider.....	585
---	-----

Bibliyografya :

SCHWEINFURT, PROF. DR. Ph.: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, 1951	599
FIRATLI, NEZİH: Paphlagonia	607

Haberler :

ALKIM, U. BAHADIR: Yedinbi Mevsim Karatepe çalışmaları.....	611
—————: Sekizinci Mevsim Karatepe çalışmaları	616
—————: Karatepe : Seventh Campaign.....	620
—————: The Eighth Season's work at Taratepe.....	625

L E V H A L A R

XCIX — CXIV - M. S. Şenyürek
CXV — CXVI - Oğuz Erol
CXVII — CXXXV - H. Th. Bossert
CXXXVI — S. Ünver
CXXXVII — S. Eyice (Alfons Maria Schneider)

BELLETTEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.gov.tr>

email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı: 2003

BELLE TEN

Cilt : XVI

Ekim 1952

Sayı : 64

A STUDY OF THE PONTIAN FAUNA OF GÖKDERE (ELMADAĞI), SOUTH-EAST OF ANKARA

MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK, Ph. D.

Professor of Anthropology and Chairman of the Division of Palaeoanthropology,
University of Ankara

The fossiliferous site of Gökdere, which is near the village of Evciler Ağlları, about 28 kilometers south-east of the city of Ankara, in a straight line, and south of Elmadağı, was first discovered by the geologist, Oğuz Erol in 1948, during the preparation of his doctorate thesis.¹ I, at first, arranged a students' excursion² to this place in 1951, and afterwards paid a second visit, together with Mrs. E. Şenyürek, in the same year. I have already published a preliminary report on the fossils found during these two visits.³

¹ In 1948, Oğuz Erol had found, in the vicinity of the Gökdere stream, a horn-core fragment, an astragalus and a phalanx and had shown them to my former student, Fikret Ozansoy. Ozansoy attributed the horn-core fragment to *Oioceros rothii* Wagner and the astragalus and the phalanx to the genus *Hipparion* (see Erol, 1949). In his subsequent study on the Pontian fauna of Muğla, Ozansoy also briefly refers to the presence of a *Hipparion* fauna at this place (see Ozansoy, 1951, p. 150).

In 1948, Oğuz Erol had also found a second astragalus, part of which is broken and missing. The genus and species of this second astragalus, which belongs to an Artiodactyl, still remain indetermined.

² For this excursion see Şenyürek, 1951, p. 68.

³ Ibid.

Subsequently, with the help of a grant given by the Faculty of Letters (Faculty of Language, History and Geography) of the University of Ankara, ⁴ I went to Gökdere, accompanied by Mrs. Şenyürek, and carried out excavations at this place. ⁵ During this field work (10-17 August, 1951), I at first excavated at the spot discovered by Oğuz Erol in 1948, which is just west of the Gökdere stream (figs. 1, 2 and 3). In this report this first fossiliferous pocket is called "Gökdere pit" (fig. 4). During the course of this sojourn in the Gökdere region, we discovered and excavated two more fossiliferous points, one just east of the village of Evciler Ağılları, and the other between this and the Gökdere pit. The latter two spots are respectively called Akkıрма pit I and II (fig. 5). The dimensions of the three excavated pits are as follows :

	<u>Length</u>	<u>Width</u>	<u>Depth Reached (from the surface)</u>
Gökdere pit	7.50 m.	5.50 m.	0.70 m.
Akkırma pit II	5.60 „	5.20 „	1.30 „
Akkırma pit I	3.36 „	3.00 „	1.36 „

In all three pits, which contained remains of *Hipparion gracile* Kaup, the fossils are found in deposits of marl. In all three pits, the fossils, which are found just below the surface and in damp deposits, have badly decayed. Therefore, only the teeth and some isolated or fragmentary bones or horns could be retrieved.

In this report I will only deal with the fossil Mammalian remains from Gökdere, and not dwell on the geology of the region, ⁶ which is treated by Oğuz Erol in a separate paper. ⁷ Also for the map showing the location of Gökdere the reader is referred to Oğuz Erol's report.

⁴ On this occasion I wish to extend my thanks to the office of the Dean, the Council of Professors and the Eastern Anatolian Research Station of the Faculty of Language, History and Geography of the University of Ankara for this grant.

⁵ In this connection I also wish to extend my thanks to my wife for her help during this field work.

⁶ See Erol : 1951. In Şenyürek, 1951, p. 71.

⁷ Erol, : 1952 (In this issue of Belleten).

ORDER PROBOSCIDEA

FAMILY MAMMUTIDAE CABRERA (FAMILY MASTODONTIDAE)⁸

MASTODON PENTELICI GAUDRY AND LARTET

Mastodon pentelici Gaudry and Lartet is represented by an upper second molar of the right side,⁹ found at the Gökdere pit.¹⁰ In this five-cusped upper second molar, the two anterior cusps, of which one is buccal and the other lingual in position, are arranged in a transverse line and form the anterior lobe of the tooth which is narrower than its posterior lobe (fig. 6). In the posterior lobe of this tooth, there are two cusps on the lingual side and one cusp on the buccal side of the occlusal surface, the buccal cusp being more posterior in position than the mesio-lingual cusp of this lobe, as in the specimens of *Mastodon pentelici* from Pikermi, described by Gaudry,¹¹ and as in those from Maragha.¹² The thickened and crenulated mesial and distal margins of the occlusal surface represent the cingulum. In addition there is a thickened belt of cingulum at the base of both the buccal and lingual surfaces which are, on either side, continuous with the thick mesial and distal margins of the chewing surface of the crown (fig. 7). In other words, this tooth from Gökdere is encircled by a complete belt of cingulum, which is pronounced on mesial and distal sides and weaker on buccal and lingual surfaces. All the cusps of this tooth are worn, the lingual cusps being more worn than the buccal cusps.

⁸ From Simpson, 1950, p. 133. In this report all the family names are from Simpson, 1950.

⁹ For the designation of the molars of Mastodons the terminology used by De Mecquenem (1924, p. 133) and Arambourg and Piveteau (1929, p. 75) has been adopted. For this Arambourg and Piveteau (1929, p. 75) state: "*En tout cas, la distinction entre molaires de lait et prémolaires est toujours délicate, souvent impossible. Nous emploierons donc ici, comme l'a déjà proposé M. Boule, l'ancienne terminologie établie par Gervais et de Blainville, et nous dirons simplement première, deuxième, troisième, quatrième, cinquième et sixième molaires, marquant seulement l'ordre d'apparition de ces diverses dents, sans essayer de distinguer entre dents de lait et prémolaires.*"

¹⁰ In addition to some fragmentary bones, also there is a left astragalus (max. length=111.00 mm; max. width=111.00 mm.) of a proboscidean, which was mentioned before (Şenyürek, 1951, p. 70). But it is not known whether it belong to this species or to another species.

¹¹ Gaudry, 1862, p. 144.

¹² See De Mecquenem, 1924, pl. I, figs. 7 and 8.

Gaudry described the upper second molar of the specimen from Pikermi as follows : “. . . elle est plus longue que large et plus étroite en avant qu'en arrière; on y compte trois rangs de collines et un bourrelet en avant; elle n'a pas de talon en arrière; les deux mamelons qui forment la seconde colline ne sont pas placés sur un même rang; celui du côté interne est plus en avant que celui du côté externe; bien que la dent ait été en exercice pendant longtemps, en voit encore du ciment dans les vallées; je n'ai pas remarqué de bourrelet sur les faces latérales”¹³ The tooth from Gökdere, in general, resembles the corresponding tooth from Pikermi,¹⁴ but differs from it mainly in having a belt of cingulum on the buccal and lingual faces of the crown.

De Mecquenem gives the following description for the upper second molar from Maragha : “La 2e molaire supérieure (Pl. I, fig. 7 et 8) est divisée en deux lobes par un pli profond de la muraille externe, un léger pli de la muraille interne; le premier lobe est en presque île; il est plus étroit que le second; il comporte un bord antérieur bourgeonné, une rangée de deux tubercules; le lobe postérieur a une rangée de tubercules et un troisième tubercule un peu en retrait du côté interne; il est flanqué de ce côté d'un groupe de petits tubercules secondaires; en arrière est un talon bourgeonné, dont les tubercules extrêmes sont assez forts; à l'usure on retrouve bien la M² de Pikermi.”¹⁵ This description of De Mecquenem would almost fit the specimen from Gökdere. Furthermore, although not mentioned by De Mecquenem,¹⁶ as can be seen from the picture published by him,¹⁷ in the Maragha specimen there are clear traces of cingulum on the buccal and lingual faces of the crown. In short, the morphology of the upper second molar of *Mastodon pentelici* from Gökdere resembles more that of the specimen from Maragha than that from Pikermi.

The measurements of the Gökdere tooth¹⁸ are compared with

¹³ Gaudry, 1862, p. 144.

¹⁴ Ibid, Pl. XXII, fig. 2.

¹⁵ De Mecquenem, 1924, p. 140.

¹⁶ Ibid., p. 140.

¹⁷ Ibid., Pl. 1, fig. 8.

¹⁸ The height of this tooth has been reduced by wear. The height measurements of the already worn crown are as follows :

Height (Mesio-buccal cusp) = 19.00+mm.

Height (Disto-buccal cusp) = 17.00+mm.

Height (Mesio-lingual cusp) = 15.00+mm.

Height (Disto-lingual cusp) = 16.00+mm

those of the upper second molars of *Mastodon pentelici* from Pikermi and Maragha in Table 1. As can be seen from this table the tooth from Gökdere is smaller than those of *Mastodon pentelici* from Pikermi and is in the range of those from Maragha, being, however, nearer to the lower limit of the range of the teeth from the latter place. In crown index the Gökdere specimen is in the range of the upper second molars of *Mastodon pentelici* from Pikermi and Maragha. In the index which expresses the breadth of the anterior lobe as a percentage of that of the posterior lobe of the tooth, the Gökdere specimen is again in the range of the two teeth from Pikermi. A comparison with the teeth from Maragha in this index is not possible as De Mecquenem gives only one breadth measurement.

ORDER PERISSODACTYLA

FAMILY EQUIDAE GRAY HIPPARION GRACILE KAUP

Hipparion gracile Kaup is represented by a large number of isolated teeth belonging to both the deciduous and permanent dentitions (figs. 8-17), and a number of extremity bones (figs. 19-26). By far the vast majority of the mammalian remains found at Gökdere belong to this species, so that the fauna from this site can justifiably be called a *Hipparion* fauna.

As can be seen from Table 2, in the total length of the lower cheek teeth (P_2 - M_3) one specimen of *Hipparion gracile* from Gökdere is in the range of *Hipparion gracile* from Pikermi and Mont Léberon and is very near to those from Veles in Macedonia.

Regarding the extremity bones, Arambourg and Piveteau make the following statement about the lower extension of the articular facet on the disto-medial corner of the plantar surface of Astragalus of *Hipparion*: "*Mme A. Pavlow a cru trouver dans l'astragale de l'Hipparion un caractère particulier et auquel elle paraît attacher une grande importance: la facette oblongue interne, qui, chez Anchitherium, arrive jusqu'à la surface tarsienne, serait séparée, chez Hipparion, du bord inférieur de l'os. Ce caractère, que l'on trouve dans quelques espèces de Palaeotherium, n'existerait plus chez les chevaux. Sur une de nos formes il*

n'en est pas ainsi: la facette arrive jusqu'à la surface tarsienne."¹⁹ Out of the seven astragali from Gökdere where observations on this feature could be made, in five this articular facet is clearly separated from the tarsal surface (see figs. 20-21), while in two it reaches this surface (figs. 22 and 23). In one of these (fig. 22) the facet completely reaches the tarsal surface. In the other specimen, however, the facet reaches this surface in its lateral half while it is separated from it in its medial portion (fig. 23). That is, in this feature, there is still some variation in *Hipparion gracile*. In the maximum length of astragalus (Table 3) *Hipparion gracile* from Gökdere is, on the average, near that from Pikermi and its average is identical with the measurement of the specimen from Lyon, the specimens from Mont Léberon tending, on the whole, to be smaller than these forms.

In the maximum length and width of the first and second phalanges, the specimens from Gökdere are in the range of those from Pikermi (Tables 4 and 5). In these bones, *Hipparion gracile* from Gökdere and Pikermi, on the whole, tend to be somewhat bigger than the form from Mont Léberon.

Regarding the differences between the phalanges of *Hipparion* and *Equus*, Arambourg and Piveteau make the following statement :

"L'examen d'un grand nombre de pièces nous a convaincus qu'il était possible de distinguer une phalange d'Hipparion d'une phalange de Cheval. La possibilité d'une telle distinction pouvant avoir, dans certains cas, un intérêt stratigraphique, nous allons en dire quelques mots.

Une phalange d'Hipparion, qu'elle soit antérieure ou postérieure, se distingue d'une phalange de Cheval par deux caractères :

1° Chez l'Hipparion, l'insertion en V du ligament sésamoïdien inférieur s'étend beaucoup moins loin, sur la face plantaire, que chez le Cheval

*2° L'élargissement distal de la phalange est beaucoup moins fort que chez le Cheval."*²⁰ The same differences in these two features has also

been mentioned by Teilhard de Chardin and Piveteau, in their study of the fossil mammals of China.²¹

It can be seen, with regard to the first feature, from fig. 25 that the V-shaped ridges on the volar surface of the first phalanx of *Hip-*

¹⁹ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 85.

²⁰ Ibid., p. 85.

²¹ Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, p. 29.

parion gracile from Gökdere is really much shorter than that of *Equus*, as also observed by Arambourg and Piveteau²² and Teilhard de Chardin and Piveteau.²³

As for the second feature, I have listed the maximum lengths, proximal and distal widths of the first and second phalanges of *Hipparion gracile* from Gökdere, *Hipparion houfenense* from China and some *Equus*, taken from the literature, in Tables 6 and 7 and I have calculated three indices from these measurements. As can be seen from Table 7, in the indices $\frac{\text{Distal Width} \times 100}{\text{Length}}$ and $\frac{\text{Distal Width} \times 100}{\text{Proximal Width}}$

the first phalanges of *Hipparion* are within the range of *Equus*, the minimum for *Equus* being lower than that of *Hipparion*, and the maximum for *Equus* exceeding that of *Hipparion*. Again in the indices expressing the distal width as a percentage of length and proximal width, the ranges of the second phalanges of *Hipparion* and *Equus* overlap to a great extent (Table 7). However, in these two indices the minima for *Hipparion* are lower than those of *Equus*, while the maxima of the latter genus exceed those of the former.

From these comparisons it is seen that, contrary to the opinions of Arambourg and Piveteau²⁴ and Teilhard de Chardin and Piveteau,²⁵ in at least a considerable number of cases, the relative sizes of the distal extremities of the phalanges of *Hipparion* do not differ much from those of some forms of *Equus*, that is, it is at least not always possible to make a distinction between the two genera on this basis.

However, in minima and maxima where differences were cited above, it may perhaps be possible to make a distinction between the two genera, but even in this more specimens of *Hipparion* are needed to be quite sure.

²² Arambourg and Piveteau, 1929, p. 85.

²³ Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, p. 29.

²⁴ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 85.

²⁵ Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, p. 29.

FAMILY CHALICOTHERIIDAE GILL

GEN. AND SP. INDETERMINED

This family is represented by two somewhat worn phalanges which were found on the surface near the Gökdere pit. In both phalanges the distal extremity is forked and the proximal extremity presents a concave articular surface which is not perpendicular to the long axis of the bone, but stands obliquely (fig. 27). One of these specimens is nearly complete, while in the other the proximal extremity is damaged. The measurements of these two phalanges are as follows :

	<u>Specimen 1</u>	<u>Specimen 2</u>
Maximum Length	62.00 mm.	—
Length from the middle point of the anterior margin of proximal articular surface to the point where the distal extremity is forked	33.00 mm.	31.00 mm.
Maximum width of Proximal Extremity	41.00 mm.	—
Maximum width of Distal Extremity ..	34.00 mm.	31.50 mm.

FAMILY RHINOCEROTIDAE OWEN

ACERATHERIUM SP.

The genus *Aceratherium* is represented by the buccal parts of two lower molars of the left side (figs. 28-29), found on the surface near Akkıрма pit I. The lingual parts of both of these teeth are unfortunately broken and missing. In the larger specimen the buccal surface of the mesial lobe and most of the buccal surface of the distal lobe is preserved. In the smaller specimen most of the buccal surface of the mesial lobe and only the mesial half of the distal lobe are retained. The larger molar has a length of 42.00 mm. at the base. In both teeth a conspicuous belt of cingulum starts somewhat below the cutting edge on the mesio-buccal corner, descends downward and then bending at the base continues and reaches the furrow between the two lobes. In the larger tooth a faint belt of cingulum crosses the base of the buccal surface of the distal lobe and then it bends and continues upward as a thick belt at the disto-buccal corner. On the other hand, in the smaller tooth the mesial half of the buccal surface of the distal lobe is smooth.

ORDER ARTIODACTYLA

FAMILY SUIDAE GRAY

SUS ERYMANTHIUS ROTH AND WAGNER

Sus erymanthius Roth and Wagner is represented by a permanent first right lower molar²⁶ and two upper first molars (fig. 30), one right and one left, from the Gökdere pit. These two upper first molars, although found isolated, but close together, probably belong to the same individual as they are of nearly the same size and of the same development. In addition we have the right lower permanent P₃, P₄, M₁, M₂ and M₃, of another individual, which were found in Akkırma pit II (fig. 31-37). Although these five teeth had been found in a row in a right corpus mandibulae, the latter had completely decayed and could not be retrieved.

The lower last premolar (P₄) of *Sus erymanthius* from Gökdere differs from that of *Sus scrofa* in not possessing such a well-developed tubercle on the mesio-lingual corner of the tooth, which is, although variable, usually larger and sometimes quite conspicuous in *Sus scrofa*.²⁷ However, a close scrutiny (see fig. 33-34) reveals that on the mesio-lingual corner of the lingual surface of P₄ from Gökdere there are three slight swellings, two subjacent to the cutting edge anterior to the main tip of the premolar and one below them. In the unworn lower last premolar of a *Sus scrofa* I have for comparison, there are also two slight swellings subjacent to the cutting edge anterior to the main tip of the tooth and a well-developed tubercle below them. This situation is similar to that of *Sus erymanthius* from Gökdere, with the exception of the tubercle which is lacking in the fossil specimen. However, it is quite evident that the lowermost swelling on the enamel on the mesio-lingual corner of P₄ of *Sus erymanthius* is an incipient beginning of the tubercle seen in *Sus scrofa*.

The last lower premolar (P₄) from Gökdere also differs from that of *Sus scrofa* in having a well-developed tubercle on the disto-lingual corner of the crown, which is also present, according to the

²⁶ This first lower molar (fig. 38) has already been briefly referred to in my earlier paper. See Şenyürek, 1951, p. 70.

²⁷ See also Arambourg and Piveteau, 1929, pp. 87-88.

description of De Mecquenem, ²⁸ in the lower premolars of *Sus erymanthius* from Maragha. ²⁹ In *Sus scrofa* this tubercle is very small. In P_3 of *Sus erymanthius* from Gökdere this tubercle is still very rudimentary.

The lower P_3 and P_4 of *Sus erymanthius* from Gökdere show, in their morphology, a close resemblance to those of *Sus erymanthius* from Pikermi ³⁰ and that of *Sus major* from Mont Léberon. ³¹

The upper first molars from Gökdere are four-cusped, with a small talon, and resemble closely those of *Sus erymanthius* from Salonica ³² and *Sus major* from Mont Léberon. ³³ The first and second lower molars from Gökdere are again four-cusped, the buccal cusps, as is also the case in the upper first molars, being more anterior in position than the corresponding lingual cusps. In both the first and second lower molars from Gökdere there is a small talon at the distal end of the crown, and there are four roots. The third lower molar from Gökdere is by far the largest tooth of the three lower molars, with a large talon in its distal part, in which again the main buccal cusps are more anterior in position than the corresponding lingual cusps.

On the whole, the morphology of the lower molars of *Sus erymanthius* from Gökdere closely resembles those of *Sus erymanthius* from Pikermi ³⁴ and *Sus major* from Mont Léberon. ³⁵

In the number of the accessory tubercles the upper and lower molars of *Sus erymanthius* from Gökdere come close to those of *Sus scrofa*, as is also the case in *Sus erymanthius* from Salonica, as already recorded by Arambourg and Piveteau, ³⁶ and unlike the specimens of *Sus erymanthius* from Pikermi, in which these tubercles are, according to Gaudry, "*peut-être un peu moins compliqués*". ³⁷

²⁸ De Mecquenem, 1924, p. 155.

²⁹ De Mecquenem (1924-1925) unfortunately has not published the pictures of the teeth of *Sus erymanthius* from Maragha.

³⁰ Gaudry, 1862, pl. XXXVIII, figs. 3 and 4.

³¹ Gaudry, 1873, pl. VIII, fig. 4.

³² See Arambourg and Piveteau, 1929, pl. IV, fig. 6.

³³ See Gaudry, 1873, pl. VII, fig. 3.

³⁴ See Gaudry, 1862, pl. XXXVIII, figs. 3 and 4.

³⁵ Gaudry, 1873, pl. VIII, fig. 3.

³⁶ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 88.

³⁷ Gaudry, 1862, p. 236.

The measurements of the teeth of *Sus erymanthius* from Gökdere are compared with those of other forms of *Sus* in Table 8. From this table it is seen that the upper first molar of *Sus erymanthius* from Gökdere is of nearly the same length, being very slightly longer, but narrower than that of *Sus erymanthius* from Pikermi. On the other hand, all the available lower teeth (P_3 to M_3) of *Sus erymanthius* from Gökdere exceed the corresponding teeth of the same species from other places in length. In the second and third lower molars where the breadth measurements for *Sus erymanthius* from other places are available, the specimens from Gökdere also exceed them in this dimension. The third lower molar of *Sus erymanthius* from Gökdere is larger in both length and breadth than that of *Sus major* from Mont Léberon. On the other hand, in length measurement the lower teeth of *Sus erymanthius* from Gökdere come close to those of *Sus antiquus*, in one tooth the latter and in the others the former being slightly in excess. In breadth measurement, P_4 and M_1 of *Sus antiquus* exceed those of *Sus erymanthius* from Gökdere, in M_2 they are identical and in M_3 nearly equal, that of *Sus erymanthius* from Gökdere being very slightly the larger. Thus it is seen that in size the teeth of *Sus erymanthius* from Gökdere show considerable variation. The upper first molars from Gökdere have lower robustness values than that of the same species from Pikermi, while the lower teeth, which clearly belong to a larger form, close the gap in size between the teeth of *Sus erymanthius* and *Sus antiquus*.

Regarding the affinities of *Sus erymanthius* Arambourg and Piveteau state: "*Le Sanglier de Pikermi a été décrit par Roth et Wagner, puis par Gaudry, sous le nom d'erymanthius. Il est voisin de celui du Léberon nommé par Gervais Sus major. Pour Gaudry, la seule différence que l'on puisse relever entre ces deux espèces c'est la présence, dans la première, de grosses protubérances latérales au maxillaire supérieur. Mais l'étude des Sangliers actuels montre que c'est un caractère très variable, en rapport, semble-t-il, avec l'âge du sujet. Et Gaudry écrit: 'je pense donc que le Sus erymanthius pourrait être un Sus major, chez lequel les protubérances des maxillaires se seraient développées'*"

A Eppelsheim, Kaup a figuré sous le nom de Sus antiquus une troisième forme sans doute identique à Sus major.

Il est fort probable que des matériaux plus complets nous conduiraient à placer dans une seule et même espèce ces différents Suidés. Ici, nous

ne pouvons que signaler ce rapprochement"'.³⁸ The material from Gökdere, although too fragmentary, tends to support further this statement made by Arambourg and Piveteau.

FAMILY GIRAFFIDAE GRAY

HELLADOTHERIUM DUVERNOYI GAUDRY AND LARTET

I have tentatively attributed to the species *Helladotherium duvernoyi* a well-preserved large astragalus of the left side (figs. 39-40) and the internal part of another left astragalus (fig. 41), found at Gökdere pit. The astragalus from Gökdere (figs. 39 and 40) closely resembles in its morphology that of *Helladotherium duvernoyi* Gaudry and Lartet from Pikermi.³⁹

The measurements of the two astragali from Gökdere are as follows :

	Specimen No. 1	Specimen No. 2
Length (external) :	105.00 mm.	—
Length (internal) :	95.00 „	94.00 mm.
Width (proximal) :	72.00 „	—
Width (distal) :	70.00 „	—

As can be seen from Table 9, in length measurement the astragalus from Gökdere approaches that of *Helladotherium duvernoyi*, while in maximum breadth it is slightly narrower.

FAMILY BOVIDAE GRAY

TRAGOCERUS AMALTHEUS ROTH AND WAGNER

Among the fossil material from Gökdere *Tragocerus amaltheus* is represented by an upper right p⁴ from the Gökdere pit and by a left lower M₃ from Akkırma pit II.

The three rooted upper P⁴ (fig. 42) resembles, in its morphology, closely a specimen from Salonica depicted by Arambourg and Piveteau.⁴⁰ The third lower molar (fig. 43), in its morphology, comes close to the specimens of *Tragocerus amaltheus* from Pikermi,⁴¹

³⁸ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 88.

³⁹ See Gaudry, 1862, pl. XLIII, figs. 10 and 12.

⁴⁰ See Arambourg and Piveteau, 1929, pl. VII, fig. 3.

⁴¹ See Gaudry, 1862, pl. XLIX, fig. 4.

Mont Léberon,⁴² Maragha⁴³ and Salonica.⁴⁴ This third lower molar from Gökdere has a well-developed basal pillar on the buccal surface between the anterior and middle lobes, as is a characteristic of *Tragocerus amaltheus*.⁴⁵

The measurements of P⁴ and M₃ are compared with those of other specimens of *Tragocerus* from other sites respectively in Tables 10 and 11. From Table 10 it is seen that the p⁴ from Gökdere is in the range of *Tragocerus amaltheus* from other sites in both size and crown index.⁴⁶ The third lower molar from Gökdere is equal in length to the specimen of *Tragocerus amaltheus* from Pikermi measured by Gaudry⁴⁷ and in breadth it is intermediate between the specimens of *Tragocerus amaltheus* and *Tragocerus rugosifrons* from Samos measured by Schlosser.⁴⁸

HELICOTRAGUS ROTUNDICORNIS WEITHOFER

The genus *Helicotragus* is represented by two horn-cores; one left and one right, probably belonging to the same individual, as they were found near each other in the Gökdere pit. Although, in both specimens the tip portion is broken (figs. 44-47), a somewhat greater portion of the horn-core is preserved on the right than on the left side.

These two horn-cores from Gökdere, which have sub-circular cross-sections, first curve outward, then backward and then slightly inward and are twisted along their axis, as is characteristic of the genus *Helicotragus*.⁴⁹ The surface of the horn-cores is covered with slight furrows and there is a weak keel on the mid-part of the external surface, which, toward the tip, passes onto the inner side as the horn-core is twisted. In addition there is another weak keel

⁴² See Gaudry, 1873, pl. X, fig. 6.

⁴³ See De Mecquenem, 1925, pl. V, fig. 6.

⁴⁴ See Arambourg and Piveteau, 1929, pl. VII, fig. 2.

⁴⁵ For this see Gaudry, 1862, pp. 279-280; Gaudry, 1873, p. 52; De Mecquenem, 1925, p. 35.

⁴⁶ See also the long list of measurements given by Andree, 1926, table 2.

⁴⁷ See Gaudry, 1862, p. 82.

⁴⁸ See Schlosser, 1924, p. 61 and p. 65.

⁴⁹ For the characteristic features of horn-cores of *Helicotragus* see De Mecquenem, 1925, p. 11; Pilgrim and Hopwood, 1928, p. 18; Arambourg and Piveteau, 1929, p. 111.

on the internal surface of the horn-core. In possessing two keels these two horn-cores from Gökdere agree with *Helicotragus rotundicornis* Weithofer, which, as is stated by Pilgrim and Hopwood,⁵⁰ possess two keels and differ from *Helicotragus fraasii* Andree which exhibits one keel.⁵¹

According to Andree, the angle of divergence of the horn-cores is less in *Helicotragus rotundicornis* of Pikermi (71°) than in *Helicotragus fraasii* Andree of Samos (96°),⁵² which is a new species established by this author.⁵³ As the specimens of horn-cores from Gökdere are isolated an exact measurement of the angle of divergence of the two horn-cores is not possible. The distance from the base to the point where the horn-core begins to turn inward, measured on the inner side, is 110.00 mm. on the right and 111.00 mm. on the left horn-core from Gökdere. In this measurement these two specimens come nearer to *Helicotragus rotundicornis* than to *Helicotragus fraasii*, as according to Andree this distance is 105 mm. in *Helicotragus rotundicornis* and 190 mm. in *Helicotragus fraasii*.⁵⁴

Other measurements of the horn-cores from Gökdere, and those of *Helicotragus rotundicornis* from Pikermi and *Helicotragus fraasii* from Samos, given by Andree⁵⁵ are listed in Table 12. A small portion of the left horn-core from Gökdere is broken and I have restored it with Plaster-of-Paris. But as only a small portion is missing, the straight length measured on the inner side from the base to the restored tip (176.00 mm) is probably near the actual length. In length, the horn-core from Gökdere is much shorter than that of *Helicotragus fraasii* Andree and comes nearer to that of *Helicotragus rotundicornis* Weithofer. In antero-posterior length at the base, the horn-cores from Gökdere are again much smaller than that of *Helicotragus fraasii* Andree. In the transverse diameter at the base, the specimens from Gökdere are again much narrower than that of *Helicotragus raasii* and in the range of *Helicotragus rotundicornis* from Pikermi. In the transverse diameter in the middle, the horn-cores from Gökdere

⁵⁰ Pilgrim and Hopwood, 1928, p. 21.

⁵¹ Ibid, p. 23.

⁵² Andree, 1926, p. 165.

⁵³ Ibid., p. 163.

⁵⁴ Ibid., p. 165.

⁵⁵ Ibid., p. 165.

are smaller than that of *Helicotragus fraasii*, and are identical with one of the specimens from Pikermi and very near to the other.

In short, this metric comparison and their morphology show that the horn-cores from Gökdere belong to *Helicotragus rotundicornis* Weithofer and not to *Helicotragus fraasii* Andree.

GAZELLA DEPERDITA GERVAIS

Gazella deperdita Gervais is represented in the Gökdere collection by two fragments of horn-cores (figs. 48-49), one right and one left, and one right lower third molar found in Akkırma pit II. In one of the specimens (No. 1) the greatest portion of the horn-core is preserved.

In their study of the vertebrates from Salonica, Arambourg and Piveteau describe the horn-cores of *Gazella deperdita* from this place as follows: "*Les Chevilles des cornes sont relativement courtes et massives; elles s'infléchissent assez brusquement en arrière à partir de leur premier tiers inférieur en restant dans le plan de leur diamètre antéro-postérieur; toutefois, vers la pointe, elle marquent un légère tendance à revenir vers l'intérieur. Leur section est subcirculaire ou ovale suivant les individus, avec un léger aplatissement du côté externe. Ces caractères rappellent beaucoup ceux d'une espèce africaine actuelle: G. isabella Gray*".⁵⁶

This description completely fits the two specimens of horn-cores from Gökdere, in both of which the cross-section at the base is sub-circular and the external surface of this part is slightly flattened as in Salonica specimens, while the internal surface is convex. In the more complete specimen from Gökdere, the horn-core is also noticeably curved backward in norma lateralis, while the tip portion is, in the anterior view, slightly bent inward again as in the specimens of *Gazella deperdita* from Salonica. In both specimens from Gökdere the surface of the horn-core presents a number of conspicuous longitudinal furrows, of which the ones at the back are the more pronounced, exactly as in the specimens of *Gazella deperdita* (*G. brevicornis*) from Pikermi as described by Gaudry.⁵⁷

⁵⁶ Arambourg and Piveteau, 1929, pp. 99-100.

⁵⁷ Gaudry (1862, p. 300) described the horn-cores of *Gazella deperdita* (*Gazella brevicornis*) from Pikermi as follows: "*Les cornes naissent au-dessus des orbites, et divergent un peu en se dirigeant en arrière; elles sont légèrement arquées; leur surface porte des sillons qui commencent à Om, 02 au-dessus de la base; les plus profonds sont situés à leur*

The curvature of the *Gazella deperdita* horn-core from Gökdere (fig. 49), in norma lateralis, is much less than that of *Gazella deperdita* specimen depicted by Gervais⁵⁸ and also less than that of the horn-core from Mont Léberon depicted by Gaudry.⁵⁹ On the other hand, the degree of curvature, in norma lateralis, of the specimen from Gökdere comes near to those of the specimens of *Gazella deperdita* (*Gazella brevicornis*) from Pikermi and Salonica, depicted respectively by Gaudry⁶⁰ and Arambourg and Piveteau.⁶¹

The measurements of the horn-cores from Gökdere are listed in Table 13 and they are compared with the measurements of other *Gazellas* in Table 16. From Table 16 it is seen that the horn-cores of *Gazella deperdita* from Gökdere are characterized by a high length-breadth index. In length-breadth index of the horn-cores *Gazella deperdita* from Gökdere exceeds the horn-cores of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. Pilgrimi*), which is another and common species of *Gazella* in the Pontian deposits of Western Asia and South-Eastern Europe. As far as can be judged from the picture, the horn-cores of *Gazella deperdita* from Gökdere come near to the specimen of *Gazella deperdita* from Salonica depicted by Arambourg and Piveteau,⁶² in both the antero-posterior diameter at the base and in total length.⁶³ A small part of the tip portion of the better preserved horn-core specimen from Gökdere is broken and I have restored it with Plaster-of-Paris (see fig. 48). However, the total length measured on the anterior surface from the base to the restored tip (129.00 mm.) is probably not far from the actual length of the horn-core when it was intact. As can be seen from Table 16, in total length the specimen from Gökdere is in the range of both *Gazella deperdita* and also *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi*). That is, in total length it is not distinguished from both *G. deperdita* and *G. gaudryi* (*G. pilgrimi*).

partie postérieure. Elles sont habituellement rondes, mais quelquefois comprimées sur les côtés; leur épaisseur et leur courbure varient également."

⁵⁸ Gervais, 1859, pl. 12, fig. 3.

⁵⁹ Gaudry, 1873, pl. XI, fig. 1 and pl. XII, fig. 2.

⁶⁰ Gaudry, 1862, pl. LVI, fig. 1.

⁶¹ Arambourg and Piveteau, 1929, pl. VII, fig. 1.

⁶² Ibid., pl. VII, fig. 1.

⁶³ In both specimens, however, the tip portion of the horn-core is broken.

Arambourg and Piveteau describe the lower molars of *Gazella deperdita* from Salonica as follows: "Les arrière-molaires ont la muraille interne fortement plissée; le pli antérieur du premier lobe est surtout très saillant. Du côté externe, les plis correspondant aux conides sont comprimés, anguleux, très obliques, relativement peu épais. Le troisième lobe de M_3 est bien développé et arrondi. Il n'y a point de tubercules interlobaires aux deux mâchoires."⁶⁴ On the other hand, Arambourg and Piveteau describe the lower molars of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) as follows: "Les arrière-molaires ont une muraille interne peu plissée, mais portent un très léger pli antérieur du côté externe du premier lobe. Les piliers externes sont moins obliques et moins anguleux que chez *G. deperdita*. Le troisième lobe de M_3 est plus petit et plus anguleux que chez cette dernière."⁶⁵ The third lower molar from Gökdere (figs. 50-51) fits the description of *Gazella deperdita* from Salonica almost exactly. In this third lower molar from Gökdere, the lingual surface is well-plicated, the first and middle lobes, in occlusal view, are narrow and triangular in shape, slanting noticeably backward, and in the anterior part of the lingual surface there is a conspicuous anterior fold as described by Arambourg and Piveteau.⁶⁶ On the buccal side there is a ledge at the base connecting the first and middle lobes, but there is no distinct pillar.⁶⁷ In this Gökdere specimen the third or last lobe is also well-developed.

The measurements of the third lower molars of the genus *Gazella*, available to me, are listed in Table 14. From this table it is seen that the specimen from Gökdere is identical in length with the third lower molar of *Gazella deperdita* from Pikerimi and

⁶⁴ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 100.

⁶⁵ Ibid., p. 102.

⁶⁶ Ibid., p. 100.

⁶⁷ According to Max Schlosser (1904, p. 66) the basal pillars occur in the lower molars of *Gazella deperdita*, but not in the second and third lower molars of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*), while it may occur in the first lower molar of this species (for the latter see also Bohlin, 1941, p. 114, note 1). However, I would like to point out that pillars are not found in the lower molars of *Gazella deperdita* from Salonica (see Arambourg and Piveteau, 1929, p. 100), while they occur in the specimens of *Gazella deperdita* (*Gazella brevicornis*) from Pikerimi, as described by Gaudry (Gaudry, 1862, p. 299). That is, with regard to the presence of basal pillars, on the buccal side of the lower molars, the various forms of *Gazella deperdita* from various localities are quite variable.

with that of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Samos. All the specimens mentioned above are shorter than the third lower molar from Küçükçekmece which Malik and Nafiz⁶⁸ have attributed to *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*). In breadth the third lower molar of *Gazella deperdita* from Gökdere is only slightly broader than that of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Samos, but the difference is not great. The third lower molar from Gökdere, however, differs from that of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Samos in having a lower height, as is characteristic of *Gazella deperdita*.⁶⁹

Regarding *Gazella deperdita*, Arambourg and Piveteau make the following statements: "*Les spécimens que nous venons de décrire ne diffèrent en rien de ceux qui proviennent de pikermi et ont été figurés par Gaudry sous le nom de G. brevicornis; ils sont également conformes à ceux de Maragha décrits sous le même nom par de Mecquenem (XL, p. 30, Pl. III, fig. 2, 5, 8). D'autre part, il nous paraît impossible de distinguer spécifiquement l'espèce du Léberen de celle de Grèce, comme l'ont proposé certains auteurs, nous en tenant aussi à l'opinion de Lydekker, F. Major et Gaudry lui-même, qui, en présence des variations individuelles que présentent les Gazelles, pensait ne voir entre ces deux formes que des différences de race. C'est ce que confirme l'examen du nombreux matériel de Maragha, de Pikermi et de Salonique, où se retrouvent tous les termes de passage entre les types extrêmes: G. brevicornis à chevilles osseuses presque rondes et divergentes dès la base, G. deperdita à chevilles osseuses légèrement comprimées et plus ou moins lyrées.*"⁷⁰

As for the relations of our specimens, the horn-cores of *Gazella deperdita* from Gökdere resemble those of *Gazella deperdita* from Pikermi, Salonica and Maragha, differing noticeably from that of *Gazella deperdita* from the Pontian of France described by Ger-

⁶⁸ Malik and Nafiz, 1933, p. 63.

⁶⁹ In comparing the teeth of *Gazella deperdita* and *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*), Schlosser, (1904, p. 66) states that the teeth in *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) are "...sehr beträchtliche Höhe..." In this connection, it may also be noted that the height of the third lower molar of *Gazella deperdita* from Gökdere is far below those of the third lower molars of *Gazella (Protetraceros) gaudryi* from the Pontian of China studied by Bohlin (see Bohlin, 1941, pp. 102 and 104).

⁷⁰ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 100.

vais ⁷¹ and Gaudry. ⁷² In other words, the relation of *Gazella deperdita* from Gökdere ⁷³ is closer with the variety of *Gazella deperdita*, which is sometimes known also as *Gazella brevicornis* Roth and Wagner.

GAZELLA GAUDRYI SCHLOSSER (=GAZELLA PILGRIMI BOHLIN)⁷⁴

In my preliminary report on the Pontian fossils from Gök-

⁷¹ Gervais, 1859, p. 140.

⁷² Gaudry, 1873, p. 57.

⁷³ It may also be noted here that Thenius has attributed a horn-core and a metatarsal fragment from İlhançayı, west of Ankara, to *Gazella* *cfr.* *deperdita* Gervais (Thenius, 1949, p. 658). But this author does not state whether this specimen is closer to the variety of *Gazella deperdita* from Pikermi or France.

⁷⁴ In his study of the fossil mammals from China in 1903, Max Schlosser had distinguished a new species and named it as *Protetraceros gaudryi* (Schlosser, 1903. Cited by Teilhard de Chardin and Young, 1931, p. 35, Pilgrim, 1937, p. 810, Bohlin, 1941, pp. 80-81 and 114-115), while a year later he named a new species of *Gazella* from the Pontian deposits of Samos as *Gazella gaudryi* (Schlosser, 1904, p. 66). The subsequent inclusion of "*Protetraceros*" from China in the genus *Gazella*, and renaming the species as *Gazella gaudryi* (Schlosser) (see Teilhard de Chardin and Young, 1931, p. 35; Bohlin, 1941, p. 114) has led to a great deal of confusion in the literature. Regarding the relationship of Chinese and European species Bohlin (Bohlin, 1941, p. 114) states: "*Gazella gaudryi* Schlosser 1904 and *G. ('Protetraceros')* *gaudryi* (Schlosser) 1903 are thus two different things at least as they appear in the literature, and, when the latter is included in the Genus *Gazella*, the former has to be renamed. They may be identical, but this has to be proved and, as far as I can see, the evidence is against an identity." Accordingly, Bohlin (Bohlin, 1935. Cited by Bohlin, 1941) has renamed the Samos species as *Gazella pilgrimi* which name (*Gazella pilgrimi* Bohlin) has also been used by Guy E. Pilgrim in his later study (Pilgrim, 1937, p. 809). However, it cannot yet be stated that the new name, that is *Gazella pilgrimi* Bohlin, has been firmly established, as in his later study Bohlin (Bohlin, 1941, p. 115) makes the following statement: "*In their paper 1929 Arambourg & Piveteau describe Gazella gaudryi (pilgrimi) from Saloniki and mention among other dental characters (p. 46): 'La muraille externe des arrière-molaires est légèrement plissée, mais beaucoup moins que chez G. deperdita...' These authors state that Gazella gaudryi (pilgrimi) does not seem to differ, neither in its cranial, nor in its dental characters from G. schlosseri Pavlow and this latter name is put as a synonym—a thing which I overlooked in 1935. It seems to me, as if the horn-pedicles in Pavlow's species were higher than in G. pilgrimi (Pavlow, 1913, pl. II), but if the two species really are identical, it is evident that the species name schlosseri has the priority to my new name pilgrimi. A species G. schlosseri Andree 1926 (= Gazella sp. Schlosser, 1904) was renamed as G. mytilini by Pilgrim & Hopwood, as the species name schlosseri was preoccupied.*" Thus because of the uncertainty prevailing, I have in the present paper preferred to keep the name *Gazella gaudryi* Schlosser for the Sa-

dere I had illustrated⁷⁵ and described as *Gazella sp.* fragments of five horn-cores, of which four were basal fragments.⁷⁶ In my earlier report I had made the following statement on their affinities: "The measurements of the horn-cores from Gökdere, although a bit smaller and relatively narrower, approach those of *Gazella gaudryi* Schlosser from the Pontian of Salonica region. The form of these horn-cores, their elliptical cross-sections and the deep grooves seen on their surfaces also recall those of *Gazella gaudryi* Schlosser. But the fragmentary condition of the available horn-cores makes it difficult to determine with certainty the species represented"⁷⁷.

However, during the course of subsequent excavations, the finding of the horn-cores of *Gazella deperdita* Gervais and the discovery of additional horn-core fragments of the same form and of nearly the same size as the fragments described in my preliminary report⁷⁸ have clarified the issue and have indicated that a form of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi*) is being dealt with here. During the course of subsequent excavations I found four more basal fragments of horn-cores and in addition a fifth middle fragment which fitted perfectly one of the basal fragments (No. 2) I had collected before (see figs. 52 and 53). The photographs of the horn-cores of this species are shown in figs. 52-55.

Max Schlosser, original describer of *G. gaudryi* (*G. pilgrimi*), had described the horn-cores of this species from Samos as follows: "Die Augenhöhlen liegen nicht ganz genau unter der Hornbasis, sondern stehen noch ein wenig vor, die stirnbeinnacht bildet einen schwachen Wulst. Die Hörner stehen ziemlich weit auseinander und beginnen erst in einem ziemlichen Abstand von Schädeldach. Sie haben deutlich elliptischen Querschnitt und krümmen sich gleichmässig, aber nicht auffallend stark nach rückwärts

mos species, but with the understanding that it is a different species from *Gazella gaudryi* (Schlosser) of China. However, in order to prevent confusion in the text I have written the Samos and Near Eastern species as *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. Pilgrimi* Bohlin), or more simply as *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*), while I have written the Chinese species as *Gazella (Protetraceros) gaudryi* (Schlosser), as is done by Bohlin in his more recent study (see Bohlin, 1941, p. 115).

⁷⁵ Şenyürek, 1951, pl. II, fig. 1.

⁷⁶ Ibid., pp. 64 and 69.

⁷⁷ Ibid., p. 69.

⁷⁸ Ibid., pp. 64 and 69.

und überdies auch ein wenig nach auswärts. Ihre Oberfläche ist mit vielen tiefen Längsrinnen versehen, von denen jede sich fast über die ganze Länge des Hornes erstreckt"⁷⁹. Arambourg and Piveteau describe the horn-cores of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi*) as follows: "Les cornes sont longues et insérées au-dessus de la deuxième moitié des orbites; les chevilles, assez fortes, sont inclinées en arrière suivant un angle d'environ 40° avec l'horizontale, elles sont faiblement divergentes et légèrement, mais régulièrement arquées en arrière; leur longueur devait être d'environ 15 centimètres, ce qui correspond à des étuis cornés de 20 à 22 centimètres. Leur section est elliptique et plus ou moins comprimée latéralement suivant les individus. Leur surface est creusée de nombreuses et profondes cannelures longitudinales"⁸⁰.

The horn-cores from Gökdere fit the description of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) given by Schlosser⁸¹ and Arambourg and Piveteau⁸². All the horn-core fragments from Gökdere attributed to this species have an elliptical cross-section⁸³, that is they are compressed and on their surfaces considerably deep longitudinal furrows are observed⁸⁴. In norma lateralis, it is seen that all the horn-core fragments gently curve backward. But the degree of curvature, although less than that of *Gazella deperdita*, is quite variable and in some specimens such as the one shown in fig. 54 it is very little. Like the basal fragments, the apical fragment from

⁷⁹ Schlosser, 1904, p. 66.

⁸⁰ Arambourg and Piveteau, 1929, pp. 101-102.

⁸¹ Schlosser, 1904, p. 66.

⁸² Arambourg and Piveteau, 1929, pp. 101-102.

⁸³ Şenyürek, 1951, p. 64 and p. 69.

⁸⁴ In this connection I would like to point out that furrows also occur in the horn-cores of *Gazella deperdita* (*G. brevicornis*) from Pikermi (Gaudry, 1862, p. 300) and Maragha (see De Mecquenem, 1924, pl. III, fig. 2) and in *Gazella deperdita* from Gökdere. Although according to Schlosser (1904, p. 66) in the horn-cores of *Gazella deperdita* "...die Rinnen fehlen sehr häufig fast vollständig..." there is no doubt that furrows occur in at least some forms of this species. Furrows also occur in *Gazella paotehensis* (see Teilhard de Chardin and Young, 1931, pl. VII, fig. 2), *Gazella blacki* (see Teilhard de Chardin and Young, 1931, pl. IX, figs. 5-16) from the Pliocene of China, in *Gazella lydekkeri* from the Dhok Pathan formation of Siwalik Hills (Pilgrim, 1937, p. 801), in *Gazella sinensis* (see Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XI, figs. 2, 3 and 4) and *Gazella* cf. *subgutturosa* (see Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XI, fig. 1) from the Sanmenian period of China. That is, besides *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*), furrows also occur in other species of the genus *Gazella*.

Gökdere, I have attributed to this species, is also slightly arched backward in norma lateralis, but when viewed in norma frontalis it is seen to be straight.⁸⁵

In two fragments (Nos 2 and 7) a small portion of the orbit is preserved and from this it appears that the horn-cores were probably somewhat behind the anterior part of the orbit as in the specimens of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Samos⁸⁶ and Salonica.⁸⁷ In short the horn-core fragments of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Gökdere differ from those of *Gazella deperdita* from the same place mainly in having an elliptical cross-section and a gentler curvature in norma lateralis.

The measurements of the horn-cores of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Gökdere are listed in Table 15 and they are compared with the measurements of horn-cores of the same and other species of *Gazella* in Table 16. From Table 16 it is seen that the horn-cores of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) from Gökdere differ from those of *Gazella deperdita* in being smaller and in also having a much lower length-breadth index. The horn-cores of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) differ from those from Samos, Salonica and Küçükoyzgat in being smaller but are similar to them in having a relatively low length-breadth index. Indeed, the average length-breadth index of the horn-cores from Gökdere is identical (78.33) with the average length-breadth index of the specimens of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) measured by Schlosser (1904), Andree (1926) and Arambourg and Piveteau (1929). Thus it is quite clear that the horn-core fragments from Gökdere represent a form of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi*). But still the horn-cores from Gökdere differ from those of all the other *Gazellas* from the Pontian period of western Asia and Europe, listed in Table 16, in having a much lower robustness value, that is in being slenderer. Indeed, the horn-cores from Gökdere are even smaller than that of a young Pontian gazella measured by Andree.⁸⁸ Thus it appears that the horn-cores from Gökdere

⁸⁵ Şenyürek, 1951, pp. 64 and 69.

⁸⁶ Schlosser, 1904, p. 66.

⁸⁷ Arambourg and Piveteau, 1929, pp. 101-102.

⁸⁸ Andree, 1926, Table 6.

represent a slender-horned variety of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi*).

As for the Gazellas from China and India, the horn-cores from Gökdere are much slenderer than those of the large type⁸⁹ of *Gazella (Protetraceros) gaudryi* (Schlosser), *Gazella paathenesis* and *Gazella blacki* from the Pontian of China, *Gazella lydekkeri* from the Dhok Pathan formation of Siwalik Hills, and *Gazella sinensis* and *Gazella prjewalskyi* from the Pleistocene of China (Table 17). In the robustness value the horn-cores from Gökdere exceed, on the average, the two male specimens of the smaller type of *Gazella (Protetraceros) gaudryi* (Schlosser) and *Gazella dorcadoides* Schlosser from the Pontian of China and differ further from these in tending to have a somewhat lower length-breadth index.

In this connection a few words should be said about *Gazella longicornis* from the Pontian of Samos described as a new species by Andree.⁹⁰ Regarding this form Andree states: "Die neue *Gazella* steht *Gazella Gaudryi* nahe, unterscheidet sich aber von ihr durch die sehr viel längeren Hörner und die tiefer eingesenkte Stirn, so dass eine Identifizierung beider Arten nicht möglich ist. Auch verlaufen bei *Gazella longicornis* die Hornrinnen ganz unregelmässig und die Divergenz der Stirnzapfen ist etwas grösser"⁹¹ However, a glance at Table 16 will show that in antero-posterior and transverse diameters, in robustness value and in length-breadth index the horn-core of *Gazella longicornis* Andree is very close to the averages of *Gazella gaudryi* (*G. pilgrimi*) measured by Schlosser,⁹² Andree⁹³ and Arambourg and Piveteau.⁹⁴ Thus in my opinion it would be more appropriate to consider *Gazella longicornis* Andree not as a species but as another and somewhat longer-horned variety of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi*). The differences-noted by Andree,⁹⁵ in my opinion, would not be incompatible with a variety rank.

⁸⁹ It may be noted that Bohlin distinguished a large and a small type in this Chinese species (see Bohlin, 1941, pp. 96-98).

⁹⁰ Andree, 1926, p. 169.

⁹¹ Ibid., p. 169.

⁹² Schlosser, 1904.

⁹³ Andree, 1926.

⁹⁴ Arambourg and Piveteau, 1929.

⁹⁵ Andree, 1926, p. 169.

OIOCEROS ROTHII WAGNER

Oioceros rothii Wagner is represented by two horn-core fragments, from the basal part of the horn-cores (figs. 58-61), one right and one left, which were found in the Gökdere pit.⁹⁶ These horn-cores from Gökdere present an oval cross-section and show the torsion characteristic of *Oioceros*,⁹⁷ the direction of which, as is also stated by Arambourg and Piveteau,⁹⁸ is opposite of that of *Helicotragus rotundicornis* Weithofer. On the external surface of both of these horn-cores is seen the noticeable groove which is characteristic of *Oioceros rothii* Wagner.⁹⁹ The internal edge of the two horn-cores forms a slight keel which follows the twist of the horn-core. In this feature the specimen from Gökdere differs from that of Pikermi in which the internal surface is rounded¹⁰⁰ and also the typical forms of *Oioceros rothii* Wagner.¹⁰¹

While in general, these horn-cores from Gökdere resemble the specimens from Pikermi,¹⁰² Samos¹⁰³ and Maragha¹⁰⁴ they differ from them in that the external edge or keel, lateral to the groove, is not as strongly developed as in these forms. On the other hand, in this feature, the specimens from Gökdere closely resemble the horn-core of *Oioceros rothii* Wagner from Salonica described by Arambourg and Piveteau,¹⁰⁵ but as unfortunately these authors do not give a cross-section of the horn-cores, it is not possible to see if this specimen also had a keel on the internal surface or not.

⁹⁶ The horn-core fragment of the left side (fig. 61) had been found in 1948 by Oğuz Erol and the fragment from the right side (figs. 58-60) had been collected by me before I started the excavation at the Gökdere pit. See Şenyürek, 1951, p. 70.

⁹⁷ See Şenyürek, 1951, p. 70.

⁹⁸ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 111.

⁹⁹ Ibid., p. 113.

¹⁰⁰ See the cross-section of the horn-core published by Gaudry, 1862, pl. LII, fig. 2.

¹⁰¹ Pilgrim and Hopwood (1928, p. 24) describe the horn-cores of *Oioceros rothii* Wagner as follows: "Horn-cores rounded, about 15 mm. apart at the base, flattened and subparallel at the tip."

¹⁰² See Wagner, 1857, pl. VIII, fig. 20; and Gaudry, 1862, pl. LII, figs. 2-3.

¹⁰³ See Andree, 1926, pl. XI, fig. 1.

¹⁰⁴ See De Mecquenem, 1925, pl. VII, fig. 4.

¹⁰⁵ See Arambourg and Piveteau, 1929, pl. VIII, fig. 5.

The measurements of the two horn-cores from Gökdere and of that from Pikermi ¹⁰⁶ are as follows :

	<u>The Greater Diameter</u>	<u>The Smaller Diameter</u>
Specimen from Gökdere found in 1948 (left side)	32.00 mm.	25.00 mm,
Specimen from Gökdere found in 1951 (right side)	33.00 mm.	26.00.
The specimen from Pikermi (Gaudry, 1862, p. 298)	30.00 mm.	—

From these figures it is seen that the specimens from Gökdere are slightly more robust than the specimen from Pikermi.

It would appear that the specimens from Gökdere represent a form different from the typical examples of *Oioceros rothi* Wagner and perhaps a different variety.

ORDER CARNIVORA

GEN. AND SP. INDETERMINED

Order carnivora is represented by two worn lower canines (fig. 62), found isolated in Akkıрма pit II and three broken isolated premolars (figs. 63 and 64) from Gökdere pit. The maximum diameter of the two canines at the base is 17.0 and 18.0 mm.

SUMMARY AND CONCLUSION

The following Mammalian genera and species are so far known from Gökdere :

- Mastodon pentelici* Gaudry and Lartet
- Hipparion gracile* Kaup
- Aceratherium* sp.
- Sus erymanthius* Roth and Wagner
- Helladotherium duvernoyi* Gaudry and Lartet

¹⁰⁶ *Oioceros rothii* Wagner from Pikermi had originally been described as *Antilope rothii* Wagner by Wagner (1857, p. 154) and as *Antidorcas? rothii* by Gaudry (1862, p. 297). Malik and Nafiz (1933, p. 91) list *Antidorcas rothii* and *Oioceros rothii* as two separate species of two genera. In this connection, I would like to point out here that they are one and the same species of the same genus.

Tragocerus amaltheus Roth and Wagner
Helicotragus rotundicornis Weithofer
Gazella deperdita Gervais (*G. brevicornis*)
Gazella gaudryi Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin)
Oioceros rothii Wagner.

The fossiliferous deposits of fresh water origin containing these fossils at Gökdere are of Pontian age,¹⁰⁷ that is, lower Pliocene.¹⁰⁸ The Gökdere fauna¹⁰⁹ is similar to and contemporary with the Pontian faunas from İlhançayı,¹¹⁰ near Ayaş, west of Ankara and Küçük-yozgat¹¹¹ east of Ankara. Pontian faunas¹¹² are also known from other sites in Turkey¹¹³ and from the neighboring countries.¹¹⁴

¹⁰⁷ For the characteristic Pontian fossils see: Gaudry (1862), De Mecquenem (1924-1925), Zittel (1925, pp. 155 and 209-210), Arambourg and Piveteau (1929), Davies (1934, Vol. II, p. 201), Boule and Piveteau (1935, pp. 654-655, 719 and 723), Romer (1946, p. 567) and Thenius (1949).

¹⁰⁸ Zittel (1925, p. 300), Lewis (1937, p. 194), Romer (1946, Table 4), Thenius (1949) and Papp and Thenius (1949, Table VI) attribute the Pontian to the lower Pliocene.

¹⁰⁹ This new study confirms Ozansoy's (1951, p. 150) statement that there is a Hipparion fauna at this place.

¹¹⁰ See Kansu, 1937, p. 482. According to Kansu (1937, p. 485) *Hipparion* teeth have also been found in the vicinity of Karakeçili, in the District of Bâlâ. Kansu (1937) had only briefly referred to the presence of *Hipparion gracile* at İlhançayı. But recently a more detailed study on the fossils collected have been made by Thenius, who has determined the presence of a number of Pontian genera and species at this place (see Thenius, 1949).

¹¹¹ Tschachtli, 1942, pp. 326-237. See also Table 2, footnote 2, in this report.

¹¹² It may be noted here that Ozansoy (1951) correctly attributes all the Hipparion faunas of Turkey to the Pontian.

¹¹³ Muğla (Ozansoy, 1951), Eşme (Yalçınlar, 1946), Upper Gediz (Yalçınlar, 1947), Taşkınpaşa (see Table 2, footnote 3, in this report), Karain (Chaput, 1936), and north of Kayseri (İzbirak and Yalçınlar, 1951). As for the mammalian fauna from Küçükçekmece, west of Istanbul, Malik and Nafiz, (1933) had originally attributed it to the Sarmatian, while in a subsequent study Chaput and Nafiz (Chaput and Nafiz, 1934, and Chaput, 1936), were inclined to assign it to the Meotian, that is lower Pontian. In their study Papp and Thenius (1949, Table VI), also consider Küçükçekmece fauna as of Pontian Age.

¹¹⁴ Veles in Macedonia (Schlosser, 1921), Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929) and Pikermi (Gaudry, 1862) in Greece, the island of Samos (Forsyth Major, 1891), Djebel Hamrin and Tauq in Iraq (Piveteau, 1935) and Maragha in Iran (De Mecquenem, 1924-1925).

LITERATURE CITED

- ANDREE, J.: *Neue Cavicornier aus dem Pliocän von Sames*. Palaeontographica. Siebenundsechzigster Band, Stuttgart, 1926, pp. 135-175.
- ARAMBOURG, C. AND PIVETEAU, J.: *Les vertébrés du Pontien de Salonique*. Annales de Paléontologie, Vol. XVIII, 1929, pp. 57-140.
- BOHLIN, B.: *Cavicornier der Hipparion-Fauna Nord-Chinas*. Palaeontologia Sinica, Series C, Vol. IX, Fascicle 4, Peking, 1935 (Cited by Bohlin, 1941).
- BOHLIN, B.: *Gazella (Protetraceros) gaudryi (Schlosser) and Gazella dorcadoides (Schlosser)*. Bulletin of the Geological Institution of the University of Upsala, Vol. XXVIII, Upsala, 1941, pp. 79-121
- BOULE, M. AND PIVETEAU, J.: *Les fossiles. Eléments de Paléontologie*, Paris, 1935.
- CHAPUT, E.: *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*. Mémoires de L'Institut Français D'Archéologie De Stamboul, II, Paris 1936.
- CHAPUT, E. AND NAFİZ, H.: *Nouvelles observations sur les terrains Néogènes de l'ouest d'Istanbul*. İstanbul Üniversitesi Geologie Enstitüsü neşriyatından (Publications de l'Institut de Géologie de l'Université de Stamboul), No. 9, İstanbul, 1934.
- DAVIES, A. M.: *Tertiary faunas*. 2 vols. London, 1934-1935.
- DE MECQUENEM, R.: *Contribution à l'étude des fossiles de Maragha*. Annales de Paléontologie, Vol. XIII, 1924, pp. 133-160 and Vol. XIV, 1925, pp. 1-36.
- DEPÉRET, C.: *Recherches sur la succession des faunes de vertébrés Miocènes de la vallée du Rhone*. Archives du Muséum d'Histoire Naturelle de Lyon, Vol. IV, 1887, pp. 45-307.
- DUERST, J. U.: *Animal remains from the excavations at Anau and the horse of Anau in its relation to the races of domestic horses*. In Pumpelly, R.: Explorations in Turkestan. Expedition of 1904. Prehistoric civilizations of Anau. Origins, Growth and Influence of Environment, Vol. II, Part VI, Washington, D.C., 1908, pp. 341-399.
- EROL, O.: *Ankara güneydoğusundaki Elmadağı ve çevresinin jeoloji ve jeomorfolojisi üzerinde bir araştırma*. Ankara, 1949 (Doctorate dissertation. Not yet published).

- EROL, O.: *Elmadağı-Evciler Ağülları memeli fosil yatağı. The mammalian fossil bed of Elmadağı-Evciler Ağülları.* In Şenyürek, 1951, p. 66 and p. 70.
- GAUDRY, A.: *Animaux fossiles et Géologie de L'Attique. D'après les recherches faites en 1855—1856 et en 1860, sous les auspices de l'Académie des Sciences,* Paris, 1862.
- GAUDRY, A.: *Animaux fossiles du Mont Léberon (Vaucluse). Étude sur les vertébrés (Étude sur les Invertébrés, par P. Fischer et R. Tournouër),* Paris, 1873.
- GERVAIS, P.: *Zoologie et Paléontologie Françaises. Nouvelles recherches sur les animaux vertébrés dont on trouve les ossements enfouis dans le sol de la France et sur leur comparaison avec les espèces propres aux autres régions du Globe.* Deuxième édition, Paris, 1859.
- İZBIRAK, R. AND YALÇINLAR, İ.: *Kayserinin kuzeyinde üst Miosene ait omurgalılar. Les vertébrés du Miocène supérieur au nord de Kayseri.* Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. III, No. 1, 1951, pp. 153-154 and 155-157.
- KANSU, Ş. A.: *1936 yılında Ankara ve yakınlarında meydana çıkarılan paleontolojik ve prehistorik vesikalar hakkında ilk bir not.* Ülkü, Vol. VIII, No. 48, Ankara, 1937, pp. 482-488.
- LEUCHS, K.: *Zur Pikermifauna von Ilhan bei Ankara (Anatolien).* Sitzungsberichten der Österr. Akademie der Wissenschaften. Mathem.-naturw. Kl., Abt. I, 158. Bd., 9. u. 10. Heft, 1949, pp. 655-656.
- LEWIS, G. E.: *A new Siwalik correlation.* American Journal of Science, Vol. XXXIII, 1937, pp. 191-204.
- MALİK, A. AND NAFİZ, H.: *Küçükçekmece fosil fıkralı hayvanlar mecmuası. Vertébrés fossiles de Küçükçekmece.* Istanbul Darülfünunu Geologie Enstitüsü neşriyatından, No. 8 (Publication de l'Institut de Géologie de l'Université de Istanbul, No. 8), İstanbul, 1933.
- MAJOR, C. J. F.: *Considérations nouvelles sur la faune des vertébrés du miocène supérieur dans l'île de Samos.* Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences, Vol. CXIII, No. 18, 1891, pp. 608-610.
- MAJOR, C. J. F.: *Le Gisement ossifère de Mitylini.* In Carlo de Stefani, Major, C. J. F. and Barbey, W.: Samos. Étude Géologique, Paléontologique et Botanique. Lausanne, 1891, pp. 85-99.

- MOVIUS, H. L.: *Lower Paleolithic Archaeology in Southern Asia and the Far East*. In: *Studies in Physical Anthropology*. No. 1. Early Man in the Far East. A symposium of the American Association of Physical Anthropologists and the American Anthropological Association. (Editor, W. W. Howells), 1949, pp. 17-77.
- OZANSOY, F.: *Preliminary report on a Pontian mammalian fauna from Muğla*. Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. III, No. 1, 1951, pp. 147-151.
- PAPP, A. AND THENIUS, E.: *Über die Grundlagen der Gliederung des Jungtertiärs und Quartärs in Niederösterreich, unter besonderer Berücksichtigung der Mio-Pliozän- und Tertiär-Quartär-Grenze*. Sitzungsberichten der Österr. Akademie der Wissenschaften, Mathem.-naturw. Kl., Abt., I, 158. Bd., 9. u. 10. Heft, 1949, pp. 763-787.
- PILGRIM, G. E. AND HOPWOOD, A. T.: *Catalogue of the Pontian Bovidae of Europe in the Department of Geology*. British Museum (Natural History). London, 1928.
- PILGRIM, G. E.: *Siwalik antelopes and oxen in the American Museum of Natural History*. Bulletin of the American Museum of Natural History, Vol. LXXII, Article VII, 1937, pp. 729-874.
- PIVETEAU, J.: *Mammifères du Pontien de L'Irak*. Compte rendu sommaire et Bulletin de la Société Géologique de France. Cinquième Série, Tome cinquième, 1935, pp. 468-470.
- ROMER, A. S.: *Vertebrate Paleontology*. Chicago, 1946.
- ROTH, J. AND WAGNER, A.: *Die fossilen Knochenüberreste von Pikermi in Griechenland*. Abhandlungen der Mathemat.-Physikalischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Siebenter Band, München, 1854, pp. 373-457.
- SCHLOSSER, M.: *Die fossilen Säugetiere Chinas nebst einer Odontographie der rezenten Antilopen*. Abh. Bayer. Akad. Wiss., Bd. XII, 1903 (Cited by Pilgrim, 1937, p. 874; Bohlin, 1941, p. 121; Teilhard de Chardin and Young, 1931, p. 35).
- SCHLOSSER, M.: *Die fossilen Cavicornia von Samos*. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Oesterreich-Ungarns und des Orients, Bd. XVII, 1904.
- SCHLOSSER, M.: *Die Hipparionenfauuna von Veles in Mazedonien*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-physikalische Klasse, XXIX. Band, 4. Abhandlung, 1921, pp. 1-55.

- ŞENYÜREK, M. S. : *Gökdere (Elmadağı) Fauna'sına dair bir not. A note on Gökdere (Elmadağı) Fauna.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. IX, Nos. 1-2, 1951, pp. 63-67 and 68-73.
- SIMPSON, G. G. : *The principles of classification and a classification of mammals.* Bulletin of the American Museum of Natural History, Vol. 85, New York, 1950.
- TEILHARD DE CHARDIN, P. : *Description de mammifères tertiaires de Chine et de Mongolie.* Annales de Paléontologie, Vol. XV, 1926, pp. 1-52
- TEILHARD DE CHARDIN, P. AND PIVETEAU, J. : *Les mammifères fossiles de Nihowan (Chine).* Annales de Paléontologie, Vol. XIX, 1930, pp. 1-134.
- TEILHARD DE CHARDIN, P. AND YOUNG, C. C. : *Fossil Mammals from the late Cenozoic of Northern China.* Palaeontologia Sinica, Series C, Vol. IX, Fascicle 1, Peking, 1931.
- THENIUS, E. : *Über die Säugetierfauna aus dem Unterpliozän von Ilhan bei Ankara (Türkei).* Sitzungsberichten der Österr. Akademie der Wissenschaften, Mathem.-naturw. Kl., Abt. I, 158. Bd., 9. u. 10. Heft, 1949, pp. 656-661.
- TSCHACHTLI, B. C. : *Küçük Yozgat civarında bulunan memeli hayvanat fosilleri.* Fossile saeugetiere aus der Gegend von Küçükyozgat. Östlich Ankara. M. T. A., No. 2/27, Ankara, 1942, pp. 322-324 and 325-327.
- WAGNER, A. : *Neue Beiträge zur Kenntniss der fossilen Säughthier-Ueberreste von Pikermi.* Abhandlungen der Mathemat.-Physikalischen Classe der Koeniglich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Achter Band, München, 1857.
- YALÇINLAR, İ. : *Eşme civarında Miosen'e ait bir omurgalular fauna'sı. Une faune de vertébrés miocènes aux environs d'Eşme.* İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası (Revue de la Faculté des Sciences de l'Université d'Istanbul), Series B, Vol. XI, Fascicle 2, 1946, pp. 124-130.
- YALÇINLAR, İ. : *Yukarı-Gediz vadisinde Miosen'e ait vertebré fosilleri. Les vertébrés fossiles du Miocène dans la vallée du Gediz-supérieur.* Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. I, No. 1, 1947, pp. 164-177.
- ZITTEL, VON K. A. (REVISED BY A. S. WOODWARD) : *Text-book of Palaeontology*, Vol. III, London, 1925.

EXPLANATION OF THE FIGURES

(Some of the figures are not to scale)

- Fig. 1 : The view of Gökdere stream from the vicinity of Gökdere pit.
 Fig. 2 : The view of Gökdere stream from the fossiliferous region, further west of Gökdere pit.
 Fig. 3 : The view of Gökdere pit from the Gökdere stream.
 Fig. 4 : Gökdere pit.
 Fig. 5 : Akkıрма pit II.
 Fig. 6 : Occlusal view of the upper right second molar of *Mastodon pentelici* Gaudry and Lartet from Gökdere.
 Fig. 7 : Buccal view of the upper right second molar of *Mastodon pentelici* Gaudry and Lartet from Gökdere.
 Fig. 8 : Lower deciduous teeth of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 9 : Incisors of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 10 : Right and left upper P² of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 11 : Right P³ - M³ of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 12-13 : Upper cheek teeth of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 14 : Right P₂ - M₃ of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere. These isolated teeth found together have been set in their natural position.
 Fig. 15 : Left P₃ - M₃ of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere. These isolated teeth found together have been set in their natural position.
 Figs. 16-17 : Lower cheek teeth of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 18 : Right corpus mandibulae and P₂ - M₃ of *Hipparion gracile* Kaup from Küçükoyzgat.
 Fig. 19 : Dorsal (anterior) view of two astragali of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 20-23 : Plantar (posterior) views of the astragali of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 24 : Anterior view of the first phalanx of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 25 : Posterior view of the first phalanx of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 26 : Anterior views of the second phalanges of *Hipparion gracile* Kaup from Gökdere.
 Fig. 27 : Anterior views of phalanges of Chalicotheriidae from Gökdere.
 Fig. 28-29 : Buccal views of left lower molars of *Aceratherium* sp. from Gökdere.
 Fig. 30 : Right and left upper first molars of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
 Fig. 31 : Right lower P₃ - M₃ of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
 Fig. 32 : Right P₃ of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
 Fig. 33 : Occlusal view of Right P₄ of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
 Fig. 34 : Lingual view of right P₄ of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
 Fig. 35 : Right lower first molar of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
 Fig. 36 : Right lower second molar of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.

- Fig. 37 : Right lower third molar of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere.
- Fig. 38 : Right lower first molar of *Sus erymanthius* Roth and Wagner from Gökdere. This is the isolated first lower molar.
- Fig. 39 : Dorsal (anterior) view of the astragalus of *Helladotherium Duvernoyi* Gaudry and Lartet from Gökdere.
- Fig. 40 : Plantar (posterior) view of the astragalus of *Helladotherium Duvernoyi* Gaudry and Lartet from Gökdere.
- Fig. 41 : Inner view of the astragalus fragment of *Helladotherium Duvernoyi* Gaudry and Lartet from Gökdere.
- Fig. 42 : Occlusal view of right P₄ of *Tragocerus amaltheus* Roth and Wagner from Gökdere.
- Fig. 43 : Buccal view of the left third lower molar of *Tragocerus amaltheus* Roth and Wagner from Gökdere.
- Fig. 44 : Anterior view of the right horn-core of *Helicotragus rotundicornis* Weithofer from Gökdere.
- Fig. 45 : Inner view of the right horn-core of *Helicotragus rotundicornis* Weithofer from Gökdere.
- Fig. 46 : Anterior view of the left horn-core of *Helicotragus rotundicornis* Weithofer from Gökdere.
- Fig. 47 : Inner view of the left horn-core of *Helicotragus rotundicornis* Weithofer from Gökdere.
- Fig. 48 : Anterior views of the horn-cores of *Gazella deperdita* Gervais from Gökdere.
- Fig. 49 : External views of the two horn-cores of *Gazella deperdita* Gervais (*G. brevicornis*) from Gökdere.
- Fig. 50 : Occlusal view of the right lower third molar of *Gazella deperdita* Gervais (*G. brevicornis*) from Gökdere.
- Fig. 51 : Buccal view of the right lower third molar of *Gazella deperdita* Gervais (*G. brevicornis*) from Gökdere.
- Fig. 52 : Side views of horn-cores (No. 1, 2, 3 and 4) of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin) from Gökdere.
- Fig. 53 : Side views of horn-cores (No. 1, 2, 3 and 4) of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin) from Gökdere.
- Fig. 54 : Side view of horn-core (No. 2) of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin) from Gökdere.
- Fig. 55 : Side views of horn-cores (Nos. 5, 6, 7 and 8) of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin) from Gökdere.
- Fig. 56 : Anterior view of the horn-core of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin) from Küçükoyzgat.
- Fig. 57 : Side view of the horn-core of *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. pilgrimi* Bohlin) from Küçükoyzgat.
- Fig. 58 : Anterior view of the left horn-core of *Oioceros rothii* Wagner from Gökdere.
- Fig. 59-60 : External views of the left horn-core of *Oioceros rothii* Wagner (the same horn-core shown in Fig. 58).
- Fig. 61 : Anterior view of the right horn-core of *Oioceros rothii* Wagner from Gökdere.
- Fig. 62 : Canines of Carnivora from Gökdere.
- Fig. 63-64 : Premolars of Carnivora from Gökdere.

TABLE 6

Comparison of the Measurements of First Phalanges of the genera *Hipparion*
and *Equus*¹

	Maximum Length	Proximal Width	Distal Width	Prox. Width × 100	Dist. Width × 100	Dist. Width × 100	
				Length	Length	Prox. Width	
<i>Hipparion gracile</i> from Gökdere	67.50	41.00	34.50	60.74	51.11	84.14	
<i>Hipparion houfenense</i> from the Upper Pontian? of China (Teilhard de Chardin and Young, 1931)	70.00	43.00	38.00	61.42	54.28	88.37	
<i>Equus sanmeniensis</i> from Sanmenian Period of Nihowan, China (Teilhard de Chardin and Piveteau 1930) ²	86.00	62.00	50.00	72.09	58.13	80.64	
<i>Equus stononis</i> from the Pleistocene of Ceyssaguet near Puy, France (Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930)	85.00	64.00	48.00	75.29	56.47	75.00	
European Pleistocene <i>Equus</i> from Kesslerloch (Duerst, 1908, after Studer)	70.00	56.00	47.00	80.00	67.14	83.92	
<i>Equus przewalskii</i> (Duerst, 1908)	75.00	47.00	39.00	62.66	52.00	82.97	
<i>Equus caballus</i> from North Kurgan, Anau (Duerst, 1908). Averages of 14 specimens ³	78.07 (72.00-87.00)	41.85 (35.00-46.00)	36.14 (32.00-40.00)	53.73 (44.87-62.87)	46.34 (43.58-52.05)	86.58 (76.19-97.14)	
<i>Equus caballus</i> (Tarpan). Duerst, 1908, after Tscherski	Anterior Limb	71.50	54.00	45.00	74.26	62.93	83.33
	Posterior Limb	75.00	52.00	44.50	69.33	59.33	85.57
<i>Equus caballus</i> (From Yana). Duerst, 1908	94.50	64.50	51.00	68.25	53.96	79.06	
<i>Equus hemionus</i> (Duerst, 1908)	63.00	43.00	33.00	68.25	52.38	76.74	

¹ Indices of the material taken from the literature have been calculated by me from the figures given by various authors.

² According to Movius (1949, Table) lower and upper Sanmenian periods correspond respectively to lower Pleistocene and early part of Middle Pleistocene.

³ Indices and averages have been calculated by me from the figures given by Duerst, 1908.

Muzaffer Süleyman Şenyürek

TABLE 7
Comparison of the Measurements of the Second Phalanges of the Genera
Hipparion and Equus ¹

	Maximum Length	Maximum Width	Distal Width	Prox. Width × 100	Dist. Width × 100	Dist. Width × 100
				Length	Length	Prox. Width
Hipparion gracile from Gökdere. Average of 8 specimens	38.43 (34.00-42.00)	36.06 (32.00-40.00)	32.68 (27.50-38.50)	93.76 (86.48-100.00)	84.85 (77.33-91.66)	90.65 (82.85-96.96)
Hipparion houfenense from Upper Pontian? of China (Teilhard de Chardin and Young, 1931)	48.00	46.50	41.00	96.87	89.58	88.17
Equus przewalskii (Duerst, 1908)	33.00 ²	45.00	46.00	136.36??	139.39??	102.22
Equus caballus from North Kurgan in Anau (Duerst, 1908). Average of 11 specimens ²	40.27 (37.00-44.00)	40.63 (36.00-45.00)	37.27 (34.00-41.00)	100.99 (93.18-115.38)	92.64 (84.09-102.71)	91.74 (87.50-95.23)
Equus hemionus (Duerst, 1908)	35.00	35.00	31.00	100.00	88.57	88.57

¹ Indices have been calculated by me from the figures given by the various authors.

² Indices and averages have been calculated by me from the figures given by Duerst, 1908.

TABLE 8

Measurements of the Permanent Teeth of Genus *Sus*

		Maximum Length	Maximum Breadth	Robustness Value	Crown Index
M ¹	Sus erymanthus from Gökdere	22.70	19.00	431.30	83.70
	Right				
	Left	22.80	19.00	433.20	83.33
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1862)	22.00	22.00	484.00	100.00
P ₃	Sus erymanthus from Gökdere	20.00	10.90	218.00	54.50
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1862)	18.00	—	—	—
	Sus erymanthus from Pikermi (Roth and Wagner, 1854)	19.00	—	—	—
	Sus antiquus (Roth and Wagner, 1854)	23.00	—	—	—
	Sus scrofa (Roth and Wagner, 1854)	13.00	—	—	—
P ₄	Sus erymanthus from Gökdere	22.50	15.50	348.75	68.88
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1862)	21.00	—	—	—
	Sus erymanthus from Pikermi (Roth and Wagner, 1854)	19.00	—	—	—
	Sus antiquus (Roth and Wagner, 1854)	22.00	17.00	374.00	77.27
	Sus scrofa (Roth and Wagner, 1854)	14.00	9.00	126.00	64.28
M ₁	Sus erymanthus from Gökdere	23.70	16.30	386.31	68.77
	Sus erymanthus from Gökdere ¹	23.00	15.40	354.20	66.95
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1862)	21.00	—	—	—
	Sus erymanthus from Pikermi (Roth and Wagner, 1854)	19.00	—	—	—
	Sus antiquus (Roth and Wagner, 1854)	23.00	21.00	483.00	91.30
	Sus scrofa (Roth and Wagner, 1854)	15.00	11.00	165.00	73.33
M ₂	Sus erymanthus from Gökdere	30.70	22.00	675.40	71.66
	Sus erymanthus from Küçükçekmece (Malik and Nafiz, 1933)	24.00	19.00	456.00	79.16
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1862)	28.00	—	—	—
	Sus erymanthus from Pikermi (Roth and Wagner, 1854)	25.00	18.00	450.00	72.00
	Sus antiquus (Roth and Wagner, 1854)	30.00	22.00	660.00	73.33
	Sus scrofa (Roth and Wagner, 1854)	21.00	16.00	336.00	76.19
M ₃	Sus erymanthus from Gökdere	50.00	25.00	1250.00	50.00
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1862)	44.00	20.00	880.00	45.45
	Sus erymanthus from Pikermi (Roth and Wagner, 1854)	44.00	21.00	924.00	47.72
	Sus erymanthus from Pikermi (Gaudry, 1873)	45.00	24.00	1080.00	53.33
	Sus major (Gaudry, 1873)	41.00	23.00	943.00	56.09
	Sus major (Gaudry, 1873)	44.00	24.00	1056.00	54.54
	Sus antiquus (Roth and Wagner, 1854)	49.00	23.00	1127.00	46.93
	Sus scrofa (Roth and Wagner, 1854)	38.00	22.00	836.00	57.89

¹ This is the isolated first lower molar found in Gökdere pit. Musaffer Süleyman Şenyürek

TABLE 16

Measurements of the Horn-Cores of the Genus *Gazella* from the Pontian Period of Western Asia and Europe¹

	Total Length	Antero-Posterior Diameter (at the base)	Transverse Diameter (at the base)	Robustness Value	Length-Breadth Index
<i>Gazella deperdita</i> from Gökdere. Average	129.00	23.50	21.00	493.50	89.40
<i>Gazella deperdita</i> from Pikermi (Gaudry, 1862)	125.00	—	—	—	—
<i>Gazella deperdita</i> from Pikermi (Gaudry, 1873)	150.00	—	—	—	—
<i>Gazella deperdita</i> from Mont Léberon (Gaudry, 1873)	130.00	—	—	—	—
Average of <i>Gazella deperdita</i> from Pikermi and Mont Léberon (calculated from Gaudry, 1862 and 1873)	135.00	—	—	—	—
<i>Gazella bailloudi</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	—	27.00	23.00	621.00	85.18
<i>Gazella gaudryi</i> from Samos (Schlosser, 1904)	125.00?	30.00	24.00	720.00	80.00
<i>Gazella gaudryi</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	150.00 approx.	25.00	20.00	500.00	80.00
<i>Gazella gaudryi</i> (Münster specimen). Andree, 1926	135.00?	30.00	22.50	675.00	75.00
<i>Gazella gaudryi</i> (average of 3 specimens measured by Schlosser, 1904, Arambourg and Piveteau, 1929, and Andree, 1926)	136.66	28.33	22.16	631.66	78.33
<i>Gazella gaudryi</i> from Küçükoyzgat. 1 specimen ²	—	30.00	24.00	720.00	80.00
<i>Gazella gaudryi</i> from Gökdere. Average	—	22.43	17.56	394.56	78.33
<i>Gazella longicornis</i> Andree (Andree, 1926)	160.00?	28.00	22.00	616.00	78.57
<i>Gazella mytilini</i> ³ (Wien II. 1). Andree, 1926	133.00	28.00	20.80	582.40	74.28
<i>Gazella mytilini</i> ⁴ (Schlosser, 1904)	140.00?	33.00	22.00	726.00	66.66
<i>Gazella mytilini</i> (Average of 2 specimens measured by Schlosser, 1904, and Andree, 1926)	136.50	30.50	21.40	654.20	70.47
<i>Gazella</i> (Jugendstadium). Andree, 1926	110.0-120.0?	25.00	21.00	525.00	84.00

Muzaffer Süleyman Şenyürek

¹ Robustness values, length-breadth indices and averages of the horn-cores taken from the literature have been calculated by me.

² In this horn-core from Küçükoyzgat (figs. 56 and 57), excavated by me, the divergence of the horn-core, in anterior view, is the same as in *Gazella gaudryi* Schlosser (*G. Pilgrimi*) from Samos (see Schlosser, 1904, pl. XIII, fig. 1), but its curvature, in side view, is more than in the Samos specimen (see Schlosser, 1904, pl. XIII, fig. 1b) and also more than that of *Gazella gaudryi* (*G. Pilgrimi*) from Salonica (see Arambourg and Piveteau, 1929, pl. VI, fig. 3). But in its curvature, in side view, this horn-core from Küçükoyzgat is very near to that of *Gazella gaudryi* from Maragha in Iran (see De Mecquenem, 1924, pl. III, fig. 4). That is, in this respect it approaches the Maragha form of *Gazella gaudryi* (*G. Pilgrimi*).

³ This was first described by Andree (Andree, 1926, p. 168) as *Gazella schlosseri* Andree and has been renamed *Gazella mytilini* by Pilgrim (Pilgrim and Hopwood, 1928, p. 13).

⁴ This was originally described as *Gazella* sp. by Schlosser (1904, p. 68), then attributed to *Gazella schlosseri* by Andree (Andree, 1926, p. 168) and afterwards renamed *Gazella mytilini* by Pilgrim (Pilgrim and Hopwood, 1928).

TABLE 17

Measurements of the Horn-Cores of Fossil Gazellas from China and India¹

	Total Length	Antero-Posterior Diameter (at the base)	Transverse Diameter (at the base)	Robustness Value	Length-Breadth Index
<i>Gazella</i> (<i>Protetraceros</i>) <i>gaudryi</i> Schlosser from the Pontian of China. Large type. Bohlin, 1941	—	30.00	22.50	675.00	75.00
<i>Gazella</i> (<i>Protetraceros</i>) <i>gaudryi</i> Schlosser from the Pontian of China. Small type (Bohlin, 1941)	—	21.00	18.00	378.00	85.71
<i>Gazella</i> (<i>Protetraceros</i>) <i>gaudryi</i> Schlosser from the Pontian of China. Small type (Bohlin, 1941)	—	21.00	17.00	357.00	80.95
<i>Gazella</i> (<i>Protetraceros</i>) <i>gaudryi</i> Schlosser from the Pontian of China. Average of large and small types (From Bohlin, 1941)	—	24.00	19.16	470.00	80.55
<i>Gazella dorcadooides</i> Schlosser from the Pontian of China (Bohlin, 1941)	—	22.00	18.00	396.00	81.81
<i>Gazella dorcadooides</i> Schlosser from the Pontian of China (Bohlin, 1941)	—	20.00	16.00	320.00	80.00
<i>Gazella dorcadooides</i> Schlosser from the Pontian of China (Bohlin, 1941, p. 113) ²	—	21.00	20.00	420.00	95.23
<i>Gazella dorcadooides</i> Schlosser from the Pontian of China. Average (from Bohlin, 1941)	—	21.00	18.00	378.66	85.68
<i>Gazella paotchensis</i> Teilhard and Young from the Pontian of China (Teilhard de Chardin and Young, 1931)	140.00	26.00	23.50	611.00	90.38
<i>Gazella blacki</i> Teilhard and Young from the Pontian of China (Teilhard de Chardin and Young, 1931) ³	about 88.00?	24.25 (23.0-25.5)	21.25 (20.5-22.0)	515.31	87.62
<i>Gazella lydekkeri</i> Pilgrim from Dhok Pathan formation of Siwalik Hills (Pilgrim, 1937)	100.00 (at back)	26.00	21.00	546.00	80.76
<i>Gazella sinensis</i> Teilhard and Piveteau from Sanmenian of Nihowan (China). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930	150.0-170.0	40.50 ⁴	31.75 ⁴	1299.75 ⁴	78.60 ⁴
<i>Gazella prjewalskyi</i> from the Pleistocene of Sjara-Osso-gol (Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930)	168.00	33.50	23.00	770.50	68.65
<i>Gazella gutturosa</i> (modern). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930	145.00	30.00	24.00	720.00	80.00

¹ Robustness values, length-breadth indices and averages of the material taken from the literature have been calculated by me.

² This horn-core is attributed to this species by Bohlin (1941, p. 113).

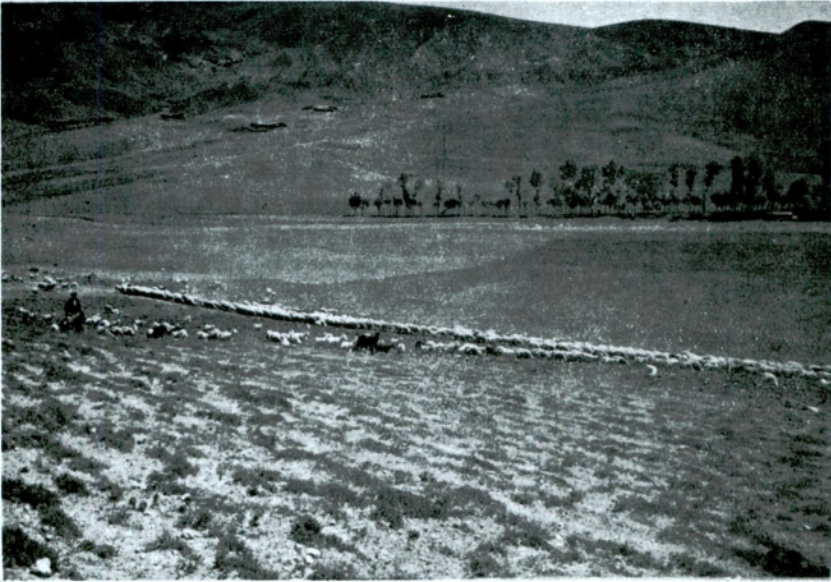
³ Figures in brackets show the dimensions of the two specimens measured by Teilhard de Chardin and Young, 1931.

⁴ Average of four specimens given by Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, p. 65.

Errata: In the last sentence of footnote 110, the word "have" should be corrected to "has".

In page 480, P₄ of *Tragocerus amaltheus* should be corrected to P⁴.

Muzaffer Süleyman Şenyürek

↑
Fig. 1

← Fig. 2

← Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

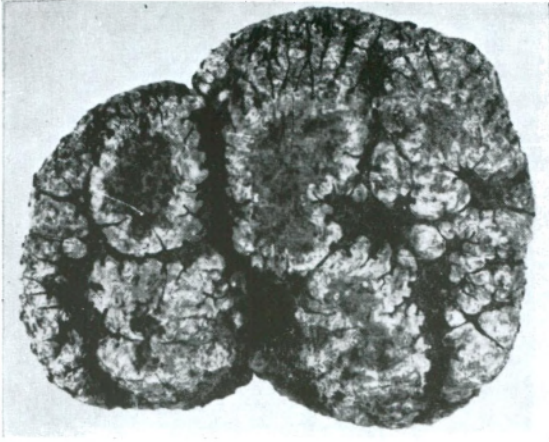

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

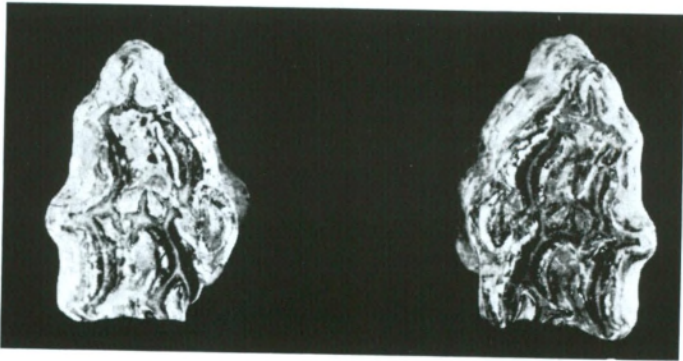

Fig. 10

Fig. 11

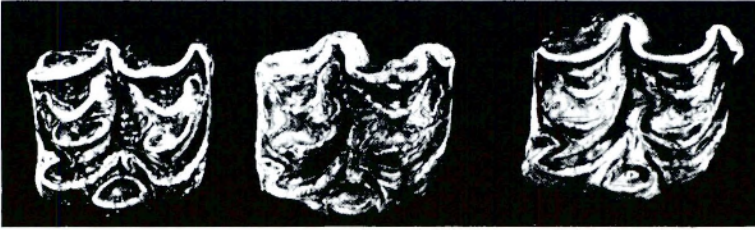

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

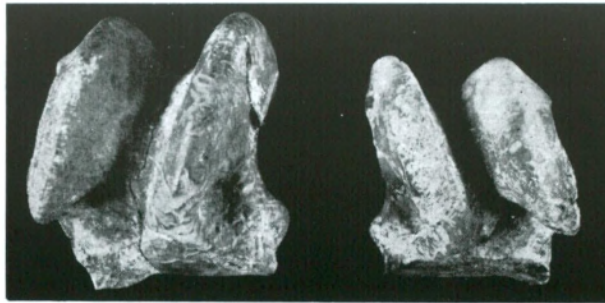

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

Fig. 25

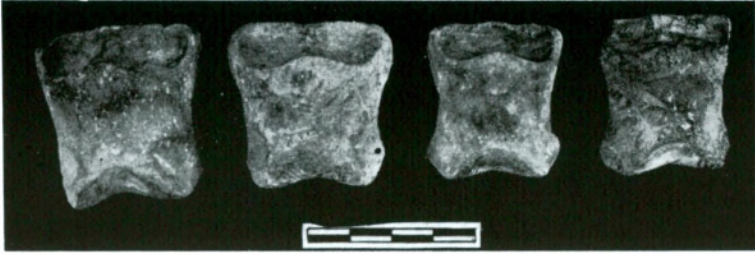

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

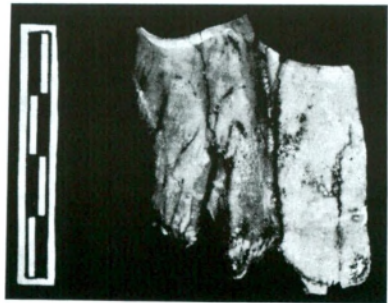

Fig. 29

Fig. 30

Fig. 31

Fig. 32

Fig. 33

Fig. 34

Fig. 35

Fig. 36

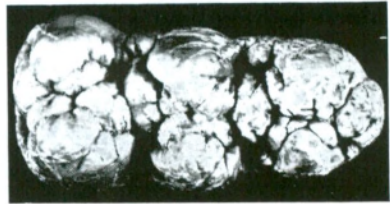

Fig. 37

Fig. 38

Fig. 39

Fig. 40

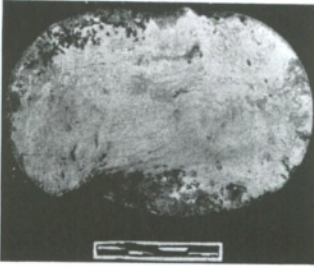

Fig. 41

Fig. 42

Fig. 43

Fig. 44

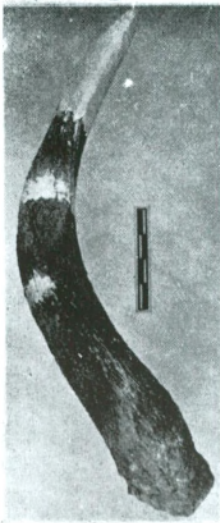

Fig. 45

Fig. 46

Fig. 47

Fig. 48

Fig. 49

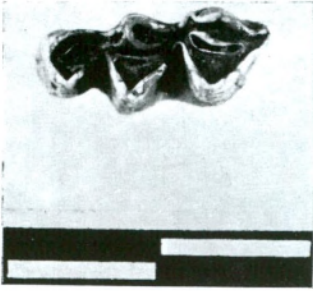

Fig. 50

Fig. 51

Fig. 52

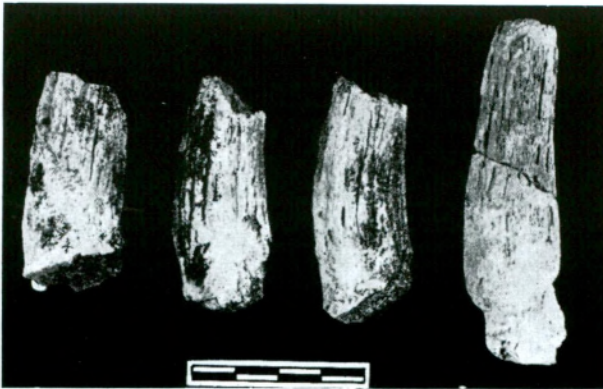

Fig. 53

Fig. 54

Fig. 55

Fig. 56

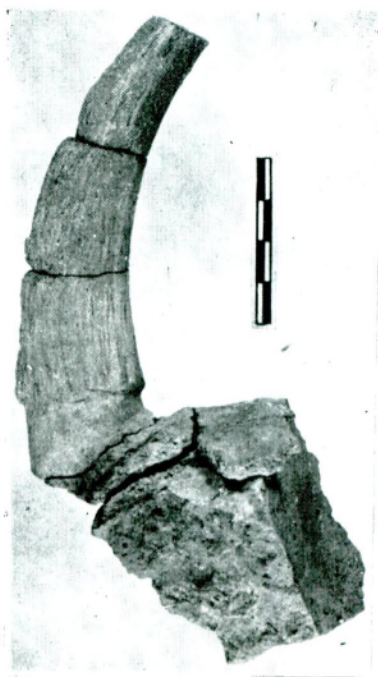

Fig. 57

Fig. 58

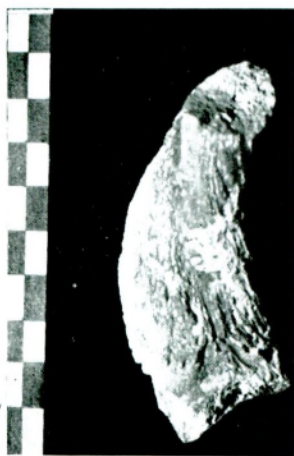

Fig. 59

Fig. 60

Fig. 61

Fig. 62

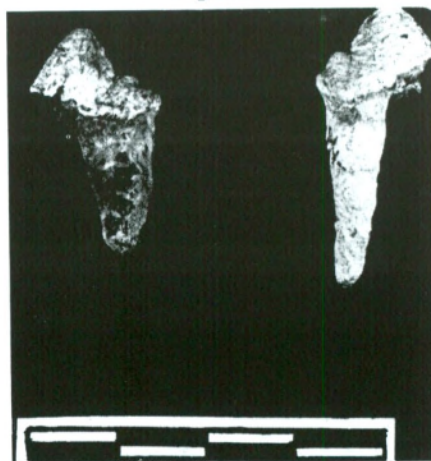

Fig. 63

Fig. 64

TABLE I

Measurements of Upper Second Molars¹ of Mastodon Pentelici Gaudry and Lartet from Pikermi, Salonica and Gökdere²

	Maximum Length (Meso-distal Diameter)	Max. Breadth of Anterior Lobe (Bucco-lingual Diameter)	Max. Breadth of Posterior Lobe (Bucco-lingual Diameter)	Robustness ³ Value ³	Crown Index ⁴	$\frac{\text{Breadth of Anterior Lobe} \times 100}{\text{Breadth of Posterior Lobe}}$
Mastodon pentelici from Pikermi (Gaudry, 1862)	48.00	30.00	43.00	2064	89.58	69.76
	56.00	35.00	43.00	2408	76.78	81.39
Mastodon pentelici from Maragha (De Mecquenem, 1924)	47.00	—	38.00	1786	80.85	—
	50.00	—	42.00	2100	84.00	—
	51.00	—	41.00	2091	80.39	—
	57.00	—	49.00	2793	85.96	—
Mastodon pentelici from Gökdere	47.00	31.00	40.00	1880	85.10	77.50

¹ In this report all measurements are in millimeters, including those taken from the literature.

² Robustness values and the indices of Pikermi and Maragha specimens have been calculated by me from the measurements given by Gaudry (1862) and De Mecquenem (1924).

³ Maximum Breadth $\times$ Length.

⁴ $\frac{\text{Maximum Breadth} \times 100}{\text{Length}}$

TABLE 2

Total Length of lower P₃ - M₃ in Hipparion Gracile Kaup

	Length from P ₂ to M ₃
Hipparion gracile from Gökdere ¹	142.00
Hipparion gracile from Küçükoyzgat ²	135.00
Hipparion gracile from Taşkınpaşa (near Ürgüp) ³	159.00
Hipparion gracile from Pikermi (Average ⁴ and range of twenty specimens measured by Gaudry, 1862)	146.75 (127.00-160.00)
Hipparion gracile from Veles in Macedonia (♂). Schlosser, 1921	143.00
Hipparion gracile from Veles in Macedonia (♂). Schlosser, 1921	143.00?
Hipparion gracile from Mont Léberon (Gaudry, 1873)	132.00-144.00

¹ These six teeth were found isolated but in a row, as the mandible had decayed. I have set them in their natural position and then measured them (see fig. 14).

² In the summer of 1951, I conducted excavations at this place, which was investigated by Tschachtli in 1941 (see Tschachtli, 1942) and discovered another new fossiliferous point beside it. I have called the Pontian fauna from these two sites Küçükoyzgat Fauna. In addition I found two other fossiliferous points near the village of Karacahasan. I have called the fauna from these latter two places the Karacahasan fauna. I will publish a fuller report on Küçükoyzgat and Karacahasan faunas later on.

³ This is a new Pontian fossiliferous site, beside the village of Taşkınpaşa, south-southeast of Ürgüp, where I collected some Mammalian fossils in September, 1952. The fossil bones and teeth, a large number of which have been burned, were found in beds of tuff containing very small particles (2-3 mm. in diameter) of lava. I intend to carry out extensive excavations at this place during the coming summer.

⁴ Average has been calculated by me from the figures given by Gaudry, 1862, p. 226.

TABLE 3
 Measurements of Astragali of *Hipparion* Gracile,
Hipparion Houfenense and *Equus*

	Maximum Length
<i>Hipparion gracile</i> from Gökdere. Average of 5 specimens	55.00 (50.00-60.00)
<i>Hipparion gracile</i> from Pikermi (Gaudry, 1862). Average of 6 specimens ¹	55.83 (50.00-64.00)
<i>Hipparion gracile</i> from Mont Léberon (Gaudry, 1873)	46.00-54.00
<i>Hipparion gracile</i> from Lyon (Depéret, 1887)	55.00
<i>Hipparion houfenense</i> from the Upper Pontian? of China (Teilhard de Chardin and Young, 1931)	60.00
<i>Equus sanmeniensis</i> from the Sanmenian period of China (Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930)	70.00
<i>Equus stenonis</i> from the Pleistocene period of Ceyssaguet near Puy in France (Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930)	67.00

¹ Average calculated by me from the figures given by Gaudry, 1862.

TABLE 4

Measurements of First Phalanges of Hipparion Gracile Kaup¹

	Maximum Length	Maximum Width	$\frac{\text{Width} \times 100}{\text{Length}}$
Hipparion gracile from Gök-dere (1 specimen)	67.50	41.00	60.74
Hipparion gracile from Pikermi (Gaudry, 1862). Average of 6 specimens ²	61.83 (55.00-70.00)	41.00 (33.00-47.00)	66.20 (60.00-75.00)
Hipparion gracile from Pikermi (small). Gaudry, 1873	55.00	33.00	60.00
Hipparion gracile from Pikermi (large). Gaudry, 1873	70.00	44.00	62.85
Hipparion gracile from Mont Léberon (small). Gaudry, 1873	55.00	31.00	56.36
Hipparion gracile from Mont Léberon (large). Gaudry, 1873	57.00	34.00	59.64

¹ Indices of the material taken from the literature have been calculated by me.

² Index and averages have been calculated by me from the figures given by Gaudry, 1862.

TABLE 5

Measurements of the Second Phalanges of *Hipparion gracile* Kaup¹

	Maximum Length	Maximum Width	$\frac{\text{Width} \times 100}{\text{Length}}$
<i>Hipparion gracile</i> from Gökdere. Average of 8 specimens	38.43 (34.00-42.00)	36.06 (32.00-40.00)	93.76 (86.48-100.00)
<i>Hipaprrion gracile</i> from Pikermi (Gaudryi, 1862). Average of 6 specimens ²	38.83 (34.00-44.00)	37.16 (30.00-44.00)	95.26 (88.23-104.76)
<i>Hipparion gracile</i> from Pikermi (small). Gaudry, 1873	34.00	30.00	88.23
<i>Hipparion gracile</i> from Pikermi (large). Gaudry, 1873	44.00	44.00	100.00
<i>Hipparion gracile</i> from Mont Léberon (small). Gaudry, 1873	30.00	29.00	96.66
<i>Hipparion gracile</i> from Mont Léberon (large). Gaudry, 1873	37.00	39.00	105.40

¹ Indices of the material taken from the literature have been calculated by me.² Index and averages have been calculated by me from the figures given by Gaudry, 1862.

TABLE 9
Measurements of the Astragali of Helladotherium and other Giraffidae¹

	Maximum Length	Width (Proximal)	Width (Distal)	Proximal Width × 100		Distal Width × 100	
				Max. Length	Max. Length	Max. Length	Max. Length
Helladotherium duvernoyi from Gökdere	105.00	72.00	70.00	68.57	66.66	97.22	—
Helladotherium duvernoyi from Pikermi (Gaudry, 1862)	104.00	74.00	—	72.11	—	—	—
Helladotherium cf. duvernoyi from Veleš (Schlosser, 1921)	110.00	75.00	70.00	68.18	63.63	93.33	—
Samotherium from Samos (large). Schlosser, 1921	100.00	72.00	72.00	72.00	72.00	100.00	—
Samotherium from Samos (small). Schlosser, 1921	92.00	62.00	62.00	67.39	67.39	100.00	—
Alicephalus neumayri from Maragha (Schlosser, 1921)	100.00	69.00	68.00	69.00	68.00	98.55	—
Alicephalus coelophrys from Maragha (Schlosser, 1921)	85.00	54.00	56.00	63.52	65.88	103.70	—
Giraffa attica from Pikermi (Gaudry, 1862)	86.00 ²	70.00	—	81.39	—	—	—

¹ Indices of the material taken from Gaudry (1862) and Schlosser (1921) have been calculated by mc.

² Internal length.

TABLE 10

Measurements of the Upper Last Premolar (P^4) of the Genus *Tragocerus*¹

	Maximum Length	Maximum Breadth	Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Gökdere	13.20	16.10	13.00	212.52	121.96
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Pikerimi (Gaudry, 1862)	13.00	17.00	—	221.00	130.76
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Mont Léberon (Gaudry, 1873)	13.00	16.00	—	208.00	123.07
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	13.00	17.50	—	227.50	134.61
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	13.00	17.00	—	221.00	130.76
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	13.00	18.00	—	234.00	138.46
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	12.00	17.00	—	204.00	141.66
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	13.00	16.00	—	208.00	123.07
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Arambourg and Piveteau, 1929)	13.00	18.50	—	240.50	142.30
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Salonica (Average) ²	12.83	17.33	—	222.50	135.14
<i>Tragocerus amaltheus</i> var. <i>pärvidens</i> Schlosser (Schlosser, 1904)	12.80	17.00	—	217.60	132.81
<i>Tragocerus rugosifrons</i> (Schlosser, 1904)	14.00	16.50	15.00	231.00	117.85
<i>Tragocerus</i> sp. (Schlosser, 1904)	13.00	14.00	11.00	182.00	107.69

¹ Robustness values and indices of the material taken from the literature have been calculated by me.

² Averages have been calculated by me from the figures given by Arambourg and Piveteau, 1929.

TABLE 11
Measurements of the Lower Third Molar (M_3) of the Genus *Tragocerus*¹

	Maximum Length	Maximum Breadth	Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Gökdere	28.00	12.40	16.00	347.20	44.28
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Küçük-yozgat)	26.00	12.00	14.00	312.00	46.15
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Pikerimi (Gaudry, 1862)	28.00	—	—	—	—
<i>Tragocerus amaltheus</i> from Mont Léberon (Gaudry, 1873)	25.00	—	—	—	—
<i>Tragocerus amaltheus</i> var. <i>parvidens</i> Schlosser (Schlosser, 1904)	25.00	12.00	—	300.00	48.00
<i>Tragocerus rugosifrons</i> (Schlosser, 1904)	—	13.00	17.00	—	—

¹ Robustness values and indices of the material taken from the literature have been calculated by me.

TABLE 12
 Measurements of the Horn-Cores of *Helicotragus Rotundicornis* Weithofer and
Helicotragus Fraasii Andree

	Total Length		Antero-Posterior Diameter (at the base)	Transverse Diameter (at the base)	Transverse Diameter (in the middle)
	Right	Left			
<i>Helicotragus rotundicornis</i> from Gökdere	176.00	—	30.00	36.00	25.00
<i>Helicotragus rotundicornis</i> from Pikermi (Andree, 1926)	—	—	29.00	36.00	25.00
<i>Helicotragus rotundicornis</i> from Pikermi (Andree, 1926)	170.00	—	—	33.00	25.00
<i>Helicotragus fraasii</i> from Samos (Andree, 1926)	242.00	—	40.00	39.00	26.00
				Right : 46.50 Left : 51.00	35.00

TABLE 13
Measurements of the Horn-Cores of Gazella Deperdita Gervais from Gökdere

	Total Length	Antero-Posterior Diameter (at the base)	Transverse Diameter (at the base)	Robustness Value ¹	Length-Breadth Index ²
Gökdere specimen: 1	129.00	23.00	21.00	483.00	91.30
Gökdere specimen: 2	—	24.00	21.00	504.00	87.50
Average	129.00	23.50	21.00	493.50	89.40

¹ Robustness Value = Antero-Posterior Diameter × Transverse Diameter.

² Length-Breadth Index = $\frac{\text{Transverse Diameter} \times 100}{\text{Antero-Posterior Diameter}}$.

TABLE 14
Measurements of the Third Lower Molars of the Genus Gazella

	Maximum Length	Maximum Breadth	Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
<i>Gazella deperdita</i> from Gökdere	15.00	6.30	10.60	94.50	42.00
<i>Gazella deperdita</i> from Pikerimi (Gaudry, 1862)	15.00	—	—	—	—
<i>Gazella gaudryi</i> from Küçük-şekmece (Malik and Nafiz, 1933)	17.00	—	—	—	—
<i>Gazella gaudryi</i> from Samos (Schlosser, 1904)	15.00	6.00	13.00	90.00	40.00
<i>Gazella lydekkeri</i> from the Dhok Pathan formation of Siwalik Hills (Pilgrim, 1937)	17.50	7.00	—	122.50	40.00
<i>Gazella</i> sp. (Schlosser, 1904)	15.50	7.20	11.00	111.60	46.45

TABLE 15

Measurements of the Horn-Cores of *Gazella Gaudryi* Schlosser (*G. Pilgrimi*)
from Gökdere

	Total Length	Antero-Posterior Diameter (at the base)	Transverse Diameter (at the base)	Robustness Value	Length-Breadth Index
Gökdere specimen: 1	—	23.00	17.50	402.50	76.08
Gökdere specimen: 2	—	24.00	18.00	432.00	75.00
Gökdere specimen: 3	—	22.50	18.00	405.00	80.00
Gökdere specimen: 4	—	23.00	18.00	414.00	78.26
Gökdere specimen: 5	—	23.00	18.00	413.00	78.26
Gökdere specimen: 6	—	22.00	17.00	374.00	77.27
Gökdere specimen: 7	—	20.00	16.00	320.00	80.00
Gökdere specimen: 8	—	22.00	18.00	396.00	81.81
Average	—	22.43	17.56	394.56	78.33

A NOTE ON THE GEOLOGY OF THE MAMMALIAN FOSSIL BED OF ELMADAĞI-EVCİLER AĞILLARI ¹

OĞUZ EROL, D. LITT.

Assistant Of Physical Geography, University of Ankara

The mammalian remains were first found² at a spot approximately two hundred meters west of the willow grove which is at the point where the Gökdere stream leaves the narrow valley it has excavated in the relatively old and hard rocks of Elmadağı (Elmadağı mountain) and just over one kilometer east of the village of Evciler Ağılları. The elevation of the fossil beds is between 1050 and 1100 meters above sea-level. If one goes there by following the Ankara-Bâlâ highway and turns off onto the cart road at the 49th kilometer, the village of Evciler Ağılları is about 60 kilometers south-east of Ankara (fig. 1).

The vilage of Evciler Ağılları is on the line of junction of the southern slopes of Elmadağı and the plain of Balaban (Balaban ovası) which stretches south-east of this mountain (fig. 1). The slopes of Elmadağı are made of Eocene *flysch*, and especially limestone, resting discordantly on the mixed series composed of serpentinite and radiolarites at the base (fig. 2), and of the red-colored gypsiferous sandstone and conglomerates of Oligocene period resting over them. At the region of the village of Evciler Ağılları, the older rocks forming the slopes of Elmadağı begin to sink, in a south-easterly direction, under the Miocene-Pliocene deposits of the plain of Balaban. On the southwestern slopes of the mountain, at a few places, there are outliers of lacustrine limestone which, in comparison with other

¹ See also Oğuz Erol: The mammalian fossil bed of Elmadağı-Evciler Ağılları. Appendix in M. S. Şenyürek's "A note on Gökdere (Elmadağı) fauna". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, IX, 1951, p. 71.

² In 1951, however, Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek found two more fossiliferous pockets west of this point toward the village of Evciler Ağılları. Thus it may now be said that the fossils are found in an area of just over one kilometer in length and 200-300 meters in width.

outcrops, must be of Miocene Age. In this limestone, to date, only some fossil Gastropods have been found, at a place about one kilometer west of the village of Evciler.

The mammalian fossils are embedded in a lacustrine series of calcareous marls, especially marls, which are below the Pliocene deposits of gravel, sandstone, clay and a small amount of gypsum, filling the syncline of the Plain of Balaban. This series, together with the still older base, outcrops on the north-western flank of the syncline of the Plain of Balaban. At the bottom of the fossiliferous series sometimes fragments are found of Eocene (Lutetian) limestone and sandstone, which lie below the fossiliferous series. In the marls, also, sometimes are encountered fragments of radiolarite derived from the still older serpentine-radiolarite series.

The fossiliferous series mostly consists of white-greenish marls. But sometimes in this series red marls and thin layers of brown clay and coarse lacustrine limestones are also encountered. At the bottom of the fossiliferous series, above a thin layer containing detritus, are found red marls. Above this comes a white-colored stratum of marly limestone. Further up are found strata of white-greenish marls, occurring as layers of 0.50 to 2-3 meters of thickness. These strata are interbedded with layers of red marls and thin beds of marly limestone.

The perpendicular thickness of the part of the fossiliferous series seen on the surface may be estimated to be about 100 meters. The mammalian fossils are found about 40-60 meters above the base. However, the surface of junction between the lacustrine series and the basal Lutetian limestones, northwest to it, is quite steep. Thus, it is possible that there may be a fault between them. We must be cautious, for this reason, about our last estimate.

The dip of the lacustrine series is quite steep (70-80) degrees near this line of junction, but as one goes further away, toward the southeast, the dip decreases. In places where the series disappears from view under the later Pliocene gravels, the dip falls to as low as 20 degrees.

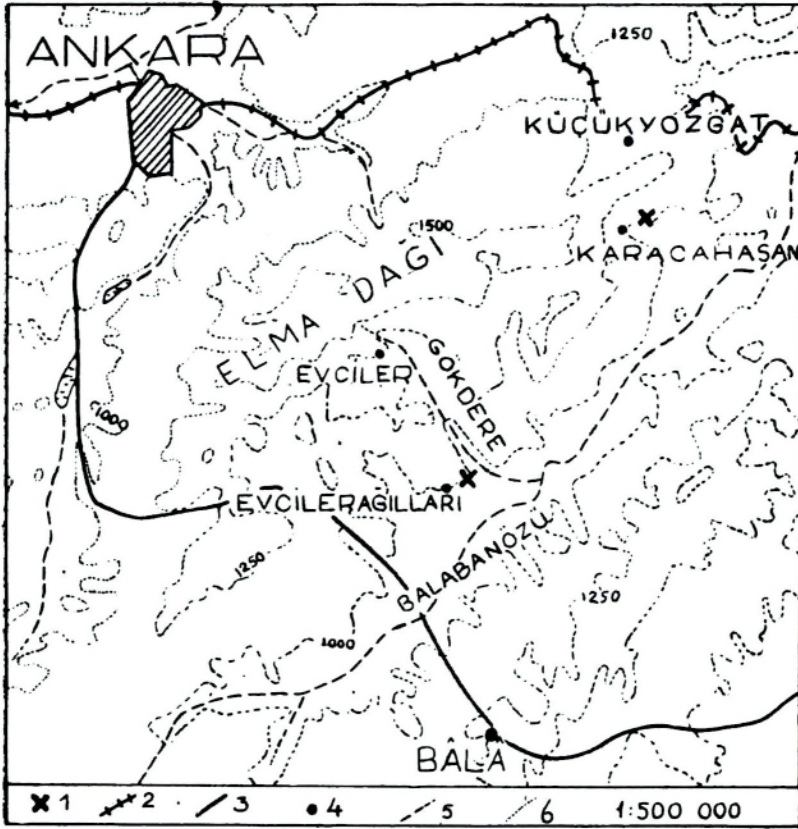

Fig. 1 : This map is taken from the Map of Turkey, scale 1: 500,000. 1: The spot where the mammalian fossils are found. 2: Railroad. 3: Ankara-Kırşehir highway, passing through Balâ. 4: Settlements. 5: Streams 6: Contour lines (at intervals of 250 meters).

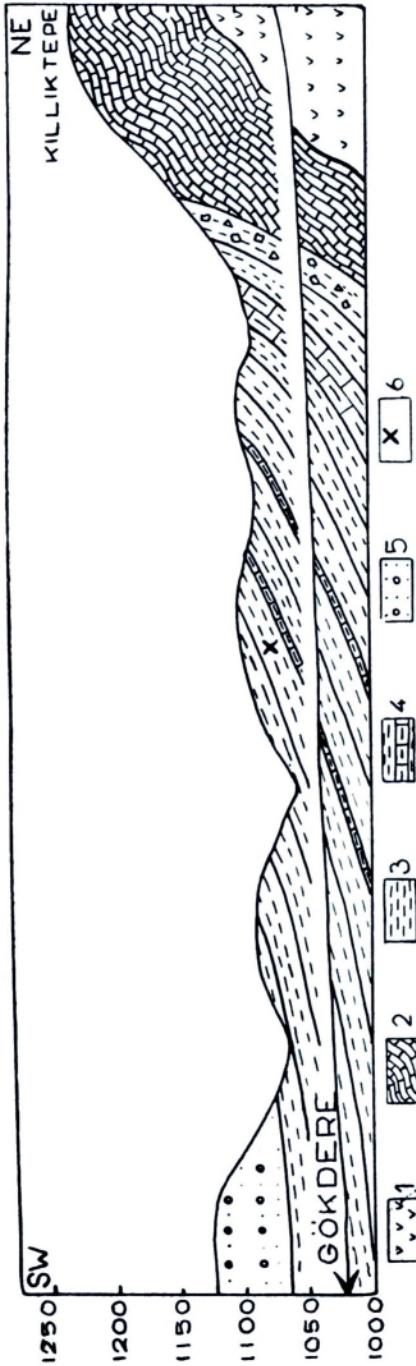

Fig. 2: Section of the fossiliferous series along Gökdere stream (Length scale: 1/2500). 1: Serpentine-radiolarite series. 2: Eocene (Lutetian) limestones 3: The marls of the fossiliferous series. 4: Marly limestones of the fossiliferous series. 5: Pliocene gravels-conglomerates. 6: The spot where the fossils were first found.

DAS H-H WORT FÜR "MALSTEIN"

Von

HELMUTH Th. BOSSERT

Dem Andenken des Begründers der Hethitologie
B. Hrozný, 6. V. 1879 — 13. XII. 1952

Untersuchungen über H-H Wörter sind vergleichsweise viel schwieriger als solche über K-H Wörter. Während die K-H Wörter in Sätzen stehen, deren Einzelteile ohne weiteres gelesen und zum grössten Teil grammatikalisch und lexikalisch verstanden werden, haben wir im H-Hethitischen nicht nur mit den Lesungen der Zeichen zu kämpfen, sondern die zu untersuchenden Wörter stehen meist in Sätzen, deren übrige Wörter wir zum überwiegenden Teil nicht genau oder garnicht verstehen. Zwar haben uns die Bilinguen vom Karatepe eine grosse Anzahl von H-H Wortbedeutungen geschenkt und eine Reihe von Zeichen sicher lesen gelehrt, sodass zu hoffen ist, dass in Zukunft auch die übrigen H-H Texte besser verstanden werden, aber wir sind davon noch weit entfernt. Erschwerend bei der Untersuchung H-H Wörter tritt hinzu, dass die Zeichenfolge in der H-H Schrift nicht immer gesichert ist und dass die bisjetzt vorliegenden Editionen der H-H Texte vielfach der Verbesserung bedürfen, wenn sie als Grundlage einer wissenschaftlichen Untersuchung dienen sollen. Wer von den Gelehrten besitzt aber Originalaufnahmen und Abklatsche aller Inschriften, damit er die Editionen zu überprüfen vermag? Obwohl ich selbst seit 30 Jahren Material gesammelt und viele der Korrektur bedürftigen Inschriften fotografiert, abgeklatscht und gezeichnet habe, fehlen auch mir Stücke, die ich noch nicht bearbeiten konnte. Für diese Untersuchung machte sich besonders das Fehlen einer zuverlässigen Abschrift der Samsat-Inschrift M XVII (=CE XXVI) unangenehm bemerkbar, während mir für die übrigen Inschriften, auch für die vergleichsweise herangezogenen, zumeist eigene Bearbeitungen vorlagen. Wo diese also, soweit sie hier veröffentlicht werden von den früheren Editionen abweichen, beruhen die Ab-

weichungen auf eigener Kollationierung. Für die Inschriften-Publikationen werden folgende Abkürzungen angewandt :

M = L. Messerschmidt, *Corpus inscriptionum Hetiticarum* 1900

M¹ = L. Messerschmidt, *Corpus inscriptionum Hetiticarum*, 1. Nachtrag 1902.

M² = L. Messerschmidt, *Corpus inscriptionum Hetiticarum*, 2. Nachtrag 1906.

CE = Olmstead, Charles, Wrench, *The Cornell Expedition Vol. I Part II, Hittite Inscriptions* 1911.

A = Carchemish I 1914, II 1921, III 1952 (bei Niederschrift dieses Aufsatzes noch nicht erschienen, doch lagen mir Tafeln und Textproben dank der Liebenswürdigkeit R. D. Barnetts vor).

IHH = B. Hrozný, *Les inscriptions Hittites hiéroglyphiques* I 1933, II 1934, III 1937.

HHM = I. J. Gelb, *Hittite hieroglyphic Monuments* 1939.

AO = *Archiv Orientální*.

JKF = *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung*.

K. = *Karatepe*,

K. Ho = *Karatepe-Inschriften der oberen Grabung*.

K. Hu = *Karatepe-Inschriften der unteren Grabung*.

Wer sich heute mit irgend einem H-H Worte beschäftigen will, wird zunächst zu P. Meriggis Glossar (in: *Die längsten Bauinschriften* 1934 S. 91-174) und zur Zeichenliste des gleichen Verfassers (in der *Revue Hittite et Asiatique* 1937 S. 69-114 und 157-200) greifen, wo das Rohmaterial gesammelt ist. Allerdings darf sich der Benutzer weder an dem Umschriftsystem noch an den Übersetzungen Meriggis stossen. Bis zum Jahre 1934 sind die Inschriftenfunde von Meriggi in seinem Glossar verwertet. Wer das darnach zu Tage gekommene Material benutzen will, wird sich zunächst bei Gelb (HHM) Rat holen, wo bis zum Jahre 1939 alle bibliographischen Hinweise und manche neue Inschrift gegeben wird. Bis zum Jahre 1942 reicht dann die Bibliographie bei Gelb, *Hittite Hieroglyphs* III 1942, doch konnten dort infolge des Krieges manche Arbeiten nicht verzeichnet werden. Für die Funde der letzten zehn Jahre ist man auf die Durchsicht der in Betracht kommenden Zeitschriften und Grabungsberichte angewiesen, eine Bibliographie fehlt noch für dieses letzte Jahrzehnt. Es ist infolgedessen möglich, dass

der eine oder andere Beleg nicht zu meiner Kenntnis gelangte. Wer sich mit den Zeichenformen der Grossreichzeit beschäftigen will, wird als Ergänzung zu Meriggis Zeichenliste die Zeichenliste von H. G. Güterbock (in: Siegel aus Boğazköy 2. Teil 1942 S. 84-104) heranziehen, in der allerdings nur die Zeichen der Boğazköy-Siegel aufgeführt werden. Diese für jede Zeichenforschung unentbehrliche Liste schliesst sich in der Zeichenfolge der Liste Meriggis an.

Wir beschäftigen uns im Folgenden mit einem Worte, das ich 1932 (Šantaš und Kupapa S. 84) mit "Altar", 1951 (Jahrbuch für kleinasiat. Forsch. II S. 112) mit "Malstein" zu übersetzen versuchte. In diesem letzten Aufsätze äusserte ich mich dahin, dass die von Hrozný vorgeschlagene Übersetzung "Stele" (Forrer "Denkmal", Gelb "Monument") genau so wenig wie meine Übersetzung "Altar" dem heute bekannten archaeologischen Befunde gerecht werde und dass daher die Übersetzung "Malstein" vorzuziehen sei. Dies auf breiter Basis nachzuweisen ist die Absicht dieses Aufsatzes, in dem nicht nur philologische und archaeologische, sondern auch geschichtliche und religionsgeschichtliche Fragen geklärt werden sollen, soweit unser heutiges Material dazu reicht.

Meriggi verzeichnete in seinem Glossar (S. 170) unter "wanaī", dies ist die vermutete vollphonetische Schreibung unseres Wortes, 13 Belege, von denen jedoch zwei aus der Felsinschrift von Bolkar-maden M XXXII zu streichen sind. Es bleiben demnach 11 Belege aus folgenden Inschriften übrig:

Restan (jetzt HHM LXVII 47), "Ankara" (jetzt Karkamis HHM XXIII 9), Karkamis A 5 a, Karkamis A 18 f, Karkamis A 18 h, Karkamis A 4 c, Babylon (M II), zwei Basen aus Boğazköy (jetzt Bossert, Altanatolien Abb. 547 u. 548), Erkilet (jetzt HHM XXXVII 20 u. 21) und Emirgazi (M² XLIX).

Von Meriggi nicht berücksichtigt wurden zwei Inschriften: Karkamis A 4 b und Samsat (M XVII).

Neu hinzu gekommen sind sieben Inschriften: ein Beleg auf den Parallelinschriften der Altäre aus Emirgazi (IHH III, LXXXIV u. LXXVII), Karahöyük (T. Özgüç, Ausgrabungen in Karahöyük 1949 Taf. XLIX), Cekke (Iraq X 1948 S. 122 ff), Darendé (HHM XXXV 18), Apamea (Jahrbuch für kleinasiat. Forschung II 1951 Taf. XVI), Tell Ta'yināt (HHM LXXXVIII 58, 5) und Karkamis A 19 o (Carchemish III).

Zu streichen aus dem neuen Material ist die Izgin-Stele (IHH III, XCIX), auf der Hrozný in Zeile 1 der Seite D und in Zeile 3 der Seite B unser Wort erkennen wollte. Die betreffenden Stellen sind vollkommen zerstört und es finden sich auf dem Original keinerlei Spuren, die die Ergänzung Hroznýs rechtfertigen.

Nicht aufgenommen wurde die Boybeyipınarı-Inschrift HHM XXI 7 D 2, wo nach Gelbs Abschrift der Malstein als dritter und letzter Gegenstand in der Fluchformel erscheint. Da weder das vorangehende Demonstrativpronomen *i-ā-hā* noch die Spuren der zerstörten Komplementierung zu *ūanaī* (oder seinem Plural?) passen, zweifle ich, ob das Malstein-Ideogramm vorliegt. Hrozný sah ein anderes Zeichen (IHH III Taf. XLIII u. S. 336), das m. E. jedoch ebenso unsicher ist. Immerhin wird die zukünftige Forschung diese Stelle im Auge behalten müssen.

Man sollte denken, dass zwanzig Belege eines Wortes genügen, um dessen Bedeutung zu klären, zumal das betreffende Wort fast immer den Gegenstand bezeichnet, auf dem es vorkommt. Wie steht es damit? Zunächst sei festgestellt, dass alle zwanzig Belege auf freistehenden Monumenten aus Stein begegnen, dagegen nicht auf Siegeln, Felsinschriften oder im Mauerverband befindlichen Orthostaten, gewöhnlich "Bauinschriften" genannt. Doch sind die Objekte der Belegstellen keineswegs einer Gattung. Vier sind Stelen, die ausser der Inschrift ein, in einem Falle sogar drei Reliefs auweisen (Darende, Samsat, Cekke, Babylon). Vier sind reine Schriftstelen (Karahöyük, Karkamis A 4 b, Apamea, Restan). Fünf sind Altäre (Emirgazi, Karkamis A 4 c, A 5 a, A 18 f, A 18 h). Sechs sind viereckige Basen, die, soweit vollständig erhalten, auf der Oberseite ein Loch gewahren lassen, das zur Einlassung eines auf der Basis stehenden Objektes diente (Boğazköy, Emirgazi, Karkamis HHM XXIII 9, Karkamis A 19 o und vermutlich das kleine Bruchstück Tell Ta'yīnāt HHM LXXXVIII 58, 5). Ein Beleg findet sich auf einem unbehauenen Felsblock (Erkilet). Von den zwanzig Belegen sind fünf in die zweite Hälfte des 2. Jahrtausends (Boğazköy, Emirgazi, Karahöyük), die restlichen fünfzehn ins 1. Jahrtausend, in die sogenannte Spätzeit (10.-7. ? Jahrhundert), zu datieren. Da es keineswegs gleichgültig ist, aus welcher Zeit ein Beleg stammt, wird bei jedem einzelnen Beleg eine möglichst genau Datierung versucht. Da sieben Belege aus Karkamis stammen, war es notwen-

dig, auf die Geschichte dieses Stadt-Staates einzugehen, wie sie sich auf Grund unserer heutigen Kenntnisse darstellt. Was die geographische Verbreitung unserer Denkmälergruppe anbetrifft, so stammen fünf Belege aus Zentralanatolien, nämlich zwei aus der hethitischen Hauptstadt Boğazköy, zwei aus der Gegend von Konya (Emirgazi) und einer aus der Kayseri-Ebene (Erkilet). Drei Belege stammen aus dem Osten, davon zwei aus dem Bereich von Malatya (Darende und Karahöyük) und einer aus der kommagenischen Hauptstadt Samsat. Die restlichen zwölf Belege stammen aus Süd-anatolien oder aus Nordsyrien: sieben aus Karkamis, je einer aus Tell Ta'yināt, Aleppo (Babylon), Cekke, Apamea und Restan. Die Belege verteilen sich demnach ungefähr über das ganze Gebiet, das H-H Inschriften aufweist: Boğazköy im Norden, Restan im Süden, Emirgazi im Westen und Samsat im Osten geben ziemlich genau die Grenzen an, innerhalb deren H-H Inschriften normalerweise auftreten.

Das zu untersuchende Wort kann nicht isoliert, sondern nur im Satzverbände, wie bereits einleitend bemerkt, geklärt werden. Um die Bedeutung, den Zweck des Inschriftenträgers zu erfassen, wäre ausserdem die ganze Inschrift zu übersetzen, doch sind wir dazu nicht immer in der Lage. Wohl aber können wir meist entscheiden, ob es sich um eine Inschrift religiösen oder historischen Inhaltes oder um eine Vermischung beider Typen handelt. Die zwanzig Inschriften auch nach diesem Gesichtspunkte aufzuteilen, bleibe der nachstehenden Untersuchung vorbehalten. Bei den im Folgenden gebotenen Übersetzungen H-H Textteile ist zu beachten, dass alle in Anführungszeichen stehenden Einzelwörter geraten und nur deshalb eingesetzt sind, um den Gedankengang des Textes nicht immer wieder durch Lücken zu unterbrechen. Die so gekennzeichneten Wörter geben nur den von mir für möglich gehaltenen Bedeutungsbereich, nicht den genauen Sinn, an. Was dagegen nicht in Anführungszeichen steht, dürfte nach dem heutigen Stande der Forschung ungefähr richtig übersetzt sein. Ältere Vorarbeiten, vor allem die von Meriggi über unser Wort (*Wiener Zeitschr. f. Kunde d. Morgenlandes* XL 1933 S. 257-261), wurden benutzt.

Unter einem "Malstein" versteht die hochdeutsche Sprache zweierlei: einen Stein, der ein "Mal", d. h. ein Erinnerungs-, Ziel- oder Grenzzeichen darstellt, vor allem also einen "Grenzstein", des

weiteren seit Luthers Bibelübersetzung einen Stein, den die hebräische Sprache mit *maššēbā* oder *maššaebet* bezeichnet. In den westsemitischen Kulturen sind die Masseben (vgl. auch H. Guthe, Kurzes Bibelwörterbuch 1903 S. 410) Steinsäulen oder rohe Steinblöcke, regelmässig behauene Obeliskten, spitz zulaufende Säulen, kegelförmige Steine oder oben abgerundete Platten, in denen man in ältester Zeit den Gott eines Ortes wohnend und später Jahwe sich offenbarend glaubte. Masseben wiesen neben den Altären auf die Heiligkeit des Platzes hin. Manchmal waren die Masseben mit Kapellen überbaut und wurden mit Ölopfen übergossen. Gelegentlich errichtete man auch mehrere Masseben nebeneinander. So stellte Moses zwölf Masseben neben einen Altar am Sinai zur Bestätigung seines Bundes mit Gott auf. Exodus XXIV 4 heisst es darüber: "Da schrieb Moses alle Gebote Jahwes auf. Am anderen Morgen früh aber errichtete er einen Altar am Fusse des Berges sowie zwölf Malsteine nach der Zahl der zwölf Stämme Israels." Aus ähnlichem Anlass (Vertragsabschluss zwischen Laban und Jakob) berichtet Genesis XXXI 44-45: "Aber wohlan, lass uns einen Vertrag miteinander schliessen; der soll dann Zeuge sein zwischen mir und dir. Hierauf nahm Jakob einen Stein und richtete ihn auf als Malstein." Aus dem Zusammenhange geht hervor, dass hier der Malstein nicht nur als Vertragszeuge, sondern vor allem als Grenzstein diente. Denksteine auf Gräbern heissen hebraeisch *maššaebet*. Auch in ihnen glaubte man die Seelen der Verstorbenen gegenwärtig. Luther unterscheidet in seiner Bibelübersetzung genau zwischen "Denkmal" und "Malstein". Denkmal ist bei ihm ein "Erinnerungszeichen."

Wie die Massebe sich aus dem roh behauenen Felsblock zur wohl bearbeiteten, oben abgerundeten Stele entwickelte, auf der eine Inschrift, ein Bild oder manchmal beides erscheint, hat P. Thomsen (Palaestina u. seine Kultur 1917 S. 36 f, Reallexikon d. Vorgeschichte VIII 1927 S. 143, Palaestina u. seine Kultur 1931 S. 45) gezeigt. Er hat auch darauf hingewiesen, dass im Laufe der Zeit verschiedene Vorstellungen mit den Masseben verbunden waren. Als älteste Form der Masseben glaubte Thomsen den "Grabstein" feststellen zu können. Erst später seien Erinnerungs-Masseben anlässlich von Grenzvereinbarungen und Siegen errichtet worden. Dass solche Masseben bei oder in Heiligtümern standen, erkläre sich daraus, dass die Gottheit bei Vertragsabschlüssen oder Siegen

mitgeholfen habe. Unter Einwirkung auswärtiger Kulte (Kleinasien?) sei der Stein endlich auch als Darstellung und Wohnung der Gottheit empfunden worden. Weswegen Thomsen gerade auf Kleinasien als Vorbild hinweist, wird nicht näher ausgeführt. Möglich ist jedoch, dass Thomsen von den *huvaši*-Steinen der K-H Texte Kenntnis hatte.

Zuerst machte Forrer 1921 (Mitteilungen d. Deutsch. Orient-Ges. Nr. 61 S. 38) auf die *huvaši*-Steine aufmerksam, die er richtig mit "Malstein" übersetzte. Als Beispiel führte er einen bis heute unveröffentlichten Boğazköy-Text an, dem er Folgendes entnahm (die Verantwortung für das Mitgeteilte trägt Forrer!): "In einem Dorfe namens Šapagurvantaš werden 21 Malsteine nachstehender Gottheiten erwähnt: Ninkigal, Huvadišiši, 7-7-bi, Wettergott von Harana, Brunnen Aldamiššavantaš, Brunnen Šanijaš, Brunnen Waššantataiš, Wettergott von Nerig, Wettergott von Gaštama, Biḥaimiš, Iškuš, Wettergott Ur-Sag, Ištar von Ninua, Wettergott ḥaršiharši, Ijarriš, Ištar von Kar-Duniaš, Iruš, Wettergott von Aššur, Wettergott des Landes Azi, Wettergott Kar-anza, Wettergott Lil. Für jeden dieser Götter werden zwei Feste, im Winter und im Sommer, gefeiert." Das Land Azzi, zu dem der Ort Šapagurvantaš gehören wird, liegt nach Goetze (Kleinasien 1933, Karte) im Gebirge nordwestlich von Erzerum. Wie schon Forrer erkannte, gehören die aufgezählten Gottheiten zum hethitisch-luwischen, churrischen und assyrisch-babylonischen Pantheon. Es sind Götter, Göttinnen, Stern-, Wind- und Quellgottheiten, denen die Malsteine gewidmet sind. Von den 21 aufgeführten Gottheiten kehren nur elf in den bisher veröffentlichten Boğazköy-Texten wieder. Auf Grund der Arbeit E. Laroques, Recherches sur les noms des dieux hittites (Revue Hittite et Asiatique VII 196—447 S. 7-139) sind es folgende: Ninkigal, gewöhnlich Ningal, die Gattin des Mondgottes Sin und Mutter des Šamaš und der Ištar (S. 124); Huvattašiši, eine Windgottheit (S. 69); VII.VII-B1, das Siebengestirn, die Plejaden (S. 108); Wettergott von Nerik (S. 114); Wettergott von G/Kaštama (S. 113); Piḥaimiš, Beiname des Wettergottes von Šanaḥuitta (S. 71); Ištar von Ninive (S. 95); Wettergott ḥaršiharši, d. h. des Gewitters (S. 109); Ijarriš, eine Kriegsgottheit (S. 82); Wettergott von Aššur (S. 112); Wettergott LIL, d. h. des Feldes (S. 110). Die Ištar von Karduniaš (Babylonien, Akkad) dürfte mit der aus an-

deren Texten bekannten Ištar Bâbili, der Ištar von Babylon, oder der *akkaditu* identisch sein (K. Tallqvist, *Akkad. Götterepitheta* 1938 S. 331 u. 339).

Wenn in einem unbekanntem Gebirgsorte wie Šapagurvantaš, der Name begegnet m. W. sonst nirgends in den K-H Texten, 21 Malsteine errichtet waren, so kann man sich vorstellen, wie viele solcher Kultobjekte es im Chattilande gegeben haben mag (vgl. z.B. KUB XII 2 III 24, wo als Gesamtsumme XVII DINGIR.MEŠ^{ZA}ZI.KIN in einer Stadt angegeben werden), und man wird sich fragen, warum solche *huyāši*-Steine noch nicht gefunden worden sind. Goetze hat in seinem Buche "Kleinasien" (1933 S. 158) das bis dahin veröffentlichte Material über die *huyāši*-Steine verwertet. Wir entnehmen, dass die *huyāši* auch aus Holz und Edelmetall (Silber) hergestellt waren und gelegentlich in's Feuer geworfen wurden. Wenn dies, wie Goetze richtig bemerkt, nicht ohne weiteres für brennbares Material spricht, so dürfte es immerhin auf der Vergänglichkeit der Holz- und Metall-*huyāši* beruhen, dass ein Teil der "Malsteine" verschwunden ist. Allerdings müssten sich Stein-*huyāši* erhalten haben. Wir werden sehen, dass dies tatsächlich der Fall ist. Goetze berichtet dann weiter, dass die Götterbilder oftmals aus den Tempeln heraus zu den *huyāši*, die man gelegentlich wusch und salbte, gebracht wurden. Fahrten zu ausserhalb befindlichen *huyāši* wurden ebenfalls unternommen. Über Opferhandlungen für den *huyāši*-Stein des Wettergottes von Šārišša, dem protochattisch gesungen wurde, berichtet KUB XX 99 (vgl. Bossert, *Ein heth. Königssiegel* 1944 S.62 f). Sollten auch die Protochattier *huyāši*-Steine gekannt haben?

Dass ^{ZA}*huyāši* mit ^{ZA}ZI.KIN identisch sei, vermuteten bereits Sommer-Ehelolf (Pāpanikri 1924 S. 11). Gesichert wurde diese Vermutung durch Goetze (Ḫattušiliš 1924 S. 103 Anm. 2) auf Grund von Paralleltexen. Leider spielt ^{ZA}ZI.KIN in den sumerischen und akkadischen Texten m. W. keine Rolle. Das Vorhandensein des Wortes lässt jedoch darauf schliessen, dass es diesen Kultgegenstand auch in Mesopotamien gegeben hat. Ausser den von Goetze (Kleinasien S. 158 Anm. 8-12) gegebenen Stellennachweisen ist Deimel, Šumerisches Lexikon (II. Teil, 4. Band, 1933, S. 1127 Nachtrag zu 84 N 345) und Friedrich, Hethitisches Wörterbuch

(1952 S. 79) heranzuziehen. Die belegbaren Kasusformen des Neutrums *ḫuḫašī* sind gleichfalls bei Friedrich (a.a.O.) einzusehen.

Die Etymologie des Wortes *ḫuḫašī* blieb bisher ungeklärt (Bosert, Königssiegel 1944 S. 98). Zuletzt hat darüber Laroche gehandelt, als er auf die Göttin *ḫuḫaššanna* von *ḫuḫiḫna* zu sprechen kam (Revue Hittite et Asianique VII 1946—47 S. 81). Seine Zerlegung des Namens in *ḫuḫaš+anna* ist zwar einleuchtend, aber die Göttin etwa als "Mutter des *ḫuḫašī*" aufzufassen wäre sachlich nicht zu rechtfertigen, denn weder die Göttin selbst noch ihre Priester und Priesterinnen *ḫuḫaššannalla-*, *ḫuḫaššannali-*, die verhältnismässig häufig genannt werden, stehen in erkennbaren Beziehungen zu den *ḫuḫašī*-Steinen (vgl. S. Alp, Jahrb. f. Kleinasienforsch. I 1950—51 S. 132 Anm. 99 u. 133 Anm. 106). Es fragt sich auch, ob überhaupt K-H Wörter zur Klärung von *ḫuḫašī* beitragen können, denn viele im Kult gebräuchlichen Ausdrücke mögen aus anderen altanatolischen Sprachen stammen.

Zur Kenntnis der Verbreitung der Malsteine (Masseben) haben K. Galling und P. Lohmann in ihrem Buche "Der Altar" (1925) wichtige Beobachtungen beigetragen. Die Verfasser legten nicht nur das bis dahin aus dem syro-phönizischen Kulturkreise bekannte archäologische Material vor (S. 67 f. u. Tafel 13 Abb. 37-48), sondern gingen auch bereits auf die Boğazköyer Basen ein (S. 95 f. u. Tafel 15 Abb. 1-3), auf denen hölzerne Altäre (Postamente) mit zwei Masseben dargestellt seien, die den beiden hethitischen Hauptgottheiten, dem Herrn des Himmels und der grossen Göttermutter, entsprechen (vgl. unsere Abb. 6-8).

Dass der "Masseben-Altar" auch in Urartu heimisch war, zeigt eine Darstellung auf einem Steingewicht aus Toprakkale (Van), das Lehmann-Haupt veröffentlichte (Armenien einst und jetzt, II. Band 2. Hälfte 1931 S. 549) und das ich hier nach eigener anspruchloser Skizze abbilde (vgl. Abb. 17). Das aus dem 8. Jahrhundert stammende Gewicht zeigt einen Adoranten mit Krug vor einem in einer Einfriedigung befindlichen Baum, der vor einem Postament mit drei Masseben steht. Die Strichelung auf der Basis und den Masseben wird die Inschrift andeuten. Hinter dem Masseben-Altar steht ein typisch urartaesischer brennender (?) Kandelaber. Wie der Baum zeigt, geht die Kultszene im Freien vor sich. Die Darstellung ist von grösster Wichtigkeit, weil sie die einzige mir bekannte aus-

reichende Illustrierung des Massebenkults bietet. Man darf annehmen, dass der auf dem Boden stehende Krug Öl zur Salbung oder Wasser zur Waschung der Masseben enthielt. Bei Holzmasseben dürfte die Ölung zugleich einen praktischen Zweck, die Konservierung der im Freien stehenden Holzplatte, verfolgt haben. Da Šapagurvantaš im späteren urartaäischen Bereiche lag, ist der Massebenkult in dieser Gegend für das 2. und 1. Jahrtausend gesichert. Die Tradition brach mit dem Wechsel der Regierung nicht ab, sie dürfte bodenständig gewesen sein. Ob der berühmten urartaäischen Kelišin-Stele (Ende 9. Jahrh. v.d.Z.) an ihrem Standorte auf der Passtrasse, die von Assyrien zum Urmiasee führte, kultische Verehrung zuteil wurde, ist augenblicklich nicht zu entscheiden (Abb. 422 bei Gressmann, *Altoriental. Texte u. Bilder z. Alt. Test.* 1927). Ebenso wenig ist die kultische Verehrung der Stelenreihe aus Assur (15.-7. Jahrh.) gesichert (Andrae, *Die Stelenreihe aus Assur* 1913), obwohl man gerne in ihnen mesopotamische Beispiele der ZIKIN-Steine sähe. Es sei daran erinnert, dass in vielen Religionen bis auf den heutigen Tag nicht nur die Grabmäler bekränzt werden und Gegenstand von Kulthandlungen sind, sondern dass die gleiche Sitte auch auf Denkmäler übertragen wird. Alle Denkmäler ragen irgendwie in die religiöse Sphäre hinein, wo immer es Menschen gab, deren Leben einen religiösen Untergrund besass. Ich erwäge deshalb, ob ^{ZA}ZAKIN nicht einfach eine schlechte Schreibung für ^{ZA}ZIKIN = assyr. ŠIKIN (stat. constr. von ŠIKNU) ist, das ugar. als skn (Gordon, *Ugaritic Handbook* 1947 S. 253 Nr. 1403) erscheint und "Bild, Stele, Stele mit Bild" bedeutet (vgl. auch Albright, *Archaeology and the religion of Israel* 1946 S. 203 Anm. 28 u. 30). Assyrisches "s" wird sehr häufig in den Boğazköy-Texten mit "z" wiedergegeben (Labat, *L'akkadien de Boghaz-Köi* 1932 S. 35).

Meriggi verzeichnet in seiner Zeichenliste in der Gruppe "Gebäude" das Ideogramm, mit dem das Wort "Malstein" geschrieben wird, unter Nr. 225. Seine Belege sind die gleichen wie die im Glossar. In Anm. 12 (S. 87) erwähnt er jedoch die im Glossar nicht verwerteten Inschriften Karkamis A 4 b sowie Darende. Er vergleicht in Anm. 11 das Ideogramm mit Altären bei W. H. Ward (*Seal Cylinders of Western Asia* Nr. 1230-1233), also mit den von von Galling "Absatzaltar" genannten Typen (vgl. Galling, *Altar Taf. 3* Abb. 1-8 und Taf. 7), die sogar in Griechendland fortlebten

(Galling Taf. 16 Abb. 2). Er geht auf die beiden Schriftrichtungen des Ideogramms ein und sieht die primäre auf den Boğazköyer Basen. In Nr. 226 verzeichnet Meriggi das auf den Emirgazi-Altären häufige Ideogramm (vgl. unsere Abb. 13 oben), das sonst nicht belegt ist. In Nr. 228 endlich wird auf das schlecht erhaltene Ideogramm der "Trog"-Inscription von Emirgazi (M² XLIX, vgl. unsere Abb. 12) Bezug genommen und auf S. 88 Anm. 1 seine phonetische Komplementierung besprochen. Schlüsse daraus konnte Meriggi nicht ziehen, da er den phonetischen Wert "na" des Nasen-Zeichens (Meriggi Nr. 23) noch nicht kannte. Offenbar hat er das Nasen-Zeichen als solches garnicht gesehen und an der betr. Stelle entweder das na-Zeichen Meriggi Nr. 388 oder das kursive mu-Zeichen Meriggi Nr. 109 vermutet. Daher ist seine Lesung "à-wa-na?-i" oder "à(wa-mu?-i)" nicht weiter beachtet worden. In Güterbocks Zeichenliste indet sich unser Ideogramm nicht, da es auf den Boğazköy-Siegeln nicht begegnet.

In der Keilschrift stimmt die älteste Form des Ideogramms URU (Stadt) mit unserem Zeichen überein (Falkenstein, Archaische Texte aus Uruk 1936 Zeichenliste Nr. 621 ff.). Deimel will in dem Zeichen einen "Sitz" erkennen (Šumer. Lexikon II. Teil, 1. Band 1928 S. 83 zu Nr. 38). Eher wird man jedoch an das H-H Zeichen Meriggi Nr. 239 erinnert, das u.a. als Ideogramm bei dem Verbum "bauen" auftritt. In gleicher Form kommt dieses Zeichen auch in der Byblos-Schrift vor (M. Dunand, Byblia Grammata 1945 S. 100 Nr. 1).

In der kretischen A- und B-Schrift findet sich ein dem H-Hehitischen besonders ähnliches Zeichen, das gewöhnlich als "Thron + Lituus" erklärt wird (Scripta Minoa II 1952, Zeichenliste Nr. 52). Ob das kretische Zeichen mit unserem Ideogramm bedeutungsgleich ist, kann hier nicht untersucht werden. Hier kam es uns nur darauf an, auf verwandte Zeichen in Nachbarschriftsystemen aufmerksam zu machen.

Zu entscheiden, ob in dem Zeichen Meriggi Nr. 225 ein Absatz- oder Masseben-Altar vorliegt, ist heute noch nicht möglich. Es wäre denkbar, dass der obere "Absatz" des Zeichens eine vereinfachte Massebe darstellte. Jedenfalls besass die H-H Schrift in der Grossreichszeit zwei Zeichen für "Altar", einmal das Zeichen Meriggi Nr. 225 für den Masseben-Altar und dann das Zeichen Me-

riggi Nr. 226 für den gewöhnlichen Altar(tisch), wie er in vier Beispielen der Emirgazi-Rundaltäre vorliegt. Später gibt es nur ein einziges Zeichen für "Altar", nämlich das Zeichen Meriggi Nr. 225. Es dient zur Bezeichnung des Masseben- und des Zinnenaltars (Karkamis). Dass es in der Grossreichszeit ausser Rundaltären auch andere Altarformen gab, sei durch die Beispiele aus Alaca Höyük (Bossert, Altanatolien Abb. 507; runder Fuss mit viereckiger Deckplatte), Fıraktin (Altanatolien Abb. 550 u. 552), Yağrı (Altanatolien Abb. 571) und Tarsus (Altanatolien Abb. 693 u. 696) bewiesen.

Die Tatsache, dass im ersten Jahrtausend beide Altarzeichen in eines zusammengefloßen sind, lässt den Schluss zu, dass auch der H-H Masseben-Altar ein Altar war, nicht einfach ein Denkmal, das an irgend ein Ereignis oder an irgend eine Gottheit "erinnern" sollte. Bereits die Stele aus Karahöyük, die aus den letzten Jahrhunderten des 2. Jahrtausends stammen wird, genoss kultische Verehrung, wie der daneben aufgestellte Opfertrog bezeugt (vgl. Abb. 14). Leider besitzen wir keine entsprechenden Fundbeobachtungen für die übrigen hier behandelten Malsteine. Man darf jedoch ohne weiteres annehmen, dass alle Stelen mit ihrem untersten Teil in Basen oder im Erdboden eingelassen waren und dass ihnen wie in Karahöyük Opferspenden zuteil wurden. Weiter dürfen wir schliessen, dass alle Basen Stelen trugen, seien sie nun aus Stein, Holz oder Metall, die gleichfalls im Kult Verehrung genossen. Für die Zinnenaltäre aus Karkamis ist der religiöse Zweck durch die klare Altarform ohne weiteres gesichert.

Der Zinnenaltar dürfte eine assyrische Erfindung sein. Er wird von Lohmann (bei Galling, Altar S. 45) wie folgt beschrieben: auf einer quadratischen Plinthe, die auch fehlen kann, erhebt sich ein viereckiger, manchmal kannellierter Pfeiler, auf dem ein etwas breiterer, mit einem Zinnenornament ausgestatteter Oberteil aufsitzt. Zwei jetzt verschollene Zinnenaltäre fand Layard vor dem Eingang eines kleinen Tempels in Nimrud (Galling Taf. 9 Abb. 13 u. 14). Lohmann nimmt an, dass es sich um Brand- und Räucheraltäre gehandelt habe, da die Altäre im Freien standen. Weitere Beispiele kennt Lohmann aus vier assyrischen Reliefdarstellungen, nämlich eines aus Chorsabad (Galling Taf. 9 Abb. 15) und drei aus Ninive-Kujundschnik (Galling Taf. 9 Abb. 16-18). Auch diese Zinnen-

altäre haben ihren Platz im Freien, zum Teil neben Bäumen, manchmal in der Nähe von Tempeln und Götterbildern. Soweit sich nach Lohmann die assyrischen Zinnenaltäre datieren lassen, stammen sie aus der Zeit Sargons II. (721-705) und Sanheribs (704-681). E. Unger nennt die Zinnenaltäre weniger glücklich "Strassenaltäre", weil diese Altäre ausserhalb der Tempel auf bewaldeten Höhen, besonders auf Strassen, aufgestellt seien (Reallexikon d. Assyriologie I 1932 S. 73 f). Unger macht 16 Strassenaltäre aus assyrischer und Neubabylonischer Zeit namhaft, alle, wie er sagt, aus den letzten beiden Jahrhunderten der mesopotamischen Kultur (vgl. die Abb. a.a.O. Tafel 11 u. 15 unten). Von Mesopotamien ist der Zinnenaltar nach Persien und Syrien gewandert. Das älteste persische Beispiel stammt aus der Zeit Artaxerxes I. also aus dem 5. Jahrhundert v.d.Z. (Galling Taf. 14 Abb. 7). Zwei weitere Darstellungen von Zinnenaltären auf parthischen Münzen werden von Galling um 200 v.d.Z. datiert (Galling Taf. 14 Abb. 6 u. 8). Die syrischen Beispiele aus Karkamis kannte Galling nicht (vgl. unsere Abb. 34-36; ferner zwei Bruchstücke von Zinnenaltären in Carchemish II 1921 S. 151 Fig. 56 u. 57). Ebenso wenig war ihm bekannt, dass sich in Syrien der Zinnenaltar bis in die griechisch-römische Zeit erhalten hat (Beispiele bei Bossert-Naumann, Altsyrien, 1951 Abb. 381 u. 382). Eine Verbindung von Hörner- und Zinnenaltar zeigt ein Räucheraltar aus Byblos der römischen Zeit (Gressmann, Altoriental. Texte u. Bilder z. Alt. Test. 1927 Abb. 462). In Kadirli haben wir drei *runde* Zinnenaltäre aus der römischen Kaiserzeit gefunden (Bossert u. Alkim, Karatepe 1947 Abb. 28, 29; 34; 33, 35; 41). Aus Hierapolis-Kastabala sind nicht nur runde, sondern auch paarweise aufgestellte Zinnenaltäre bekannt, von denen jeweils einer den Göttern (θεοῖς), der andere den Kaisern (σεβαστοῖς) gewidmet war (vgl. Heberdey-Wilhelm, Reisen in Kilikien 1896 S. 27).

Wir stellen zunächst die verschiedenen H-H Schreibungen für "ZIKIN" (Meriggi Nr. 225) zu sammen und bemerken, dass alle Inschriften rechtsläufig umgezeichnet wurden. Die primäre Schreibung des Ideogrammes mit der Massebe oder dem "Absatz" nach rechts begegnet zehn mal (je zwei mal in Abb. 8 und 13, je ein mal in Abb. 12, 15, 19, 28, 32 und 36). Die umgekehrte Ideogrammrichtung treffen wir elf mal an (drei mal in Abb. 36, je zwei mal

in Abb. 20, 29 und 33, je ein mal in Abb. 26 und 27). Die primäre Schriftrichtung des Ideogramms scheint im 2. Jahrtausend obligatorisch zu sein, indet sich aber auch in der Spätzeit, die umgekehrte Schriftrichtung begegnet lediglich in der Spätzeit.

Mit zwei Masseben erscheint das Ideogramm nur zweimal in Abb. 8. Hier allein ist der Sockel des Ideogrammes mit Kerbschnittmustern verziert, die an ein hölzernes Original gemahnen. In allen anderen Beispielen ist das Postament unverziert und trägt meist einen viereckigen, einmal auch einen spitz auslaufenden Aufsatz (Abb. 15). Leer ist das Postament in drei Fällen (Abb. 12 Zeile 3, Abb. 15 und Abb. 28 Zeile 3). Zwei senkrechte Striche unbekannter Bedeutung zeigt das Postament in Abb. 32. In allen übrigen Fällen ist dem Postament das Zeichen Meriggi Nr. 70 einbeschrieben, auf das wir gleich zu sprechen kommen werden. Als phonetisches Komplement wird das i-Zeichen Meriggi Nr. 387 (links) im 2. Jahrtausend auf das Postament vor den "Absatz" gestellt (Abb. 13 Zeile 3 u. 4, Abb. 15), im 1. Jahrtausend ist dieses Komplement vom Postament verschwunden, doch haben schon die zwei Beispiele aus Boğazköy kein aufgesetztes "i" (Abb. 8 Zeile 1 u. 2). Niemals wird jedoch "i" oder "ī" dem Postament einbeschrieben, wie man nach Meriggis Zeichenliste Nr. 225 vermuten könnte. Seine irreführenden Zeichnungen gehen alle auf mangelhafte Editionen zurück und sind Meriggi nicht zur Last zu legen.

Das dem Postament einbeschriebene Zeichen Meriggi Nr. 70 ist in den H-H Texten des 2. Jahrtausends mit dem Relativzeichen Meriggi Nr. 160 einer Form und fällt mit diesem zusammen (zahlreiche Beispiele in den Inschriften aus Emirgazi, Köylütolu Yayla, Karakuyu und Karahöyük, vgl. Abb. 2 b). Erst im 1. Jahrtausend differenzieren sich die Relativzeichen, wenn auch die alte Form noch gelegentlich auftaucht. In der Spätzeit wird das Zeichen Meriggi Nr. 70 hauptsächlich als Ideogramm oder Determinativ vor Wörtern benutzt, die "Bildhauerarbeiten" bezeichnen. Meriggi setzt deshalb die Umschrift "Werk" in seinem Glossar ein (S. 172; weitere derartige Wörter sind inzwischen dazugekommen). Als Notbehelf gewiss brauchbar, werden wir versuchen, den Sinn des Zeichens Meriggi Nr. 70+160 etwas genauer zu bestimmen.

In Abb. 2 a sind Varianten des ägyptischen Zeichens U 22 nach Erman-Grapow (Wörterbuch d. ägypt. Sprache 1925 ff) und

Chassinat (Catalogue des signes hiéroglyphiques 1907, 1912, 1915, 1930) zusammengestellt, dessen Grundbedeutung "Meissel" (mnḥ) feststeht. Während das Wort mnḥ seit dem Alten Reich einen Meissel zur Bearbeitung von Holz meint (Erman-Grapow II 1928 S. 84), ist md̄t ein Meissel, ein Grabstichel, für Holz- Stein- und Metallarbeiten (a.a.O. II S. 188). Beide Wörter erhalten das gleiche Ideogramm U 22 in seinen verschiedenen Abwandlungen. Ebenso das Wort md̄f.t, ein Gerät aus Erz, das bei der Mundöffnungszere- monie eine Rolle spielt (a.a.O. II S. 189). Auf grund der ägyptischen Meissel-Varianten fällt es nicht schwer zu entscheiden, was für Gegenstände den Zeichen Meriggi Nr. 70 und 160 zu grunde liegen: es sind Meissel, wie sie die Holz- und Steinbildhauer gebrauchten. Wie in der ägyptischen Schrift erklären sich die H-H Vari- anten aus den Meissel-Sorten, die nach Zeit und Zweck verschieden waren. Die Zeichen Nr. 69-70 bzw. 160 stellen also weder mit Meriggi "männliche Geschlechtsorgane" noch "pflanzliche Gebilde" dar.

Wir sind nicht imstande, hier alle H-H Wörter zu untersu- chen, bei denen das Meissel-Ideogramm eine Rolle spielt. Ein paar typische Beispiele dürften genügen. In Abb. 5 sind einige Sätze ge- bracht, in denen das Meissel-Determinativ vor dem Worte kudasar- steht, das nach dem Zusammenhang nur "Bildwerk, Relief, aus- gehauene Inschrift" bedeuten kann (die Übersetzung "Bildwerk od. ähnl." bereits bei Meriggi, Glossar S. 135). Offenbar liegt der Stamm kud- vor, der aus anderen indo-europäischen Sprachen mit der Bedeutung "hauen, schlagen" bekannt ist. kudasar- dürfte also zunächst das "Ausgehauene" bedeuten, später mag das Wort eine der oben angegebenen Sonderbedeutungen angenommen haben. Wir übersetzen nunmehr die Sätze von Abb. 5.

A 11 a 6 :

Und wer auch diese "Bildwerke/Inschriften" am Platze "ver- nicht"-et

und wer auch diesen Gott (gemeint ist die Statue B 25 mit der Inschrift A 4 d) am Platze "vernicht"-et

und wer auch meinen Namen ent-"fern"-t,

nun ihm soll(en) Tarḥunds, Karḥuḥas und Kūpapas "schad"-en!

A 11 c 2-4 :

Und wer auch diese "Bildwerke/Inschriften" am Platze "vernicht"-et

und wer auch diesen "Bildwerken/Inschriften" meinen Namen ent-"fern"-t,

nun diesem auch soll(en) des Himmels Tarḫunds, Karḫuḫas und Kūpapas und der zum Berge Ārpudas (Ḥarput oder Arpad?) gehörige Tarḫunds und die zum Flusse Sakuras gehörigen und des "gesamten" Flusslandes Götter "schad"-en!

A 14 a 6 :

[Und wer auch diesen "Bildwerken/Inscri]ften" meinen Namen ent-"fern"-t,

nun diesem soll(en) Karḫuḫas und Kūpapas "schad"-en!

In Abb. 1 steht das Meissel-Zeichen in den ersten drei Zeilen vor einem Wort, das einen irgendwie bearbeiteten "Stein", wahrscheinlich eine Skulptur, bezeichnet, welcher Art, wissen wir nicht, in den letzten zwei Zeilen vor einem Wort, das "(Stein)schale" (kata- oder ka(n)ta-) bedeuten muss, weil es sich auf Basaltschalen bezieht (vgl. Bossert, Altanatolien Abb. 968). Wir übersetzen nun das in Abb. 1 Wiedergegebene.

M² LIII : Diesen "Stein" machte Saruḫanas (die Inschrift steht auf einer runden Basis, deren Aufsatz abgebrochen ist; vgl. Bossert, Altanatolien Abb. 800-801).

A 15 b* : Diesen "Stein" auch (so beginnt die Inschrift auf einer runden Basis, auf deren Oberseite ein 17 cm tiefes, viereckiges Loch, 31,5 zu 28,5 cm, zur Verankerung einer Stele, Skulptur oder Holzsäule ausgespart ist).

A 6, 8 : Von den "Steinen" einen "Stein" (bezieht sich wohl auf die Reliefs der royal buttress; vgl. Bossert, Zur Geschichte von Karkamis, Studi Classici e Orientali I 1951 S. 35 ff).

M I 3 : Diese (Stein)schale machte Midas dem Tarḫunts als "Himmel" (oder "als tapisana", ein auch K-H Kultgefäß, das die H-H Schreibung "Himmel" durch eine "Schale" veranlasste).

(Assur) : Diese (Stein)schale mache Runtās dem Tarḫunts von Alapa (Aleppo).

Über den Lautwert des als Determinativ oder Ideogramm gebrauchten Meissel-Zeichens verraten die Beispiele aus Abb. 1 und 5 nichts, sie zeigen nur, dass das Zeichen vor "Steinarbeiten" gesetzt wird. In Abb. 4 ist das Meissel-Zeichen in ein Halb- oder Ganzoval gestellt. Das Zeichen wird von Meriggi unter Nr. 69 als gesondertes Zeichen gebucht, obwohl das Halb- oder Ganzoval nur ein ideographisches Kennzeichen ist, das auch bei einer Reihe anderer Zeichen begegnet (z.B. Meriggi Nr. 320; vgl. unsere Abb. 19 Zeile 4, oder der Königsname Abb. 28 Zeile 1). Was dieses kartuschenähnliche Kennzeichen bedeutet, entgeht uns noch, weil eine Untersuchung sämtlicher Vorkommen aussteht. Karatepe hat uns jedoch gelehrt, dass die Zeichengruppe "Lituus in (Halb-) Oval" den phonetischen Wert "ä" besitzt, also ein einfaches Silbenzeichen ist (vgl. Abb. 3, Zeile 5). Ich habe in Abb. 3 zu zeigen versucht, dass der Wert "ä" dieser Zeichengruppe sich daraus ergab, weil diese Zeichengruppe immer vor Wörtern steht, die mit "a" oder "ä" beginnen, aber keineswegs gleich lauten. So dürfte der Schluss zulässig sein, dass in Abb. 4 die Zeichengruppe "Meissel in Oval" einfach den Silbenwert "ḥu" in den Wörtern ḥuḥa- "Grossvater" und ḥuḥa(n)ta- "Urgrossvater" anzeigt oder vertritt. Ich mache darauf aufmerksam, dass in keinem der Beispiele von Abb. 4 unter der Zeichengruppe "Meissel in Oval" die zwei antithetischen Halbkreise stehen, die die Zeichengruppe als "Ideogramm" herausheben würden. In Abb. 3 hat dagegen die Gruppe "Lituus in Oval" mit einer Ausnahme diese beiden Halbkreise erhalten, wenn sie am Wortanfang als Ideogramm oder Determinativ steht, dagegen nicht als Silbenzeichen "ä" in K.Ho 297.

Dass in Abb. 4 die Zeichengruppe "Meissel in Oval" noch nicht völlig zum Silbenzeichen "ḥu" erstarrt war, zeigen die zwei Schreibungen ḤUḥu-ḥa-(n)ta (IHH III 474) und ḤUḥu-ḥa-i-ḥä (M¹ XII 3-4, 2'). Aus der singulären Schreibung A 11 a 4 hatten Meriggi und ich den Schluss gezogen, dass die Gruppe "Meissel in Oval" den Ideogrammwert "ḤUḤA" haben müsste. Sieht man sich die betr. Stelle auf dem Originale an, so wird man zu dem Schluss geführt, dass das ḥa-Zeichen entweder vergessen oder beim Ausschneiden weggeplatzt ist. Der Platz für das fehlende ḥa-Zeichen ist jedenfalls vorhanden, die Gruppe "Meissel in Oval" füllt garnicht die Kolumne. Aber auch die Überlegung, dass das Meisselzeichen

als Relativ-Ideogramm zwar mit "ḥu" begonnen, aber niemals "ḥuḥa", sondern nur "ḥuḥa" gelautet haben kann, führt zu dem Schlusse, dass in A 11 a 4 das fehlende "ḥa" zu ergänzen, also ḥu- <ḥa>-(n)t-ā zu lesen ist. Man könnte allerdings einwenden, dass ḥuḥa- auf älteres *ḥuḥaḥa- zurückgehen kann, wenn ḥuḥa- und lat. avus einer Abstammung sind (H. Pedersen, Lykisch und Hittitisch 1945 S. 26). Man vergleiche armen. haw "Grosvater", got. awō "Grossmutter", altpreuss. awis "Oheim" und lit. avynas "Mutterbruder".

Während in den Beispielen der Abbildungen 1 und 5 das Meissel-Zeichen als Ideogramm oder Determinativ vor "Steinarbeiten" steht, ist das gleiche Zeichen dem ZIKIN-Ideogramm schon im 2. Jahrtausend einbeschrieben (Abb. 13). Hier kann also nur eine Lesehilfe derart vorliegen, dass das Meissel-Zeichen entweder mit dem ZIKIN-Zeichen gleichlautete oder dass beide Wörter mit "ḥuḥa-" begannen. Wie in der Spätzeit das ZIKIN-Wort ḡanāi mit "ḡa" anlautete, denn damals war das Relativpronomen, wie wir aus Karatepe K. 62 wissen (Oriens II 1949 S. 102), zu ḡa- verkürzt, so muss in einer viel weiter zurückliegenden Sprechperiode das Relativum "ḥuḥa-" und das ZIKIN-Wort "ḥuḥanāi" ausgesprochen worden sein.

Ich sagte "in einer viel weiter zurückliegenden Sprachperiode", denn in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts, zur Zeit Tutḥalías' IV., lautete in Emirgazi das Wort ZIKIN ḡanā bzw. ḡanai (Abb. 12). *ḥuḥanai hatte sich über *ḥaḡanai bereits zu ḡanai entwickelt. Der Spätzeit blieb es vorbehalten, das ā mobile durch Aphärese zum Verschwinden zu bringen, das Wort wurde zu ḡanāi (Abb. 37 Zeile 2). Es liegt nahe, K-H ḥuḡašī in ḥuḡa+šī und H-H *ḥuḡanai in ḥuḡa+na+i zu zerlegen. Beide Wörter sind bildungsgleich, nur zeigt das eine ein šī-, das andere ein na-Formans. Beide Wörter lassen sich als "zum ḥuḡa gehörig, vom ḥuḡa herrührend" erklären. Nimmt man an, dass der Meissel in beiden Sprachen ḥuḡa- lautete, so würde ḥuḡašī wie *ḥuḡanai "Meisselarbeit" bedeuten. Es ist einleuchtend, dass ḥuḡa- "Meissel" zu althochdeutsch. houwa "die Haue, ein Gerät zur Feldarbeit wie die Hacke oder der Karst" und zum Verbum houwan "hauen", altslav. kowā, kovati "schmieden" usw. zu stellen ist. ḥuḡašī wie (ā)ḡanai wären demnach genaue Übersetzungen von ^{ZA}ZIKIN, falls dieses assyrischem ŠIKIN "Bild, Figur, Stele mit Bild" entspricht.

H-H ϖ as "wer, welcher" geht über * $\mathfrak{h}\varpi$ as auf * $\mathfrak{k}\varpi$ as zurück und steht got. hvas, hva "wer, was" am nächsten. Dass H-H ϖ a ϖ as "Rind", entstanden aus * $\mathfrak{g}\varpi$ o ϖ as, bereits in der Grossreichszeit "a ϖ as" gelautet haben muss, wurde von mir gezeigt (Jahrb. f. kleinasiat. Forsch. II 1953 S. 315) und wird an anderer Stelle noch ausführlicher begründet werden. Ich fragte damals, ob auch das Relativum bereits in der Grossreichszeit "a ϖ as" ausgesprochen wurde (gegenüber K-H, luw. u. palaisch. kuiš). Auf grund des vorgelegten Materials muss heute diese Frage bejaht werden. Mit dem Zeichen Meriggi Nr. 69 "Meissel in Oval", der Meissel dient zugleich als Relativzeichen, drangen wir mit der Lesung "hu" in eine H-H Sprach- und Schriftperiode vor, in der das Relativum h(u) ϖ a- und das Meisselwort hu ϖ a- ungefähr gleichlauteten. Der Wert "hu" des Zeichens Meriggi Nr. 69 blieb auch in späterer Zeit trotz der sprachlichen Weiterentwicklung erhalten. Das Meissel-Wort wie das Relativum hatten im Neuen Reiche längst den Anlaut "hu" verloren. Ein erneuter Beweis dafür, dass die H-H Schrifterfindung weit vor der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends liegen muss.

Man hat gelegentlich lyd. vānaš (Variante aānaš aus *avānaš?), das nach der lydisch-aramäischen Bilingue klärlich "Höhle, Grabkammer" bedeutet (Kahle-Sommer, Kleinasiat. Forsch. I 1930 S. 40), mit H-H ϖ anaī vergleichen und auf gemeinsamen Ursprung zurückführen wollen. Beruhte dieser Vorschlag auch auf kaum mehr als einem Gleichklang der beiden Wörter, so bestünde, falls lyd. vānaš auf * $\mathfrak{h}\varpi$ u ϖ anas zurückginge, insofern heute eine Vergleichsmöglichkeit, als die von uns erschlossene Grundbedeutung "Das Ausgehauene" auch auf eine "Grabhöhle" anzuwenden ist. So bedeutet assyr. ŠIKNU nicht nur "Bildnis, Figur", sondern auch "Bau, Bauwerk".

Wie hu ϖ ašī ist (ā) ϖ anaī ein Neutrum, das im nom. und acc. sing. gleichlautet. Der Wechsel von "i" und "ī" in der Endung hat nichts zu besagen. Das 2. Jahrtausend unterschied nicht zwischen "i" und "ī", die Spätzeit schrieb oft archaisch "i" für "ī". Es liegt in der Natur der Texte, dass ausser dem acc. sing. kaum andere Kasusformen zu belegen sind. Einmaliges ā ϖ anā (Abb. 12 Zeile 1) mag ein acc. plur. sein, doch ist dies bei dem lückenhaften Texte nicht zu beweisen. Zwei Ablative sing. ϖ anata in den Fluchformeln von Cekke (Abb. 29 Zeile 4) und von Samsat (Abb. 27), von denen

der aus Samsat nichteinmal völlig gesichert ist, erweitern unsere Übersicht der Kasusformen wenigstens etwas.

Von den im Folgenden zu besprechenden Inschriftenträgern ist nur ein Teil von Archaeologen ausgegraben, die die Fundumstände beobachteten. Wertvoll für unsere Untersuchung ist in dieser Hinsicht eigentlich nur die Stele aus Karahöyük (Abb. 14). Zwar wurden auch die Basen von Boğazköy (Abb. 6 u. 7) wie die Stücke aus Apamea (Abb. 16), Restan (Abb. 20), Karkamis (Abb. 19, 31 34-36), Cekke (Abb. 24) und Tell Ta'yināt (Abb. 32) bei Grabungen oder in Gegenwart von Fachleuten dem Boden entnommen, doch ist aus den spärlichen Mitteilungen, die darüber gedruckt vorliegen, nichts zu entnehmen, was unsere Untersuchung fördern könnte. Bei den durch Raubgrabungen oder Zufall entdeckten Stücken aus Emirgazi (Abb. 9 u. 10), Darende (Abb. 21, 22) und Samsat (Abb. 25) ist die mangelnde Fundbeobachtung besonders bedauerlich. Die nach Babylon verschleppte Stele Abb. 23 ist heute wenigstens hinsichtlich ihrer Herkunft aus Aleppo kein Problem mehr. Für das Bruchstück Abb. 30 fehlen alle Angaben. Die Provenienz aus Karkamis scheint mir mit Hrozný und Gelb sicher zu sein. Ich verweise noch auf das Ideogramm Meriggi Nr. 242 in Zeile 3', das ausserhalb Karkamis' bisjetzt unbekannt ist und offenbar in dieser Stadt mit Vorliebe gebraucht wurde.

Von den Stelen sind die von Apamea (Abb. 16) und Restan unten abgebrochen. Auch die Stele von Cekke ist unten etwas beschädigt (Abb. 24). Keine Zapfen haben die gut erhaltenen Stelen von Karkamis (Abb. 18), Darende (Abb. 21, 22) und Babylon (Abb. 23). Ob diese Stelen im Erdboden oder in einer Basis sassen, lässt sich daher nicht entscheiden, doch besitzt auch die in eine Basis gebettete Stele von Karahöyük keinen Zapfen (Abb. 14). Einen solchen weist nur die zur Hälfte erhaltene Stele von Samsat auf (Abb. 25). In der oben erwähnten Stelenreihe aus Assur finden sich gleichfalls Beispiele mit und ohne Zapfen.

Die Basen aus Boğazköy zeigen auf der oberen Standfläche Löcher zur Aufnahme von Stelen (Abb. 6, 7 und 11 oben). Auch der sogenannte "Trog" aus Emirgazi (Abb. 9) war ursprünglich eine Basis mit Zapfenloch, wie meine Rekonstruktion zeigt (Abb. 11 unten). Was heute erhalten ist, stellt nur etwa die Hälfte der Basis vor, von der Inschrift ist kaum ein Drittel geblieben, da

das Troglloch die Seite B der Inschrift völlig zerstörte. Bei den Basen Abb. 7 und 11 unten ist das Zapfenloch ungefähr in der Mitte der Basis eingelassen, bei Abb. 6 (vgl. Abb. 11 oben rechts) ist das Loch etwas nach hinten gerückt. Von den Basen der Spätzeit sind nur kleine und kleinste Bruchstücke ohne Zapfenlöcher auf uns gekommen (Abb. 30-33), doch zeigt wenigstens Abb. 30, dass die Basis zumindest auf drei Seiten (wie der "Trog" aus Emirgazi) beschriftet war.

Von den Zinnenaltären (Abb. 34-36) sind drei verhältnismäßig gut erhalten (Abb. 34=A 5 a; A 4 c und A 18 h). Abb. 35 (=A 18 f) und A 5 b sind Altarbruchstücke, von denen jedoch A 5 b nuser ZIKIN-Wort nicht enthält. Der Altar A 5 b wurde in römischer Zeit zu einem Grabstein umgearbeitet, wobei der grösste Teil der Inschrift verloren ging. Sie wird jedoch in der ersten Zeile das ZIKIN-Wort enthalten haben, denn H-H Zinnenaltäre, die nicht "ḡanaī" genannt werden, gibt es bisjetzt nicht.

Die Basen aus Boğazköy (Abb. 6-8 und 11 oben), früher allgemein "Statuenbasen" genannt, sind gewiss keine Statuenbasen, sondern dienten zur Aufnahme von Masseben, die vermutlich aus Holz bestanden und deshalb einer Steinbasis bedurften. In den Erdboden eingegraben wären die Holzmasseben sehr rasch verfault, da man in dieser Zeit nur das Ankohlen als Konservierungsmittel für Holzgegenstände kannte. Was für ein religiöses Thema auf den Masseben dargestellt war, geht aus den Basis-Inschriften nicht hervor. Die beiden Malsteine sind wohl von einem Ehepaar gestiftet. In Abb. 8 Zeile 1 steht vor dem Personennamen ein Mann, der adorierend die Hand erhebt, in Abb. 8 Zeile 2 vor dem Namen eine Frau in gleicher Gebetshaltung. Zur Tracht der Frau mit langem Zopf vergleiche man die sehr ähnlichen Darstellungen einer hethitischen Königin in Alaca Höyük (Bossert, Altanatolien Abb. 503, 505, 507, 509, 510). Der Name des Mannes kommt auch auf einem Siegel einer Tontafel aus Boğazköy vor (Abb. 8 Zeile 3) und ist wohl "Lapramaḡa" zu lesen. Aus K-H Texten ist ein solcher Name bisjetzt nicht zu belegen. Bei beiden Personen handelt es sich um vornehme Leute, wahrscheinlich war der Mann ein hoher Beamter, der mit dem Eigentümer des genannten Siegels identisch ist. Die Basen stammen gewiss aus dem Neuen Reich, aus dem 14. oder 13. Jahrhundert. Sie für älter zu halten erlaubt

der Stil der Basen nicht, zumal wir aus der Boğazköygrabung des Jahres 1952 die Reliefkunst des Alten Reiches kennen gelernt haben.

Bei der Übersetzung der Baseninschriften wirkt störend, dass wir den genauen Sinn des Verbums, das in beiden Inschriften gleichlautet, noch nicht erfassen. Ein Epithet oder Titel kann dieses von mir als Verbum aufgefasste Wort deshalb schon nicht sein, weil Titel wie Epitheta für Frau und Mann nicht gleichlauteten (siehe Barnett, Iraq 1945 S. 136 Anm. 1). Es ist zwar klar, dass dieses Verbum nur drei Bedeutungssphären haben kann "aufstellen, errichten", "weihen, stiften" oder "anbeten, verehren". Leider kennen wir das Wort nicht aus anderen Inschriften. Barnett hat richtig beobachtet (a.a.O. Abb. 32), dass die beiden ersten Zeichen des Verbums der Gruppe Meriggi Nr. 26 entsprechen. Ich hielt deswegen eine mit der gleichen Zeichengruppe eingeleitete H-H Postposition nān, naḡan, die auch in Karatepe begegnet, für eine Verbalform (vgl. Archiv Orientální XVIII Nr. 3 1950 S. 35 zu Nr. 150 und Jahrb. f. kleinasi. Forsch. I 1951 S. 274 zu Nr. 165-167). Sie deutet die Richtung "zu etwas hin" an und wäre, falls von einem Verbum abgeleitet, etwa mit "zugewandt, sich erstreckend nach, gehend bis" zu übersetzen. Sollte diese Postposition mit dem Verbum der Basen zusammenhängen, so sehe ich keine befriedigende Übersetzungsmöglichkeit. "Sich (adorierend) einer Sache zuwenden" erforderte den Dativ wie bei der genannten Postposition. Auf den Basen aber steht "Malstein" im acc. sing. wie aus der Form des Demonstrativpronomens hervorgeht. Dieses müsste im dat. sing. "ita" lauten. So muss also die Übersetzung des Verbs unentschieden bleiben.

Abb. 8 Zeile 1: Diesen Malstein (Mann) Lapramaḡa....te

Abb. 8 Zeile 2: Diesen Malstein (Frau) XX (Name noch unlesbar)....te.

Die Parallelität der vier Altarinschriften aus Emirgazi erkannt zu haben, war eines der wichtigsten Ergebnisse der Hroznýschen Hieroglyphen-Forschung (vgl. Abb. 10 und 13). Wenn die Hroznýschen Abschriften auch mancher Verbesserung bedürfen, was bei dem schlechten Erhaltungszustand der meisten Altäre kein Wunder ist, so wird sein Text doch im grossen Ganzen, von der Wortabtrennung und der Übersetzung abgesehen, unangetastet bleiben. Die Rundaltäre sind vom Grosskönig Tutḡalijas, vermutlich dem

IV., persönlich gestiftet (Abb. 13 Zeile 1 rechts oben) und werden als "königliche Altäre" bezeichnet (Abb. 13 Zeile 1 und 2; links oben). Das Altar-Ideogramm zeigt auf einem quadratischen Sockel zwei seitliche Erhöhungen, zwischen oder auf denen das Meissel-Zeichen als Determinativ sitzt. Das Wort "Altar" kommt in den Parallelinschriften sieben mal vor. Da es auch in der Fluchformel erscheint, kann mit dem als "Altar" gedeuteten Zeichen nur der Rundaltar gemeint sein. Das Altar-Ideogramm stimmt demnach nicht mit der Form der Emirgazi-Altäre überein, sondern repräsentiert einen anderen, wahrscheinlich viel älteren Altartypus. Die Altäre gehören fünf Gottheiten, deren Namen nur zum Teil lesbar sind (Abb. 13, 2. u. 3. Zeile rechts). Sie werden als "Könige" bezeichnet, sind also sämtlich Götter: Der Sonnengott, der Wettergott des Himmels, Runtas, ein Berggott und ein weiterer Gott, dessen Namen gewiss nichts mit Apollon zu tun hat. Ich nehme an, dass es entsprechend den fünf Göttern ursprünglich auch fünf Altäre gegeben hat. Nur an einer Stelle der Altarinschriften erwähnt Tutḫališas "göttliche Malsteine" (acc. sing. oder plur., vgl. Abb. 13 Zeile 3 und 4 links; vgl. K-H DINGIR.MEŠ ^ZAZI.KIN KUB XII 2 III 24), wobei der Gegensatz zu den "königlichen Altären" auffällt. Von diesen "göttlichen Malsteinen" ist nur einer, der dem Sonnengott geweihte, als Bruchstück in der sogenannten Trog-Inschrift erhalten (Abb. 9, 11 unten, 12). Die fünfzeilige Inschrift umlief den Sockel mindestens auf drei Seiten. Die kärglichen Reste der Inschrift (in meisterhafter Abschrift Messerschmidts M² XLIX) lassen keine fortlaufende Übersetzung zu. Der Verfasser der Inschrift, es kann nach dem Gesagten nur Tutḫališas sein, spricht in Abb. 12 Zeile 1 von "Malsteinen (einem Malstein?) für den Sonnengott, meinen Herrn", in Zeile 2 wiederholt sich "dem Sonnengott, meinem Herrn", dann sagt der Verfasser "ich liess die Stadt... (Name teilweise zerstört) erbauen und am Platz einen Malstein (Malsteine?) [errichten]".- Ich halte es für möglich, dass es für die fünf Götter auch fünf Malsteine gab, die noch in Emirgazi ausgegraben werden können. Dass anlässlich der Erbauung einer Stadt Malsteine gesetzt werden, ist ein Brauch, den wir auch in der Spätzeit in Apamea, Restan und Darendе kennen lernen werden. Wie bei den Basen aus Boğazköy dürfte auch der Sockel aus Emirgazi eine Holzstele getragen haben. Dass diese eine Darstellung des Sonnengottes schmückte, ist anzunehmen.

Sowohl in der hethitischen Hauptstadt als in den Provinzstädten wurden im Neuen Reich Malsteine aufgestellt. In Boğazköy ist ein vornehmes Ehepaar, in Emirgazi der Grosskönig Tuḫalijas selbst der Stifter der Malsteine. Güterbock hat in einer Besprechung eines Buches von C.-G. v. Brandenstein (Hethitische Götter 1943), in dem der ZIKIN-Stein nur einmal vorkommt (S. 63 mit "Denkstein" übersetzt), behauptet, dass nach den K-H Tempelinventaren die Kultbilder der Gottheiten in drei Stufen nebeneinander beständen, als Fetische, in Tierform und in Menschengestalt. In manchen Tempeln seien erst durch eine vielleicht in die Regierungszeit Tuḫalijas' IV. fallende Reform die Fetische durch zoomorphe Darstellungen ersetzt worden (Orientalia XV 1946 S. 489). Unter "Fetischen" versteht Güterbock vornehmlich unsere Malsteine. Meines Erachtens waren diese im Neuen Reiche längst keine Fetische (Baitylia) mehr, sondern Relief- und Inschriftenstelen aus Holz, Stein oder Metall, wie wir sie aus Stein wenigstens von etwa 1200 bis zum Untergange der hethitischen Kleinfürstentümer kennen. Auch hat die "Reform" die alten Malsteine nicht etwa verdrängt, wir erfahren aus den Quellen nur, was von früher her in den Tempeln vorhanden war und was neu hinzu kam. Von einer Eliminierung des alten Bestandes ist nirgends die Rede, wie Güterbock selbst zugeben muss. Dass zur Zeit Ḫattusilis III., des Vaters von Tuḫalijas IV., in den dem DXXX-DU-aš gehörigen Ortschaften ZIKIN-Steine aus uns unbekanntem Gründen beseitigt worden waren, geht aus dem grossen Ḫattusilis-Texte hervor, worin der König berichtet (IV 71-73), dass er in den der Istar geschenkten Städten des DXXX-DU-aš überall die ZIKIN-Steine wieder aufstellen liess und dass man das *ḫaršijali*-Gefäss (scl. vor den ZIKIN-Steinen) ausschütten werde. Die Sonderaktion des DXXX-DU-aš war also offiziell nicht gebilligt worden. Dass der Grosskönig Tuḫalijas in Emirgazi selbst Malsteine errichtete, zeigt, dass seine Reform die altangestammten Bräuche nicht aufhob. Wie stellt sich übrigens Güterbock ein silbernes *ḫuḫaši* als "Fetisch" vor, wenn auf dem *ḫuḫaši* "kalmara" (Berge?) standen oder angebracht waren (Güterbock a.a.O. S. 493)? Wichtig ist Güterbocks Arbeit für uns, weil sie über das von Goetze Mitgeteilte hinausgehend viele Nachrichten über die Gottheiten der *ḫuḫaši*-Steine sammelte. Güterbock benutzte nicht nur den schon von Hrozný (Heth.

Keilschrifttexte aus Boğazköi I 1919 S. 1-24) bearbeiteten Text KBo II 1, auf den Güterbock schon früher eingegangen war (Belleten VII 1943 S. 303 Anm. 23; vgl. auch Bossert, Asia 1946 S.45 f), sondern berücksichtigte auch eine Reihe anderer Texte.

Besonders interessant ist die von Güterbock mitgeteilte Übersetzung von KUB VII 24 Vs 1-4, die mit Hinzufügung von Zeile 5 hier wiederholt sei: (1) Der Berg Malimalija hatte früher keine Gottheit (Kultbild).(2) Meine Sonne, (ich) Tutḫalijas (habe) ihn als Bild eines Mannes aus Eisen von 1 1/2 šekan (gemacht). (3) Die Augen (sind) aus Gold. Er steht auf einem Löwen aus Eisen. In den Tempel des Berges Kukumuša (4) bringt man ihn. Und als ZIKIN stellt man ihn in der Stadt Tuḫniyara auf ein paššu- (Felsen?, Postament?). (5) 1 Mass Emmer, 1 Mass Wein (und) 1 Vorratsgefäß(?) schüttet man im Tempel des Berges Kukumi(!)ša aus.- Unverständlich ist mir, weswegen die von Tutḫalijas gestiftete Figur des Berggottes Malimalija auf einem Löwen steht, Berggötter pflegen sich sonst mit ihren Oberkörpern aus Bergen zu erheben (vgl. z.B. Altanatolien Abb. 705). Dass die neugestiftete Figur zum Tempel des Berges Kukumuša gebracht wurde, obwohl ein Kultbild dem Berge Malimalija fehlte, erklärt sich vielleicht daraus, dass der Malimalija zur Berggruppe Kukumuša gehörte. Nicht deutlich ist ferner, ob die Figur zugleich als ZIKIN diente und dann (zeitweise) in der Stadt Tuḫniyara aufgestellt wurde oder ob ZIKIN und Figur zwei verschiedene Kultobjekte vorstellten (so Güterbock a.a.O. S. 492). Besass der Berg Malimalija früher kein Kultbild, so hat er m.E. auch kein ZIKIN gehabt. Denn es ist nicht einzusehen, weswegen DINGIR.MEŠ-tar nur im Sinne von "Götterbild=Statue" gebraucht sein sollte. Schon Hrozný (a.a.O. S. 8 Anm. 5) war der Meinung, dass die Begriffe ZIKIN (Relief, Stele) und ALAM (Statue) gelegentlich ineinander fließen.

Als Güterbock einen Kommentar zu der Karahöyük-Inschrift dem Grabungsbericht T. und N. Özgüçs (Ausgrabungen in Karahöyük 1949 S. 102-103) beisteuerte, war er für diese Aufgabe von der religionsgeschichtlichen wie von der philologischen Seite her vorbereitet. Durch einen sehr anschaulichen Fundbericht Özgüçs (S. 69-72) war Güterbock darüber orientiert, dass die Karahöyük-Stele (vgl. unsere Abb. 14, deren Vorlage ich der Freundlichkeit T. Özgüçs verdanke) mit der Frontseite nach Osten auf einem 2 m

langen, 1 m breiten und 32 cm dicken Sockel ruhte, der genau in der Mitte eine Eintiefung von 1,10 m Länge, 35 cm Breite und 28 cm Tiefe aufwies, um die dreiseitig beschriftete, 2,38 m hohe Inschrift aufzunehmen. In 3 cm Entfernung vom Inschriftensockel befand sich ein Opfertrog von 1,05 m Länge, 75 cm Breite und 40 cm Höhe. Die Stele stand in keiner Verbindung mit einem Gebäude auf einem freien Platz. Ein etwa 1,50 m breiter, mit Kopfsteinen belegter Weg lief auf die Stele zu. Die Ausgräber stellten fest, dass der Platz auf der letzten grossreichszeitlichen Bauschichte angelegt wurde. Demnach muss die Inschrift nach dem Zusammenbruch des Grossreiches, also nach 1200, errichtet worden sein. Die Ausgräber sagen genauer "kurz nach dem Zusammenbruch", geben dafür aber keine Gründe an. Dass sie in dieser Hinsicht unsicher waren, geht aus dem folgenden Satze hervor, wo sie aus der Interpretation oder schriftgeschichtlichen Datierung der Inschrift eine Kontrolle des aus dem Grabungsbefunde gewonnenen zeitlichen Ansatzes erwarten. Irgendwelches archaeologisches Vergleichsmaterial haben die Ausgräber wahrscheinlich deswegen nicht beigebracht, weil es sich nur um einen Vorbericht handelte. Es war geplant, die Grabung weiterzuführen. Aus mir unbekanntem Gründen ist dieser Plan später zu gunsten von Kültepe aufgegeben worden: die Karahöyük-Grabung blieb unvollendet liegen.

Jedem auf vorderasiatischem Gebiete geschulten Archaeologen wird bei der Karahöyük-Stele die Massebenreihe von Gezer einfallen, wo elf(?) Masseben in ein Pflaster eingelassen hinter einem oblongen Opfertrog (nicht "Massebensockel" !) stehen (vgl. H. Gressmann, *Altoriental. Bilder z. Alt. Test.* 1927 Abb. 411-412). Gressmann datiert die Stelenreihe in die kanaanitische Periode (2000-1400), Albright setzt sie wohl richtiger zwischen 1500 und 1200 an (*Archaeology and the Religion of Israel* 1946 S. 106 u. S. 202 Anm. 27). Somit wäre die Massebenreihe von Gezer nicht wesentlich älter als das Monument von Karahöyük und seine schönste Parallele ausserhalb Anatoliens.

Güterbock ist für die im grossen Ganzen gelungene Abschrift der Inschrift (auf Taf. XLIX) verantwortlich, er hat auch die Zeilenreihenfolge, erst Hauptseite mit neuen Zeilen, dann rechte und zum Schluss linke Kante (mit dem Ende der Fluchformel) richtig erkannt. Hinsichtlich der Datierung kommt Güterbock auf Grund

schriftgeschichtlicher Erwägungen zum gleichen Ergebnis wie die Ausgräber: kurz nach 1200. Eine Transkription und Übersetzung der Inschrift versuchte Güterbock nicht. Wie weit eine Bearbeitung dieser gewiss schwierigen Inschrift möglich gewesen wäre, hat inzwischen E. Laroche gezeigt (*Revue Hittite et Asianique* XI 1950 S. 47-56). Dass Güterbock, der Herausgeber eines zweibändigen Werkes über die H-H Boğazköysiegelnamen, nicht in der Lage war, den Verfassernamen in der ersten Zeile der Karahöyük-Inschrift zu erkennen (vgl. unsere Abb. 15), geschweige ihn "Armaziti" zu lesen, obwohl dieser Name auf Grossreichssiegeln begegnet (*M XLV 3* und *AJA XXXIX* 1935 S. 535 Fig. 17 B-C), ist kaum zu verstehen. Ein Jahr später bereits hat S. Alp (*Personennamen* 1950 S. 51) den Sachverhalt richtig gestellt (vgl. auch *Jahrb. f. kleinasiat. Forsch.* II. 1952 S. 185 Abb. 7), ebenso Laroche (a.a.O. S. 48).

Mit den übrigen Namen der Karahöyük-Stele hatte Güterbock gleichfalls wenig Glück. Den Namen des Grosskönigs der 2. Zeile ("Aritešup") zu lesen, gelang ihm nicht (vgl. Laroche a.a.O. S. 48 und unabhängig davon Bossert, *Belleten* XV 1951 S. 320), auch mit dem den Wettergott begleitenden Stadt- und Landnamen (vgl. Abb. 15), den ich "Laḫazantiya" lese (*Belleten* a.a.O. S. 320 f), wusste Güterbock nichts anzufangen. Seine Vermutung, dass mit diesem Namen die Grabungsstätte Karahöyük gemeint sei, kann richtig sein, muss es aber nicht, denn der gleiche Stadtgott wird auch in Malatya dargestellt (vgl. Bossert, *Altanatolien* 779), wie Güterbock selbst beobachtete, war also wohl in der ganzen Melitene Gegenstand der Verehrung. Die Reliefs des Königs Sulumeli von Malatya, zu denen die genannte Darstellung gehört, scheinen nach den neuesten Grabungsergebnissen in Arslantepe von einem Palast der Grossreichszeit zu stammen und später wiederverwendet zu sein (*Archiv f. Orientforsch.* XVI 1952 S. 151 f). So wären also die erhabenen Inschriften auf den Reliefs etwas älter als die Karahöyük-Inschrift, die Ritzinschriften als nachträgliche Zufügungen bei der Wiederverwendung der Reliefs in einem Palast der Spätzeit dagegen jünger.

Eine Übersetzung der drei ersten Wörter der Stelen-Inschrift (vgl. unsere Abb. 15) hat Güterbock versucht, allerdings den Namen des Stifters (das letzte Wort in Abb. 15) sowie die darauffolgenden Wörter nicht berücksichtigt, obwohl der erste Satz bis in

die Mitte der 2. Zeile reichen dürfte. Mit "Aritešup, der Grosskönig" scheint ein Nebensatz zu beginnen. Trotzdem hat Güterbock den ungefähren Sinn der drei Wörter richtig erfasst. Wir übersetzen: Dem Wettergott des Landes Laḫazantija einen Malstein Armaziti. . . . [der genaue Sinne der den Hauptsatz beschliessenden Wörter entzieht sich uns], weil (?) Grosskönig Aritešup im Lande Laḫazantija (ist).-Derselbe Wettergott wird auch in Zeile 7, 8, 9 und 11 genannt, andere Gottheiten kommen in der Inschrift nicht vor. Auf das Land Laḫazantija wird ohne direkten Bezug auf den Wettergott in Zeile 3, 6 und 10, auf drei namentlich genannte Städte in Zeile 10 angespielt, ohne dass es schon heute möglich wäre, den Zusammenhang zu rekonstruieren. Jedenfalls ist der dem Wettergott von Laḫazantija geltende Malsteintext nicht nur religiöser, sondern auch historischer Natur. Der Trog zu seinen Füßen diente zur Aufnahme von Spenden. Ob die in dem den Trog umgebenden Erdreich gefundenen zahlreichen Knochenreste (a.a.O. S. 70) als Überbleibsel von Tieropfern anzusehen sind, wird später zu prüfen sein.

Güterbock hat als erster, soviel ich sehe, das H-H Wort für "Denkmal" mit den *ḫuwaši*-Steinen in Beziehung gesetzt. Aber diese gewiss richtige Beobachtung verliert dadurch einen Teil ihres Wertes, weil Güterbock von dem *ḫuwaši* als "Baityl" nicht loskommt. "Wir wissen zwar, dass in der hethitischen Grossreichszeit einfache aufgerichtete Steine als Repräsentanten einer Gottheit angesehen wurden, aber dafür, dass diese Inschriften trugen, fehlt jeder Beleg". Es wäre interessant zu erfahren, welchen K-H Texten Güterbock entnahm, dass die *ḫuwaši* "einfache" Steine gewesen sind!

In den Stelen von Karkamis (A 4 b), Restan und Apamea haben wir weitere Beispiele von Malsteinen mit Inschriften. Besonders wichtig ist die Stele aus Karkamis (Abb. 18 und 19), die aus dem Anfang des 10. Jahrhunderts stammen mag (vgl. Abb. 40). Sie steht noch völlig in grossreichszeitlicher Tradition. Bekanntlich haben Söhne des Suppiluliuma und deren Nachkommen als Könige in Karkamis regiert (siehe Güterbock, Siegel aus Boğazköy I 1940 S. 27) und es wäre möglich, dass sich diese lokale Dynastie über die Wirren der Seevölkerbewegung hinweg erhalten konnte, obwohl Karkamis verwüstet wurde (Bilabel, Gesch. Vorderasiens 1927 S. 234). Allerdings vermisst man bei den Fürstennamen aus Karkamis

Wiederholungen der alten Königsnamen aus Hattusas, die in anderen Kleinfürstentümern immer wieder auftauchen. Lediglich der an der Spitze der Tabelle Abb. 40 stehende Grosskönigsname könnte zu "Tuthalija" ergänzt werden. In der Tat wird ein Tuthalijas im Zusammenhang mit Karkamis genannt, ob als König dieser Stadt schien deswegen nicht sicher, weil auf den Titel "König von Karkamis" zwei Namen folgten (vgl. KBo III 3 IV 3-4: und weil der König von Karkamis, Duthalijas und Halpaḫis, vor Meiner Sonne nicht erschienen waren). Doch hat schon Bilabel (a.a.O. S. 310) vermutet, dass es sich um Vater und Sohn handle. Dass der Kronprinz seinen Vater begleitet und bei Regierungshandlungen unterstützt, stimmt durchaus mit dem überein, was wir von den sonstigen hethitischen Thronfolgern wissen.

Der Herrscher, zu dessen Ehrung die Schriftstele Abb. 18 von seinem Sohne Suḫas (oder Luḫas?) errichtet wurde, nennt sich noch "Grosskönig", während seine sämtlichen Nachfolger diesen Titel nicht mehr führen. Falls die chronologischen Ansetzungen unserer Tabelle Abb. 40 ungefähr stimmen, war es mit dem Grosskönigtum in Karkamis um 1000 für immer zu Ende.

In Abb. 19 habe ich von der schwer zu lesenden Stele nur diejenigen Teile wiedergegeben, die ich mit einiger Sicherheit erkennen und verstehen konnte. Von einer Übersetzung der ganzen Stele sind wir heute noch weit entfernt. In den beiden ersten Zeilen der Inschrift ist die Titulatur im Nominativ oder Dativ gegeben: Meiner Sonne, dem Grosskönig GAL.U (Gross (ist) Tarḫunds), dem "Helden", dem König des Landes Karkamis, dem Sohne des Grosskönigs ..pa-LÚ-tas.- Falls Nominative vorliegen, wird die Ellipse des Verbuns mit "er spricht" auszufüllen sein. In Zeile 4 ist von einem Heer die Rede (Meriggi Nr. 320="Heer", nicht "Schild", darüber an anderem Orte!). Auf ein Verb (?) unbekannter Bedeutung folgt der Name des Königs GAL.U, der Wettergott (und) die Kūpapa. Zeile 6 dürfte bereits zu der den Text beschliessenden Fluchformel gehören und die Bestrafung für die Zerstörung des "herrlichen Malsteines" androhen, den Suḫas, Sohn des Herrschers, der Göttin Kūpapa (setzte?). muḫadali "herrlich (gewaltig, heldenhaft)" ist gleichzeitig der Beiname des in Zeile 4 erwähnten Wettergottes (vgl. Jahrb. f. kleinasiat. Forsch. II 1953 S. 319 Abb. 6) und wird hier auf den Malstein übertragen, der eine Verkörperung der

der Gottheit ist. Die Stele A 4 b aus Karkamis diente nicht nur der Erinnerung an ein historisches Ereignis aus der Regierungszeit des Grosskönigs GAL.U, sondern wurde von seinem Sohne Suhas, ob zu Lebzeiten des Vaters bleibt vorläufig ungewiss, vornehmlich der Göttin Kūpapa errichtet. Welcher Art die kriegerische Auseinandersetzung (mit Assyrien?) war, wird zwar in den Zeilen 3-5 der Stele berichtet, entzieht sich aber noch unserem Verständnis. Offenbar hatten der Wettergott und die Kūpapa helfend eingegriffen und wurden im Malsteine zugleich mit dem Könige geehrt.

Nicht den geringsten Zweifel über die Zeit der Abfassung und den Zweck der Stelen lassen die beiden Malsteine aus Restan und Apamea übrig (vgl. Abb. 16 u. 20), deren gut verständliche Inschriften fast gleichlauten (vgl. Jahrbuch f. kleinasiat. Forsch. II 1951 S. 111). König Urḫilina aus Hamath, aus assyrischen Quellen als tributpflichtig an Salmanassar III. in den Jahren 854-846 bekannt, baute zwei Städte und liess aus diesem Anlass Malsteine für die Göttin Ba'alat aufstellen. Die Stelentexte lauten: Ich "fürwahr" (bin) Urḫilina, des Paradas Sohn, im amatu-ischen Lande König. Und diese Stadt baute ich. Auch diesen Malstein für Paḫalat liess ich aufstellen.

Wir kommen nun zu den Stelen, die ausser Inschriften Reliefs zeigen (Abb. 21-29). Am folgerichtigsten schliesst sich an die zuletzt betrachtete Gruppe der Schriftstelen die Stele aus Darende an (Abb. 21, 22, 28), weil auch ihre Aufstellung durch den Bau einer Stadt veranlasst wurde. Die Stele bringt auf der Vorderseite eine sitzende Hepatu, die churrische Hauptgöttin, als Patronin der neu gegründeten Stadt (Abb. 22). Die hier nicht abgebildeten Schmalseiten führen rechts den Sohn der Hepat, den Gott Saruma auf dem Löwen, vor, links den vergöttlichten Stifter des Reliefs, den Malatya-König GAL.U, libierend auf einem Löwen stehend, demnach als "Saruma" aufgefasst. Die Inschrift lautet in Übersetzung: GAL.U, des ..qandas, des Königs, Enkel, des Sulumeli Sohn, im Malatya-Stadt-Lande Herr. Nun ihm (d.h. dem Lande) liess ich die Stadt Tumana als "Schutz" erbauen. Auch diesen Malstein setzte ich den Göttern (d.h. der Hepat und dem Saruma).

Während in Emirgazi die erhaltene Massebenbasis dem H-H Sonnengotte galt, der anlässlich der Stadterbauung geehrt werden sollte, und im Hamath-Staate die westsemitische Ba'alat die Paten-

schaft über zwei neue Städte zu übernehmen hatte, sind es in Darendé die churrischen Gottheiten *Hepat* und *Saruma*, die durch die Stelensetzung zu Beschützern der eben vollendeten Stadt erklärt werden und denen fortan die Opferhandlungen vor dem Malsteine zugebracht sind. Seit dem 13. Jahrhundert (*Emirgazi*) hatte sich nichts in diesem Brauchtum geändert. Dafür sprechen die beiden Malsteine aus *Restan* und *Apamea*, die der Mitte des 9. Jahrhunderts angehören. Aus welcher Zeit die *Darendé*-Stele herrührt, ist weniger leicht zu sagen. Es wäre erneut auf die Chronologie der *Malatya*-Könige einzugehen, die ich zuletzt 1947 behandelt habe (*Felsefe Arkivi II* 1947 S. 85-121). Ich hatte dort die Regierungszeit des Stifters der Stele um die Mitte des 10. Jahrhunderts angesetzt. Gründe für eine erheblich spätere Datierung sehe ich auch heute nicht. An neuem Inschriftenmaterial über *Malatya* ist nur die *Şirzi*-Inschrift hinzugekommen (*Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi V* 1947 S. 147 ff). Wie ich bei einem Besuch der Inschrift 1952 feststellte, ist nämlich diese Felsinschrift von einem *Malatya*-Könige verfasst. Bevor keine bessere Veröffentlichung der *Şirzi*-Inschrift vorliegt, möchte ich die Probleme der *Malatya*-Chronologie ungern ansprechen.

Die Stele aus *Babylon* (Abb. 23 u. 26) wurde, wie wir der Inschrift entnehmen, dem Wettergotte von *Aleppo* dargebracht, der in Relief auf der Vorderseite zu sehen ist. Die Stele muss demnach aus *Aleppo* verschleppt sein. Da wir den Stifter der Stele aus anderen Quellen nicht kennen, wird die *Babylon*-Stele vorläufig nur auf Grund stilkritischer Erwägungen zeitlich einzuordnen sein. Stilistisch nahe stehen m.E. die Skulpturen des *Katuğas* von *Karkamis*, die nach Abb. 40 in das erste Viertel des 9. Jahrhunderts zu datieren sind (z.B. *Altanatolien* Abb. 856). Ferner ist der Wettergott aus *Tell Ahmar* zu vergleichen (*Taureau-Dangin* u. *Dunand, Til Barsib* 1936 Taf. 1), der vor 856 entstanden ist. In diesem Jahre eroberte *Salmanassar III.* die Stadt; sie blieb von da an in assyrischem Besitz. Ein Vergleich mit der um 750 anzusetzenden Wettergott-Stele aus *Cekke* (Abb. 24) zwingt zu dem Schluss, dass die *Aleppo*-Stele wesentlich älter sein muss. Diese wenigen Hinweise mögen hier genügen. Eine kunstgeschichtliche Einordnung der *Babylon*-Stele auf breiterer Basis vorgenommen würde m.E. auch kein wesentlich anderes Ergebnis zeitigen.

Nachfolgend seien die in Abb. 26 wiedergegebenen Teile der Inschrift übersetzt.

Ich (bin) "fürwahr" Laparalas, des "Fürsten" Mann.

Und mich wird der Wettergott von Aleppo "erleucht"-en, weil ich ihm meine Latas, das "erlauch"-te Kind, als ānasas ("seine Mutter") gab.

[Im Folgenden zählt L. seine Stiftungen, darunter Grundstücke, Weingärten und Gebäude, auf und berichtet in Zeile 5, dass er dem Wettergott von Aleppo zuvor schon ein Haus (Tempel?) gegeben habe. Es folgt dann die z. T. unverständliche, deshalb nur summarisch angedeutete Fluchformel: Wer das und das tut] und auch diesen Malstein am Platze "vernicht"-et, und ihn auch ent-"fern"-t,

dem wird der Wettergott von Aleppo die Nachkommen "insgesamt", die er gäbe, weg . . . . . -en.

Der Anlass zur Errichtung der Aleppo-Stele war ein gänzlich anderer als bei den bisjetzt behandelten Malsteinen. Keine Stadtgründung, kein wichtiges politisches Ereignis hatte den Laparalas bewogen, eine Stele dem Wettergotte zu weihen. Der Stifter war nur ein hoher Beamter. Selbst wenn er Guvernör von Aleppo war, so hatte er nur Befehle auszuführen, denn Aleppo muss damals seine Unabhängigkeit verloren haben. Die Beweggründe zur Stiftung konnten deshalb nur privater Natur sein. Er hatte seine Tochter in den Tempeldienst des Wettergottes gegeben, dem er reiche Schenkungen zugewandt hatte. Als Gegenleistung erwartete er wohl die Hilfe und Unterstützung des Gottes.

Wie wir bereits aus den Boğazköy-Basen ersahen, besteht der Personenkreis, der Malsteine setzen lassen konnte, keineswegs nur aus regierenden Fürsten, sondern auch aus Beamten. Man hat den Eindruck, dass eigentlich jeder, der dazu finanziell in der Lage war, einen Malstein stiften konnte, sonst wäre die Verbreitung der *huyāši*-Steine bis zu den entlegensten Gebirgsdörfern garnicht zu verstehen. Man wird lebhaft an die im christlichen Europa überall anzutreffenden Kruzifixe erinnert, die im Freien meist an Strassenkreuzungen errichtet durch ihre einfache Holzausführung oder ihre künstlerische Steintechnik Rückschlüsse auf die Stellung und die Vermögensverhältnisse der Stifter erlauben, selbst wenn sich diese, wie es häufig vorkommt, garnicht nennen. Wie verschieden auch die

Beweggründe gewesen sein mögen, die die Stiftung von Wegkruzifixen veranlassten, immer stand ihr religiöser Sinn im Vordergrunde.

Die Stele von Cekke (Abb. 24 u. 29) ist genau datiert, weil sich ihr Verfasser als Diener des Sasturis bezeichnet, der mit dem urartaischen König Sardur III. (ca 760-733) identisch ist (vgl. Bossert, Zur Gesch. v. Karkamis, *Studi Classici e Orientali* I 1951 S. 35 ff, ferner *Jahrb. f. Kleinasiat. Forsch.* II 1953 S. 330). Die umfangreiche Inschrift zu übersetzen ist schon aus Platzmangel unmöglich. Obwohl grossenteils geschichtlichen Inhaltes werden auch Gebietsgrenzen angegeben und ihre Verletzung in der Fluchformel bedroht. Die Cekke-Stele ist somit das erste Beispiel eines Malsteines, der zugleich als Grenzstein diente. Wichtig ist auch seine Opferformel, die Tieropfer für den Wettergott, d.h. für den Malstein, vorschreibt. Die in der nächsten Umgebung der Karahöyük-Stele gefundenen Tierknochen dürften demnach tatsächlich von Opferhandlungen herrühren. Leider verstehen wir nicht, was mit "terpi" gemeint ist. Das Wort steht in sachlich engem Zusammenhang mit dem Malstein. Es folgt nun die Übersetzung der in Abb. 29 gegebenen Inschriftenteile.

Ich (bin) "fürwahr" EN-ṽandas (Herr (ist) der Sonnengott), des Sasturis, Meiner Sonne, Diener.

Und diesen Malstein selbst "errichte"-te er.

Auch diesem des Himmels Wettergotte wird er (ein) Pferd (? Ziege?), (ein) Rind (und) (ein) Schaf opfern.

(Wer das und das tut)

oder aber von diesem Malstein das tarpi stellt (setzt)

und meinem Nachkommen ent-"fern"-t,

nun dem soll(en) des Himmels Wettergott, Karḫuḫas und Kūpapas, Ceres und Bacchus,

Armas (Mond) (und) ṽandas (Sonne) . . . . !

Mit der Samsat-Stele (Abb. 25 u. 27) ist am wenigsten anzufangen. Nur ihre untere Hälfte ist bisjetzt gefunden und die Inschriftenreste auf den beiden Schmalseiten widersetzen sich ihrer schlechten Erhaltung wegen vorläufig jeder zusammenhängenden Deutung. Messerschmidt war es bereits aufgefallen, dass die Samsat-Inschrift eine Reihe sonst unbekannter Zeichen aufweist. Da die Verwendung seltener Zeichen für das 8. Jahrhundert geradezu typisch ist, wird die Stele wohl in dieses Jahrhundert zu setzen sein

(vgl. auch Welt des Orients I 1952 S. 482). Kammuḫu wurde 709 assyrische Provinz, unser Monument muss auf alle Fälle vor diesem Zeitpunkt vorhanden gewesen sein. Auf der Vorderseite des Malsteines ist entweder der Sonnengott oder ein Kammuḫu-König dargestellt. Nur Sonnengott und König tragen den Lituus. Im Text, soweit erhalten, wird der Sonnengott nicht erwähnt, dafür andere Gottheiten, deren Namen ich nicht zu identifizieren vermag. Ist der König gemeint, was das wahrscheinlichste ist, so wäre der Malstein aus Samsat die einzige bisjetzt bekannte Massebe, die dem Kult des vergöttlichten Königs galt. Ob der Dargestellte verstorben oder mit dem Verfasser der Inschrift identisch war, könnte nur die Inschrift ergeben, die in dieser Hinsicht versagt. Die Möglichkeit ist jedenfalls im Auge zu behalten, dass in Samsat ein Malstein vorliegt, der irgendwie mit dem (Toten?)-Kult des Königs verknüpft war. Im benachbarten Malatya-Staate ist die Vergöttlichung der Könige gang und gäbe. Wir sahen in Darende den König auf einem Löwen stehen (Altanatolien Abb. 780), in Ispékür steht der Stifter der Stele auf einem Stier (HHM XLIV C), in der 2. Zeile der Kötükale-Inschrift (HHM LXI 40) erhält der Grosskönig Hilarundas das Gottesdeterminativ. Nur in diesem letzten Falle ist der König als verstorben anzusehen, in Darende und Ispékür dagegen liessen sich lebende Malatya-Könige als Götter auf Tieren abbilden. Aus Karkamis ist inschriftlich ebenfalls ein vergöttlichter Herrscher bekannt (A 17 b* 1). Der Verfasser der Inschrift, einer der letzten oder der letzte "König" von Karkamis (vgl. Abb. 40 unten), bezeichnet sich als "Diener des göttlichen Herrschers". Die Vergöttlichung dürfte sich in diesem Falle also auf einen assyrischen König beziehen. In der archaischen Kızıldağ-Inschrift setzt der Verfasser vor den Namen seines verstorbenen Vaters die Bezeichnung "Wettergott" (vgl. Gedächtnisschrift für Halil Edhem 1947, Güterbock, Taf. VI Abb. 12).

Von den Malsteinbasen der Spätzeit stammt nur das dreieckig beschriftete Bruchstück aus Karkamis Abb. 30 (und Abb. 33 oben) sicher von einer Basis. Wie hoch diese gewesen und wie viele Zeilen sie umfasste, ist nicht mehr festzustellen. Reste von drei Zeilen sind erhalten, von denen die 2. und 3. sicher zur Fluchformel gehörte, mit der die Inschrift schliesst. In der Fluchformel werden, soweit erhalten, die Küpapa, die himmlischen und irdischen Götter er-

wähnt, was keinen Hinweis abgibt, für welche Gottheit der ebenfalls in der Fluchformel erscheinende Malstein bestimmt war. Man vergleiche z. B. die Fluchformel der Cekke-Inschrift, die sieben Gottheiten umfasst, von denen nur die erste, der Wettergott des Himmels, Eigentümer des Malsteines war (Abb. 29).

Dem Bruchstück aus Karkamis Abb. 31 (und Abb. 33 unten) sind wegen seiner Geringfügigkeit keine neuen Gesichtspunkte abzugewinnen. Der Malstein wird in der Fluchformel(?) erwähnt. Zugehörigkeit des Stückes zu einer Malsteinbasis wird von mir wie bei dem nächsten Stück vermutet.

Das heute dreizeilige Bruchstück aus Tell Ta'yināt (Abb. 32) ist lediglich wichtig, weil es von einem "fürstlichen" Malstein spricht und dadurch zeigt, dass die Malsteine wie die Altäre (man vergleiche die "königlichen Altäre" von Abb. 13 oben links) nicht nur den Göttern, sondern im gewissen Sinne auch den Fürsten angehörten. Wie in der Karkamis-Inschrift HHM XXIII 9 sind in Zeile 2' "die irdischen Götter" in zerstörtem Zusammenhange erwähnt, in Zeile 3' erscheint der Sonnengott.

Nachdem vor allem Güterbock den Baityl-Charakter der *hu-uaši*-Steine unterstrichen hatte, ist es an der Zeit, sich mit zwei Denkmälern aus Erkilet zu beschäftigen, die nun wirklich nichts weiter als rohe Felsblöcke sind (Abb. 37-39). Selbst die Inschriftenflächen sind keiner besonderen Glättung unterworfen worden. Hätte Güterbock recht, so gehörten die beiden Blöcke entwicklungsgeschichtlich an den Anfang unserer Untersuchung. Dem stünde auch nicht entgegen, dass die Erkilet-Inschriften höchst wahrscheinlich ins 8. Jahrhundert zu datieren sind, denn der uralte Brauch könnte sich gerade auf dem flachen Lande sehr wohl erhalten haben. Das Ergebnis der näheren Beschäftigung mit den beiden Inschriften scheint einer solchen Vermutung nicht günstig zu sein. Die Inschriften stimmen in der Fluchformel überein und sind nach Ausweis der Schrifttypen etwa gleichzeitig. Gottheiten werden in Abb. 39 überhaupt nicht, in Abb. 38 nur insofern erwähnt, als sich der Verfasser als "Priester (oder dgl.)" des Marutakas vorstellt. Während aber in Abb. 38 der Felsblock "ḡanai" (Malstein) genannt wird, bezeichnet Abb. 38 einen ebensogear teten Felsblock mit "āla-", einem leider unverständlichen Worte. Hier liegt ein Problem, das wegen dieses unbekanntes Wortes vorläufig nicht gelöst werden kann. Ich

vermute jedoch, dass beide Steine nichts weiter als Grenzsteine sind, von denen einer allgemeiner als "Malstein", der andere genauer als "Grenzstein" (äla-) ausgewiesen wurde. Da H-H- äla- auf älteres *hala- zurückgeführt werden kann, möchte ich mit allem Vorbehalt K-H *hāli-* "Hürde, Mauer" zum Vergleich heranziehen. Als ich vor Jahren Erkilet besuchte, zeigten mir die Bewohner den in den Weingärten des Ortes gelegenen Fundplatz der beiden Steine. Nach Aussagen der Leute gibt es dort keine alten Mauerreste.

Ich leugne keineswegs, dass die *huṣaṣi*-Steine in ihren ältesten, uns noch nicht bekannten, Beispielen amorphe Steinmale gewesen sind, die beiden beschrifteten Felsbrocken aus Erkilet sind jedoch m.E. keine religiösen Monumente, sondern dienten als Flurmarken der Abgrenzung verschiedenen Grundbesitzes. Ihr profaner Zweck geht aus dem Inhalte der Inschriften hervor, die keinerlei religiöse Anspielung enthalten. Sogar die Fluchformel verzichtet auf den Anruf der Götter. Selbst wenn *Huṣasarmas* und *Āstaṣasus* sich selbst hätten ein "Denkmal" setzen wollen, so hätten die Auftraggeber gewiss nicht verfehlt, ihr Unterfangen irgendwie religiös zu motivieren. Da es nicht geschah, dürfen wir ex silentio schliessen, dass die Verfasser der Inschriften garnichts verschwiegen haben: ihre Steine dienten der Flurabgrenzung. Dass selbst Grenzsteine religiös verankert werden konnten, zeigen beispielsweise die *Kudurrus*. Bei der *Cekke*-Inschrift sahen wir Ähnliches. Nachstehend die beiden Inschriften in Übersetzung.

HHM XXXVII 20 :

Huṣasarmas (Grossvater *Sarmas*), des Gottes *Marutakas* (*Marduk*)
"Priester":

Nun diesen Malstein ich . . . -te.

Dass aber keiner diesen "vernichte" !

HHM XXXVII 21 :

Diesen äla- *Āstaṣasus* (Er ist "hilfreich") setzte.

Dass aber keiner diesen "vernichte" !

Die Entwicklung vom *Baityl* zur grob behauenen *Massebe*, von dieser über den beschrifteten und reliefierten *Massebenaltar* zum *Zinnenaltar* ist logisch, weil alle Stufen der Entwicklung aufzuzeigen oder nach Analogien vorauszusetzen waren. Würde der sakrale Charakter der *Malsteine* nicht durch den Opfertrog vor der *Karahöyük*-Stele und die Opferformel von *Cekke* gesichert, könn-

ten sich vielleicht Zweifel an der Richtigkeit dieser Entwicklungsreihe erheben. Aber diese müssten vor der Tatsache verstummen, das Wort *ḡanaī* alle diese verschiedenartigen Monumente zusammenfasst. Als *ḡanaī* bezeichnete Zinnenaltäre sind bisjetzt lediglich aus Karkamis bekannt (Abb. 34-36). Dort allerdings gleich in fünf Exemplaren, die alle der letzten Periode der H-H Geschichte angehören. Genau zu datieren ist keiner dieser Altäre, weil ihre Stifter keine regierenden Fürsten sind. Falls der Auftraggeber des Altares A 18 f (Abb. 35) mit dem aus A 7 e bekannten gleichnamigen Bruder des Kamanas identisch ist, würde dieser Altar um die Mitte des 8. Jahrhunderts aufgestellt sein und wäre damit wohl der älteste dieser Monumentengruppe. Leider bricht die einzeilige Inschrift bereits im Namen des Stifters ab: Diesen Malstein (scl. "stellte auf") *Āstatarḡui[s]* (Rest fehlt).

Eng zusammengehören die Altäre A 18 h und A 5 a insofern, als der eine von *LŪ-tas*, der andere von dessen Sohn *Āḡhananas* bestellt wurde. Beide Altäre mögen etwa 30 Jahre auseinander liegen, können aber auch gleichzeitig sein. *LŪ-tas* nennt sich "Mann Meiner Sonne", von seinem Sohne *Āḡhananas* gilt das gleiche, falls sich nicht der Titel auf den Vater bezieht. Den Zeichenformen nach gehören beide Altarinschriften zum Spätesten, was wir von H-H Schrifttum besitzen. Ich möchte deshalb annehmen, dass es sich um hohe, nach 717 tätige Beamte der assyrischen Könige handelt. Wenn überhaupt H-H Inschriften aus Karkamis mit einiger Zuversicht in's 7. Jahrhundert datiert zu werden verdienen, so sind es die beiden Altarinschriften von Vater und Sohn.

Die Altarinschriften sind im Allgemeinen schwer lesbar, dafür aber kurz: A 18 h, A 18 f und A 4 c einzeilig, A 5 b anderthalbzeilig, nur A 5 a steht mit über vier Zeilen ausserhalb der Reihe. Leider ist von den vier kurzen Inschriften nur A 18 h fast vollständig erhalten. Wir beschränken uns in der Übersetzung auf die erste Zeilenhälfte, da der Rest in mancher Hinsicht unklar ist.

Diesen Malstein (scl. "stellte auf") *LŪ-tas* (Itas?), der Mann Meiner Sonne.

Und ich erzeugte mir meine Nachkommen.

[Es folgt die sehr kurze Fluchformel, in der nur die Götter ohne Namensnennung angerufen werden.]

Der gleiche Satz "und ich erzeugte mir auch Nachkommen" begegnet in der 2. Zeile der Zinnenaltar-Inschrift A 5 b (vgl. Abb. 36), dürfte also irgendwie typisch für diese Art von Altarinschriften gewesen sein. Wir wissen aus 2. Samuel XVII 18, dass Malsteine von lebenden Personen errichtet wurden, falls sie keine Nachkommen hatten. An der angegebenen Stelle heisst es: "Absalom hatte schon bei Lebzeiten den Malstein im Königstale genommen und ihn für sich errichtet, weil er sich sagte: Ich habe keinen Sohn, um meinen Namen fortleben zu lassen! und hatte den Malstein mit seinem Namen benannt. Daher heisst er bis zum heutigen Tage das Denkmal Absaloms". In Übereinstimmung mit dieser Sitte überliefert bereits das ugaritische Dan'el-Epos an drei Stellen (2 Aqht I 27 u. 45, II 16), dass (sein Sohn) ein skn seiner göttlichen Ahnen im Heiligtum errichtete (nšb skn ilibh bqdš). Wenn also im Gegensatz zu dieser Sitte wei Stifter von als "Malsteine" bezeichneten Zinnenaltären ihre vorhandenen Nachkommen betonen und trotzdem die Altäre aufstellen lassen, so werden die Stifter zwar von ihren Hinterbliebenen eine Fortführung des Kultes erwartet, aber vorsorglich die Malsteine selbst in Auftrag gegeben haben. Ist dem so, so dienen diese Zinnenaltäre hauptsächlich dem Totenkult ihrer Stifter und es erklärt sich, weswegen derartige Altäre keinen bestimmten Gottheiten gewidmet sind. Leider ist die grösste, mehrere Gottheiten erwähnende Inschrift A 5 a, die für die Erfassung des Zinnenaltar-Ritus besondere Aufschlüsse verspricht, noch unübersetzbar. Ich gebe daher nur den Anfang wieder: Diesen Malstein (scl. "stellte auf") Āḥananas, des LÚ-tas (Itas?) Sohn, der Mann (des Mannes?) Meiner Sonne.

Die Schrift der sehr schlecht erhaltenen einzeligen Zinnenaltar-Inschrift A 4 c läuft merkwürdigerweise von links nach rechts. Man ist daher anzunehmen geneigt, dass dieser Altar ein Pendant zu einem zweiten Altar mit linksläufiger Schrift bildete. Beide Altäre würden dann rechts und links einen Eingang oder dgl. flankiert haben (vgl. ein assyrisches Beispiel bei Galling, Altar Taf. 9 Abb. 14). Bei hethitischen Portallöwen läuft die Inschrift des vom Beschauer aus linken Löwens in der ersten Zeile von links nach rechts (z. B. M¹ XXI aus Maraş = E. Meyer, Reich u. Kultur d. Chetiter 1912 Taf. XII), während sie beim rechten Löwen die normale Schrift-richtung von rechts nach links in der ersten Zeile beibehält.

Wechsel der Schriftrichtung bei antithetischen Inschriften ist auch in Aegypten seit dem Alten Reich die Regel (vgl. Schäfer-Andrae, Die Kunst des Orients 1925 Taf. 203, 214, 215, 285, 286, 288, 293 oben, 315, 317). Falls das ZIKIN-Wort die Inschrift beschliesst, dürfte es in der Fluchformel stehen und das vorausgehende Wort wahrscheinlich "Küpapas" zu lesen sein. Mehr ist dem Texte auf Grund der Edition nicht abzugewinnen. Soviel steht jedenfalls fest, dass die Inschriften der Zinnenaltäre entweder allgemein die Götter oder einzelne bestimmte Gottheiten erwähnen. Wer also in den Erkilet-Steinen etwa ähnliche private Monumente erkennen wollte, es steht an sich nichts im Wege, das Wort äla- mit "Denkmal, Grabstein usw." zu übersetzen, hätte den religiösen Charakter der beiden Felsstücke zu beweisen. Dass ihre Inschriften keine Stütze für eine solche Anschauung bieten, wurde oben gezeigt.

Wir sind am Ende unserer Untersuchung angelangt. Die zu Anfang gestellte Frage, wo denn die vielen *huḡaši*-Steine geblieben sind, wurde beantwortet. Es sind die *ḡanaī*-Steine der Hieroglyphen-Hethiter, die sich in der Grossreichszeit aus uns unbekanntem Gründen einer toten Sprache, des Keilschrift-hethitischen, bedienten und in dieser von "*huḡaši*"-Steinen sprachen. Ob es in Anatolien in weiter zurückliegenden Perioden *huḡaši*-Steine, d.h. von Keilschrift-hethitern aufgestellte Malsteine, gegeben hat, wissen wir nicht und werden es vermutlich auch nie erfahren. Die herrschende Schicht der Grossreichs- und der Spätzeit bestand lediglich aus Hieroglyphen-Hethitern. Wir besitzen, sofern wir von einer materiellen "hethitischen" Kultur sprechen, in den Werken der Kunst und des Handwerks nur eine hieroglyphen-hethitische, keine keilschrift-hethitische Hinterlassenschaft. Sowenig wir im europäischen Mittelalter von einer "lateinischen" Kultur sprechen können, obwohl die Gelehrten in allen Staaten Europas lateinisch sprachen und schrieben, sowenig wir von einer "französischen" Kultur des 18. Jahrhunderts in Europa sprechen dürfen, obwohl die Höfe und die Vornehmen französisch sprachen und schrieben, sowenig dürfen wir von einer keilschrift-hethitischen Kultur sprechen, obwohl die Gebildeten keilschrift-hethitisch sprachen und schrieben. Wenn es zulässig ist, Werke der Kunst nach den Muttersprachen ihrer Urheber aufzuteilen, also beispielsweise von einer spanischen, flämischen oder italienischen Kunst zu reden, obwohl das Lateinische die einende Kirchen-

und Gelehrtensprache war, oder türkische, persische und arabische Kunst zu unterscheiden, obwohl das Arabische die gemeinsame Kultsprache darstellt, so wäre es begründet, von einer hieroglyphenhethitischen Kunst zu sprechen, weil deren Denkmäler, soweit sie Inschriften aufweisen, in dieser Sprache abgefasst sind. Eine "hethitische" Kunst, für die die Keilschriftethiter verantwortlich wären, ist nicht fassbar und bleibt eine wenig durchdachte Konstruktion.

Es war ursprünglich meine Absicht, in Exkursen die Übersetzung einiger Wörter zu begründen, die in den wiedergegebenen ZIKIN-Texten vorkommen. Um diese Arbeit nicht zu sehr anschwellen zu lassen, sah ich davon ab. Wichtiger schien es mir, erklärende Zusätze zu Abb. 40 zu bringen, da die Chronologie von Karkamis auch für die Geschichte und Archaeologie Anatoliens von grösster Wichtigkeit ist. Der Leser hat ein Recht darauf, zu erfahren, wie weit er gesicherten Boden unter den Füßen hat, wenn er diese Tabelle zu Rate zieht. Seit über zwanzig Jahren haben sich Forrer, Gelb, Hrozný, Meriggi und der Verfasser dieses Aufsatzes immer wieder um die Einordnung und Datierung der Herrscher von Karkamis bemüht, die nur auf Grund der bahnbrechenden Entdeckung Meriggis, der Deutung der H-H Ideogramme für "Sohn, Enkel, Urenkel usw.", möglich war. Den Gang dieser Untersuchungen zu verfolgen, wäre aufschlussreich genug, muss aber aus Raummangel unterbleiben. Abb. 40 fasst die Ergebnisse früherer Forschung zusammen und stellt gleichzeitig eine Kritik der von Barnett im 3. Carchemish-Bande gegebenen Übersicht über die Herren von Karkamis dar. Die von Barnett veröffentlichten neuen Karkamis-Texte schienen mir in Verbindung mit bereits bekannten Inschriften nur kleine Verbesserungen zu erlauben. Um es vorweg zu nehmen: ich stimme in allen wesentlichen Punkten (Reihenfolge und Datierung) mit Barnett überein.

Man musste sich wundern, dass das Wort "Assyrien" nicht in den Karkamis-Texten vorkam, obwohl die über Jahrhunderte reichenden Berührungen und Kämpfe mit Assyrien eine Erwähnung dieses Landes erwarten liessen. Aus assyrischen Quellen kannten wir als tributpflichtig aus dem 9. Jahrhundert Sangara und aus der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts Pisiris, den letzten Herrscher von Karkamis. Von Sangara gibt es bisjetzt keine Texte, doch

wissen wir, wie sein Name in H-H Schrift aussah. In Pisiris vermute ich den Autor von A 17 b. Gelb und ich haben gleichzeitig und unabhängig voneinander das Wort "Assyrien" in den Karkamis-Texten gefunden (Gelb, *The Contribution of the new Cilician Bilinguals*, Privatdruck, Februar 1950 S. 18 Anm. 1; wiederholt: *Bibliotheca Orientalis* VII 1950 S. 135 Anm. 30. Bossert, *Archiv Orientalní* XVIII Nr. 3 S. 29 Februar 1950). "Assyrien" kommt ausser in HHM XXIV 10 auch in A 15 b** 4 und vielleicht in A 4 b vor. A 15 b ist von Araras verfasst, dessen Namen auch "Arantas" (vgl. Arantu = Ὀρόντης, Fluss- u. Personennamen) gelesen werden kann. Durch den neuen Text A 24 erfahren wir, dass der Verfasser von HHM XXIV 10 gleichfalls Araras ist (vgl. Abb. 41 Zeile 1). Araras berichtet: Āsarādana, der assyrische König, sandte den Wettergott von Aleppo weg (H-H arḫa uai=K-H arḫa uīia-) und die Stadt Assur mit (aus) ..... te er. Ihn der Āsarādanas, der assyrische König, ...

Welche historische Persönlichkeit verbirgt sich hinter der H-H Schreibung "Āsarādan(ās)"? - Der assyrische Königsname Ὀσαραδίνου (Genitiv!) des ptolemäischen Kanons (vgl. Fr. Schmidtke, *Der Aufbau der babyl. Chronologie* 1952 S. 98) ist Ὀσαρ-ἄδίνου zu lesen und entspricht der bedeutend älteren hebräischen Aussprache Esarhaddōn (regierte 681-669), während ägyptisch-aramäisches Ὀρηδν der assyrischen Form AŠŠUR-AḪ(A)-IDDIN ("Assur hat einen Bruder gegeben") näher steht. Die Septuaginta (3.-1. Jahrh. v.d.Z.) gibt den selben Namen mit Ὀσορδᾶν oder Ὀσαραδᾶν wieder. Der Name des babylonischen Königs AŠŠUR-NADIN-ŠUM(I) (699-694) "Assur (ist es), der einen Namen gibt" kommt zwar aus historischen Gründen ebensowenig wie der Asarhaddons für die Identifizierung des H-H Namens in Betracht, ist aber wichtig, weil in der Namenswiedergabe des ptolemäischen Kanons Ὀσαραναδίνου (Genitiv!) das zwischen ἄσαρ und ναδίου wohl des Wohllautes wegen eingeschobene 'α', seine genaue Entsprechung in dem H-H Namen hat. Obwohl der ptolemäische Kanon in seiner vorliegenden Form aus der Zeit des Kaisers Marcus Aurelius (161-180) stammt und ihn also rund 900 Jahre von unserer Karkamis-Inschrift trennen, zeigt bereits diese in ihrer Form āsar-ā-dan(ās) das zwischen āsar und dan(ās) vermittelnde 'ā', das im assyrischen Vorbilde ebensowenig Entsprechung findet wie Ὀσαρ-α-ναδίνου im Vergleich mit "Aššur-nadin".

Da die H-H Inschrift in die Zeit des Araras fällt, dessen Regierungszeit um 800-760 anzusetzen ist, bleibt von den assyrischen Königsnamen nur *AŠŠUR-DĀN* ("Assur ist mächtig") zur Erklärung unseres Namens übrig. Falls die Inschrift nicht auf einen älteren geschichtlichen Vorgang Bezug nimmt, kann nur Aššurdân III. (771-754) gemeint sein. Über einen Zug dieses assyrischen Königs nach Aleppo ist allerdings nichts bekannt, was bei der Dürftigkeit der Quellen nicht eben auffällig ist. Nicht selten wird jedoch in Texten, die auf das Wegschaffen und Zurückbringen von Kultstatuen Bezug nehmen, auf ältere Ereignisse hingewiesen, sodass auch Aššurdân II. (932-910) oder I. (1178-1113) gemeint sein können. Ich verweise auf die Sanherib-Inschrift aus Bavian, in der von der Rückführung von Götterstatuen nach 418 Jahren berichtet wird. Nach 1635 Jahren kehrte zur Zeit Assurbanipals ein Kultbild aus Elam nach Uruk zurück (beide Beispiele nach Schmidtke a.a.O. S. 34). Wichtig für die Zugehörigkeit der H-H Sprache zur kentum- oder satəm-Gruppe ist auch die in dem behandelten Namen gesicherte Aussprache "äsar" für "Assur",. Nichts hinderte uns nämlich dann, die H-H Schreibung ä-Horn+r für "Assur" ä-sa+r zu lesen, dem Hornzeichen also den Wert "sa/se/si" zuzuerteilen, den es nach Ausweis des luwischen (?) Wortes für "Horn" **šağatar* haben kann (vgl. auch Bossert, *Asia* 1946 S. 108 ff). Da der r-Strich kein integrierender Bestandteil des H-H Hornideogrammes ist, fiel mit dem von Gelb vorgeschlagenen Wert "su(r)" für "Horn" eine der Stützen für den satəm-Charakter des H-Hethitischen. Da jedoch nur südlich des Taurus, also in Kilikien und Nordsyrien, das Horn-Zeichen und das mit ihm wechselnde Dreieck-Zeichen (vgl. Abb. 41 Zeile 5-9) in der Spätzeit manchmal den Wert "sa" hat (vgl. die Beispiele aus den Bleibriefen, *Jahrbuch f. kleinasiat. Forsch.* II S. 321 Abb. 7), in Zentralanatolien jedoch auch in der Spätzeit den ursprünglichen Wert "su" beibehält, ist dieser Schluss nicht zulässig. Ich übersetze aus Abb. 41 (unten) nur die Sätze aus M XXXII 5: Und ihm werden die mutä-ischen (Muta ist der H-H Name des Berges Bolkardağ) Götter "hilfreich" (= *ya-su-u*) "beistehen". Und meinen Herrn *Ṫarpalaṷas*... - te ich "hilfreich". - Dieses Beispiel ist für unsere Frage auch insofern wichtig, als Meriggi auf Grund unzutreffender Edition in diesem Satze einen Beleg für das von uns behandelte Wort *ṷanaī* hat finden wollen (Meriggi, *Bauinschriften*

1934 S 170). Infolge falscher Edition ist auch eine weiteres von Meriggi vermutetes Vorkommen dieses Wortes in der selben Inschrift (M XXXII 3) im Glossar Meriggis zu streichen. Auf Felsinschriften ist das Wort *ḡanaī* nirgends bezeugt.

Interessant ist, wie die H-Hethiter den assyrischen Namen volksetymologisch durch die beiden H-H Wörter *āsar* und *ādana(āš)* wiedergeben, ihn gewissermassen hethitisieren und ihm einen in ihrer Sprache gut verständlichen, aber vom Assyrischen abweichenden Sinn verleihen. Vielleicht erklärt sich das überflüssige 'ā' zugleich auch durch die angestrebte Angleichung an H-H Wortgut. Die Substituierung von *Āsar* für *Aššur* dürfte auch durch den in ostkanaanaeischen(?) Personennamen belegbaren Gott *Ašar* erleichtert worden sein (vgl. Theo Bauer, Die Ostkanaanaer 1926 S. 71).

Falls im Texte des Araras der assyrische König *Āsarādan* nicht mit *Aššurdān III.* identisch wäre, gerade zu seiner Zeit war Assyrien ohnmächtig und kaum zu einem Feldzuge nach Aleppo im Stande, würde mit der Lesung des assyrischen Königsnamens kein neuer Anhalt für die karkamisische Chronologie gewonnen sein. Die zeitliche Ansetzung des Araras und seines Sohnes *Kamanas* war jedoch ohnehin gesichert, weil wir aus der *Cekke*-Inschrift erfahren, dass *Kamanas* ein Zeitgenosse *Sardurs III.* gewesen ist. Die Nachkommen des *Kamanas*, *Āstarus* und *Pisiris*, ordnen sich daher von selbst in die 2. Hälfte des 8. Jahrhunderts ein.

Āstarus ist zwar als Vater des *Pisiris* und Sohn des *Kamanas* nicht direkt bezeugt. Da wir jedoch aus den neuen Bruchstücken des 3. *Carchemish*-Bandes wissen, dass *Āstarus* die Inschriften *M¹X* + *M¹XII* (beide zusammengehörig) verfasste und in *M¹X₂* seinen Vater als "Diener des *Sasturis*" (*Sardurs III.*) bezeichnete, kann dieser Vater aus chronologischen Gründen kaum ein anderer als *Kamanas* sein. Zur Zeit der *Cekke*-Inschrift war *Kamanas* noch kein Diener *Sardurs III.* Das wird in dieser Inschrift ausdrücklich bemerkt. Nach Abfassung der *Cekke*-Inschrift wird auch *Kamanas* ins Lager *Sardurs III.* übergegangen sein. Da der Verfasser von *A 17 b* nur ein Sohn oder Enkel des *Kamanas* sein kann und sein auf *-ḡaras* auslautender Name in der vorderen Hälfte ein "i" enthält, habe ich diesen Namen versuchsweise mit "Pisiris" identifiziert. Setzte man den Verfasser von *A 17 b* als Diener der *Sasturis* und Sohn des *Kamanas* an, der dann noch vor Ablauf der Regie-

rung Sardurs III. gestorben sein müsste, und vermutete in Āstarus einen Enkel des Kamanas, so würden sich für den Verfasser von A 17 b wie für Āstarus nur sehr begrenzte Regierungszeiten ergeben, denn Pisiris sass spätestens 740 auf dem Thron und Kamanas (oder sein Sohn?) müssen Zeitgenossen Sardurs III. (ca 760-733) gewesen sein, dessen Vorherrschaft in Syrien bald nach der Thronbesteigung Tiglatpilesers III. (745-727) aufhörte. Nun hat aber Āstarus grössere Bauwerke mit vorzüglichen Reliefs und archaischen Inschriften in Auftrag gegeben (z. B. Altanatolien Abb. 834), kann also schwerlich kurz regiert haben. Andererseits sind vom Verfasser der Inschrift A 17 b sonst keinerlei Werke der Kunst überliefert, was damit übereinstimmt, dass Karkamis unter Pisiris in den letzten Zügen lag und kaum eine wesentliche Bautätigkeit entfaltet haben wird. So dürfte die in Abb 40 gewählte Reihenfolge der nach Kamanas zur Regierung gelangten Fürsten unserem heutigen Wissen am besten entsprechen.

Dass Araras ein Emporkömmling war und mit ihm eine neue Dynastie begann, geht aus seinen Texten hervor. Wichtig für seine Machtergreifung ist der in Abb. 43 (Zeile 2) wiedergegebene Satz aus A 15 b** 3. Ich hatte ihn früher so verstanden, dass Araras seine rechtmässigen Kinder aus erste Ehe (mit Āstaruḡa) beseitigte (Bossert, Zu Geschichte von Karkamis, *Studi Classici e Orientali* I 1951 S. 52 f). Meine Übersetzung ist vom sprachlichen Standpunkte aus nicht anzufechten. Barnett legt dem gleichen Satze einen anderen, vom Sprachlichen aus ebenso zulässigen Sinn unter: Araras hat seine Herren, die Kinder des Āstarus, beseitigt. Ich habe mich in Abb. 40 Barnetts Vorschlag angeschlossen, weil damit die Lücke zwischen Sangara und Araras geschlossen wird. Auch schien mir Barnetts Übersetzung psychologisch betrachtet zutreffender. Eine Bestätigung der Barnettschen Vermutung, eine solche bleibt sie, kann nur von neuen Inschriften erwartet werden.

Ein genealogischer Zusammenhang zwischen Sangara und Āstaruḡas einerseits und zwischen Katuḡas andererseits ist aus der schriftlichen Überlieferung nicht zu gewinnen. Katuḡas, das sechste Glied einer geschlossenen Reihe, muss vor Sangara regiert haben. Aus archaeologischen Gründen kann die Zeitspanne zwischen Katuḡas und Sangara nicht nennenswert gewesen sein. Nach unserem heutigen Wissen darf man somit den Katuḡas als unmittel-

baren Vorgänger Sangaras ansehen, ohne Gefahr zu laufen, in die Abfolge der Herrscher eine beträchtliche Fehlerquelle hineinzutragen.

Katuḡas hatte, um zur Regierung gelangen zu können, dem Enkel (den Enkeln?) des GAL.U die Stadt Karkamis wegnehmen müssen: Als (?) ich diese Stadt mir mit (aus) . . . dem (den?) GAL.U-ischen Enkel(n) wegnahm (Abb. 43 Zeile 1). — Damit wird nicht nur die fortlaufende Reihenfolge von Katuḡas bis auf GAL.U, den Ururgrossvater des Katuḡas, gesichert, sondern auch gezeigt, dass sich zunächst ein Bruder (oder Brüder?) des Grossvaters von Katuḡas der Regierung bemächtigte, weil wohl Katuḡas beim Tode seines Vaters noch sehr jung war. Es ist möglich, dass dieser Grossonkel des Katuḡas "Ḳantas" hiess, der ein Sohn Suḡas I. (oder II ?) gewesen ist. Jedenfalls hat Ḳantas regiert und Skulpturen mit Inschriften hinterlassen (z. B. Altanatolien Abb. 861).

Zum Namen Āstuḡadamaīs (Er soll Name sein), so hiess der Grossvater des Katuḡas, ist die neue Variante Āstuḡalamaīs (Abb. 43 letzte Zeile) sprachwissenschaftlich von höchstem Interesse, denn sie bewahrte für das H-H Wort ādamāi (plur. ādamana) "Name" die Nebenform ālamaī (vgl. K-H *laman*, griech. ὄνομα usw.). H-H *ānaman hat sich über ālaman zu ādaman entwickelt.

Zur Lesung des Dreieckzeichens Meriggi Nr. 201, das den Herrschernamen Suḡas-Luḡas eröffnet, habe ich in Abb. 41 und 42 Material gesammelt. Da das Horn-Zeichen mit dem Dreieckzeichen+u wechselt, das Hornzeichen aber im Namen "Āsur", wie wir sahen, "su" gelesen werden muss, wird auch dem Dreieckzeichen, zumal wenn es mit "u" komplementiert ist, der Wert "su" zukommen. Der gleiche Wert "su" ergibt sich aus Abb. 42, wo das letzte Wort GAL.SALLUGAL-sa+ra "Grosskönigin" vollphonetisch geschrieben als ḡa-su-sa+r-[ā] (dat. sing.) erscheint. Damit sind meine Ausführungen in *Asia* (1946 S. 150-157) über die Feminina auf -sara auf das schönste bestätigt worden.

Den Stadtnamen A 6,3 (Abb. 41, vorletzte Zeile) wollte ich früher "Lu+d-i" lesen (*Studi Classici e Orientali* I 1951 S. 66 f) und auf Lydien beziehen, weil mir der Wert "lu" des Dreieckzeichens vor allem in dem Gottesnamen Ā-sa+r(i)-lu-ḡi gesichert erschien (Steinherr, *Oriens* II 1949 S. 129 ff). Dieser Beiname des Marduk (vgl. auch Deimel, *Šumer. Lex.* IV 1950 Nr. 75 a und 949, 18) kommt auch in Boğazköy in einem akkadischen Heilungsritual vor (KUB XXIX 58 III 4) und ist unter den H-H Götternamen

seiner sumerischen Struktur wegen so einzigartig, dass in Karkamis mit dem sitzenden Gott auf dem Löwenpaar schwerlich ein anderer Gott gemeint sein kann. Trotzdem habe ich in Abb. 41 versucht, den Stadnamen auch mit "su" beginnen zu lassen und "Tyros" zu lesen, weil diese Stadt in der syrischen Politik eine gewisse Rolle spielte (vgl. Reallex. d. Vorgesch. XIII 1929 S. 516 ff). Ich bin nach wie vor davon überzeugt, dass der Löwengott von Karkamis Āsar(i)-luḫi heisst und sehe keine Möglichkeit, in diesem Namen das Dreieckzeichen "su" zu lesen. Der Steinherrsche Wert "ä-sa+r" ist durch den oben behandelten assyrischen Königsnamen Āsaradan erneut bestätigt worden. So scheint es mir geraten, vorläufig vom König Suḫas/Luḫas zu sprechen. Einer der Ideogramm-Werte des Dreieckszeichens kann mit "lu" begonnen haben, während dieses als Silbenzeichen gewöhnlich "su", spät auch "sa", zu lesen ist. Um die Ideogrammwerte des Dreieckzeichens haben sich zuletzt Güterbock (Siegel I S. 46, II S. 42 u. Anm. 159), Sedat Alp (Zur Lesung von manchen Personennamen 1950 S. 17 f) und Steinherr (Orientalia XX 1951 S. 114) bemüht.

In der 4. Zeile von Abb. 43 habe ich versucht, der mir im Original nicht bekannten Inschrift A 18 a eine neue Interpretation abzugewinnen. Diese Inschrift hat m.E. für die Herrscherliste von Karkamis nicht die Bedeutung, die Forrer und andere ihr zuerkennen wollten. Ich übersetze: Ich (bin) X-s, der "fürstliche" Diener (mi-da-s, vollphonetische Schreibung!). Es sei für Ūantas!-Man könnte auch übersetzen: Ich (bin) X-s, der Diener des "Fürsten". Es sei für Dich!- Falls "Ūantas" zu lesen, könnte es sich um den in Tabelle 40 verzeichneten Fürsten gleichen Namens handeln. Der Name des Sonnengottes müsste wohl mit dem Gottesdeterminativ geschrieben werden.

Ich möchte meine Ausführungen mit einem Worte Hugo Gressmanns aus dem Jahre 1924 schliessen, das heute mehr denn je beachtenswert ist. "Die Funde, die das Auge und der Spaten der Forscher gemacht haben, sind eine wesentliche Ergänzung, fast darf man sagen, eine zweite gleichwertige Quelle neben der Literatur. Darum sollte, wer Geschichte verstehen will, ebenso gründlich auf archäologischem wie auf philologischem Gebiete geschult sein. Unseren wissenschaftlichen Nachwuchs in diesem Sinne zu erziehen, betrachte ich als eine meiner Hauptaufgaben, die ich nicht müde werde, immer wieder zu betonen".

Istanbul, Januar - Februar 1953.

Nachtrag

Das Manuskript vorstehenden Aufsatzes ging am 2.III.1953 an die Druckerei nach Ankara. Arbeiten, die mir nach Absendung des Manuskriptes bekannt wurden, sind im Folgenden berücksichtigt.

1) Am 8.IV.1953 erreichte mich ein Sonderabdruck der Abhandlung P. Meriggi, *I nuovi frammenti e la storia di Kargamis* (Athenaeum XXX 1952 S. 174-181), in der der Verfasser über die inzwischen veröffentlichten Karkamisbruchstücke berichtet, die er im September 1952 im Britischen Museum zu London sah. Ich kann hier nur auf zwei Punkte seiner Darlegungen hinweisen. Meriggi kommt zunächst auf die Inschrift HHM XXIV 10 zu sprechen, deren neue Bruchstücke (A 24) den oben von mir ermittelten assyrischen Königsnamen Āsarādanās enthalten (vgl. unsere Abb. 41 oben). Meriggi liest diesen ... 33]4-á-ta-nu-š-à oder ... 33]4-á-ta-nu-à-š und denkt zunächst an Esarhaddon, der er jedoch aus historischen Gründen verwirft. Nach Meriggi wäre zwar Aššurdân II. oder III. aus zeitlichen Gründen vorzuziehen, doch findet er seinen eigenen Identifizierungsversuch "poco persuasiva" und hält es deshalb nicht der Mühe wert "d'insistere su queste possibili conseguenze". Er möchte die Entscheidung der Frage in die Hände der Assyriologen gelegt wissen (a.a.O. S. 176). Da Meriggi weder den phonetischen Wert "āsar" des Zeichens Meriggi Nr. 334 beweist, noch von seinen Lesungen "ta" des Zeichens Meriggi Nr. 92 und "nu" des Zeichens Meriggi Nr. 36 abgeht, werden die Assyriologen schwerlich etwas mit seinen Vorschlägen anfangen können. Am Ende der Arbeit behandelt Meriggi die Bruchstücke A 25 a* 3+4, wo in Zeile 2 die oben besprochene phonetische Lesung von "GAL. SALLUGAL" ḫa-su-sa+ra- steht (vgl. unsere Abb. 42). Meriggi liest das Wort "hasušir-".

Bei dieser Gelegenheit ist es vielleicht nicht unangebracht, darauf hinzuweisen, dass das H-H Königsideogramm Meriggi Nr. 275 (Güterbock Nr. 113) zwei verschiedene Lesungen besitzt: "ḫasu-" (=K-H ḫaššu-) und "kata-" (Grossreichszeit: "katu-", vgl. Jahrb. f. kleinasiat. Forsch. II 1952 S. 324). Damit wird meine von manchen Gelehrten bezweifelte, aber von S. Alp (Zur Lesung von manchen Personennamen 1950 S. 15 f) und Laroche (Recueil d'onomastique

hittite 1952 S. 105) gestützte Lesung des Siegelnamens Isputaḫsu (vgl. Bossert, *Asia* 1946 S. 161 f) wiederum bestätigt. Ich wies im *Asiabuche* (S. 59 u. 158) schon auf den Stadtnamen Šalaḫšuḫa hin, der auch als "Šallah(h)ašuḫa" erscheint. Šala+ḫašu+ḫa ist klärllich zu Šala+ḫšu+ḫa verkürzt. Eine ähnliche Erscheinung liegt in dem K-H Verb *ḫalihlija-* vor, das B. Schwartz wohl mit Recht als redupliziertes *ḫalija-* "nieder knien" auffasst und auf **ḫalihalija-* zurückführt (*Orientalia XVI* 1947 S. 47, anders Friedrich, *Heth. Wörterbuch* 1952 S. 46).

2) Als Geschenk des Britischen Museum zu London traf am 19.IV.1953 Part III von Woolley and Barnett, Carchemish ein. Ich möchte auch an dieser Stelle meinen geziemenden Dank für diese Liberalität aussprechen. Zuvor waren mir schon die meisten Tafeln des Werkes durch Vermittlung Barnetts in Korrektur vorgelegen, leider ohne die genauen Nummerierungen, sodass ich diese bei meinen Abbildungen nunmehr richtigstellen muss. Auf das ungemein reichhaltige und auch für die Geschichte von Karkamis unentbehrliche Werk hier einzugehen, ist ganz unmöglich, da eine grosse Abhandlung erforderlich wäre. Ich verweile daher nicht bei geschichtlichen Problemen, sondern hebe nur hervor, was der neue Band für die Fundumstände und die Inschriften der Malsteine aus Karkamis neues lehrt. Zu den sechs oben behandelten, sicher aus Karkamis stammenden Malsteinen A 4 b, A 4 c, A 5 a, A 18 f, A 18 h, A 19 o ist Folgendes nachzutragen.

Die Fundlage der Stele A 4 b zeigt der Plan auf Tafel 29 sowie die Abb. a auf Tafel 36, auf der jedoch die Stele schwer zu erkennen ist, da sie ein Schlagschatten fast ganz verdeckt. Die Stele ist demnach (vgl. auch S. 272) in dem nach Norden weisenden Mauerwinkel des Hofraumes 2 gefunden worden. Dieser gehört zu einem Gebäudekomplex, der sich durch die am Eingang von Raum 9 in situ befindlichen Orthostateninschriften A 2 a und A 3 a des *Katuḫas* als Tempel des karkamisischen Wettergottes erweisen lässt. Die Anlage fällt also in dieser Form in die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts. Die Stele A 4 b kann demnach nicht in situ gefunden worden sein (S. 170 Anm. 2). Sie gehört nach Woolley zu einem Tempel, dessen Anlage er in die spätere Bronzezeit (Middle Hittite period) zurückverlegt, die der hethitischen Grossreichszeit entspricht (S. 170). Es scheint, dass Woolley sich etwas durch den Grosskönigstitel von

A 4 b hat beeinflussen lassen. Mit Recht setzt Barnett den auf A 4 b genannten Grosskönig GAL.U, von ihm nach unzutreffender Edition "Great-pa" gelesen, wie ich an den Anfang des 10. Jahrhunderts (S. 259 u. 266) und betont, dass gerade der Grosskönigstitel für die Zeit *nach* dem Zusammenbruch des hethitischen Grossreiches spräche, denn zur Zeit seines Bestehens konnte sich die Sekundogenitur nicht als "Grosskönig" bezeichnen. Die Inschrift A 4 b ist im 3. Bande mit unwesentlichen Textkorrekturen (vgl. dagegen unsere Abb. 19) auf Tafel AB wiederabgebildet.

Über die Fundlage des Zinnenaltars A 4 c unterrichtet Abb. a auf Tafel 36. Der Altar befindet sich in der unteren rechten Ecke der Abbildung. Im ersten Carchemish-Bande war bereits auf dem der Textseite 29 folgenden "Sketch Plan of Area of Lower City" der Platz von A 4 c eingezeichnet, während im 3. Bande auf Tafel 29 an gleicher Stelle lediglich das Wort "ALTAR" steht (vgl. auch Bd. 3 S. 167). Wie der Malstein A 4 b war auch dieser Zinnenaltar im Wettergott-Tempel aufgestellt. Die in Raum 3 des Tempels gefundene Basis-Inschrift des Kamanas A 4 a lehrt, dass der Tempel auch Weihgaben enthielt, die wesentlich später anzusetzen sind als die Regierungszeit des Katuvas. A 4 c dürfte wohl die jüngste bekannte Weihung im Wettergotttempel gewesen sein. Leider ist das nach der Schriftrichtung von A 4 c zu erwartende Altar-Pendant nicht gefunden worden.

Der besonders gut erhaltene Zinnenaltar A 5 a wurde im "Kubaba-Tempel" entdeckt, der im 2. Bande auf dem Plan von Tafel 3 "The Town Defences" als "Sargon's Fort" bezeichnet wird. Eine neue Edition des Altartextes bringt Tafel AB des 3. Bandes, jedoch sind die Verbesserungen untergeordneter Natur. S. 262 wird gesagt, in der Inschrift käme der Name "Kamanas" vor, was für die Datierung des Altars wichtig wäre. Ich halte diese Angabe für ein Versehen, denn der fragliche Name begegnet, soviel ich sehe, in der Inschrift nirgends. Die Fundlage des Altars veranschaulicht der Plan auf Tafel 49, ferner die Abbildungen Tafel 50 a und 51 a. Obwohl der Gebäudeteil, in dem der Altar lag, z.T. rekonstruiert ist, dürfte der Altar gerade noch innerhalb des Tempels gefunden worden sein. Auf den Tafelabbildungen 50 a und 51 a steht bezw. liegt der Altar an anderen Stellen, als sie der erwähnte Plan angibt. Nach

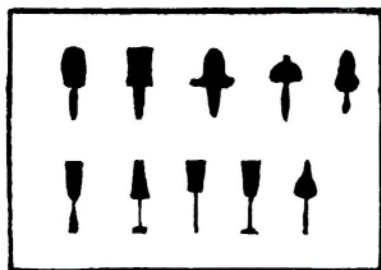
Textseite 211 sollte dieser zuverlässig sein, da Thompson den Altar A 5 a "on the wall line" gefunden hat.

Wir können hier nicht nachprüfen, ob das als Kubaba-Tempel bezeichnete Gebäude wirklich die Kultstätte der Hauptgöttin war (vgl. S. 210 ff.). Dass das Kult-Relief der Kūpapa (B 62 a) mit der Kamanas-Inschrift (A 32 = M XI) am Nordwestabhang (S. 211) bzw. auf halber Höhe des Westabhanges (so S. 279) des Burghügels gefunden wurde, spricht immerhin dafür, dass auf dem "Zitadellen-Hügel" ein Kūpapa-Heiligtum errichtet war. Da ausser dem Zinnenaltar A 5 a unmittelbar vor der Fassade des Gebäudes die Doppellöwen-Basis B 32 stand (vgl. Tafel 50 a), zweifle ich nicht an dem sakralen Charakter des Gebäudes. Ob dieses gerade der Kūpapa zugeeignet war, lässt sich noch nicht erweisen, da auf dem unausgegrabenen Teil des Zitadellen-Hügels noch weitere Tempel gestanden haben können. Während die im Wettergott-Tempel gefundene Stele A 4 b in Zeile 4 den Wettergott (ausserdem Kūpapa in Zeile 4 u. 8; vgl. unsere Abb. 19) erwähnt und der nur teilweise erhaltene Altartext A 4 c wenigstens die dem Wettergotte verbundene Kūpapa anführt—auch die im Wettergott-Tempel gefundene Kamanas-Basis A 4 a weist in Zeile 1 und 2 auf den Wettergott hin—kommt in dem Altartext A 5 a zwar in Zeile 1 und 3 der Sonnengott, in Zeile 2 eine sonst unbekannte Gottheit Mas(a)ta- (im acc. ?) vor, doch keine Kūpapa. In Zeile 3 und 4 wird zwar eine Göttin KI^DSALLUGAL "Königin der Erde" genannt, doch darf man diese nur mit Vorbehalt der Kūpapa gleichsetzen, da diese gerade in Karkamis immer als "Grosskönigin" verehrt wird (vgl. unsere Abb. 42). Über das Alter des Tempels etwas zu sagen, bevor dieser vollständig ausgegraben ist, wäre verfrüht. Was Woolley auf S. 212 für eine späthethitische Anlage des Katuḡas, die auf einer älteren gründete und von Kamanas "wiedergeschmückt" wurde, geltend macht, gehört ins Reich der Vermutungen, da Inschriftliches weder von Katuḡas noch von Kamanas in diesem Grabungsteil entdeckt wurde.

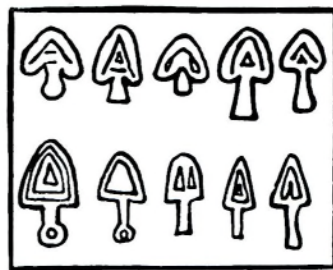
Der Zinnenaltar A 18 f (vgl. Tafel AC, darnach unsere Abb. 35) stammt nach S. 273 aus Merj Hamis, A 18 h (verbesserter Text auf Tafel AC) nach Bd. 2 S. XI aus einem römischen Gebäude, für A 19 o fehlt die Herkunftsangabe. Zusammenfassend ist zu betonen, dass alle Malsteine aus Karkamis, die sich noch am ursprünglichen

Niğde M ² LIII	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠
Karkamis A 15 b*	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠					
Karkamis A 6, 8	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠					
(Babylon) MI 3	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠
(Assur) Aleppo?	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	𐎠𐎢𐎡𐎠	...

i

2 a

2 b

A 6, 1	𐎠𐎢𐎡𐎠	K. Hu 25, 132	𐎠𐎢𐎡𐎠
IHH III, CH 3-4	𐎠𐎢𐎡𐎠	K. Ho 132	𐎠𐎢𐎡𐎠
M ² L I § 1	𐎠𐎢𐎡𐎠	K. Hu 166	𐎠𐎢𐎡𐎠
M XXIV A	𐎠𐎢𐎡𐎠	HMM XI A, XV B ₂	𐎠𐎢𐎡𐎠
K. Ho 297	𐎠𐎢𐎡𐎠	K. Hu 297	𐎠𐎢𐎡𐎠

M ² LT 3		𐤀𐤍𐤏	𐤀𐤏		Singularis
M ² LT 4		𐤀𐤍	𐤀𐤏	𐤀𐤍𐤏	
M ² LT 3	" IIII 𐤀𐤏	𐤀𐤍	𐤀𐤏		
A2a 2	IIII 𐤏	→	𐤀𐤏		
IHH III 474	IIII 𐤏	→	𐤀𐤏	𐤀𐤏	
A1a 2				𐤀𐤏	
A11a 4	𐤀𐤏	→	𐤀𐤏	𐤀𐤏	
A11b 1	𐤀𐤏 IIII 𐤀𐤏	𐤀𐤏	→	𐤀𐤏	
A11a 5	𐤀𐤏	𐤀𐤏	→	𐤀𐤏	𐤀𐤏
HMM XXXVII 20 𐤀𐤏 𐤀𐤏 Cexke 8 𐤀𐤏 AFO VII 485 𐤀𐤏					
M ² LI 3	𐤀𐤏 𐤀𐤏	𐤀𐤏	𐤀𐤏		Pluralis
M ² LI 3-4	𐤀𐤏 𐤀𐤏	𐤀𐤏	𐤀𐤏		
M ⁴ XLVI 1		𐤀𐤏	𐤀𐤏		
A14a 4		𐤀𐤏	𐤀𐤏		
M ⁴ XII 5-4, 2'		𐤀𐤏	𐤀𐤏		
A11b 5	IIII 𐤏	𐤀𐤏	→	𐤀𐤏	
MV 1	𐤀𐤏	𐤀𐤏	𐤀𐤏		

A 11a.6	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
A 11c.2-4	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
A 14a.6	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁
	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁	𐤀𐤓𐤁𐤁

6

7

Boğazköy Alḫantabān 547					
Boğazköy Alḫantabān 548					
KUB XXV S2 R. III					

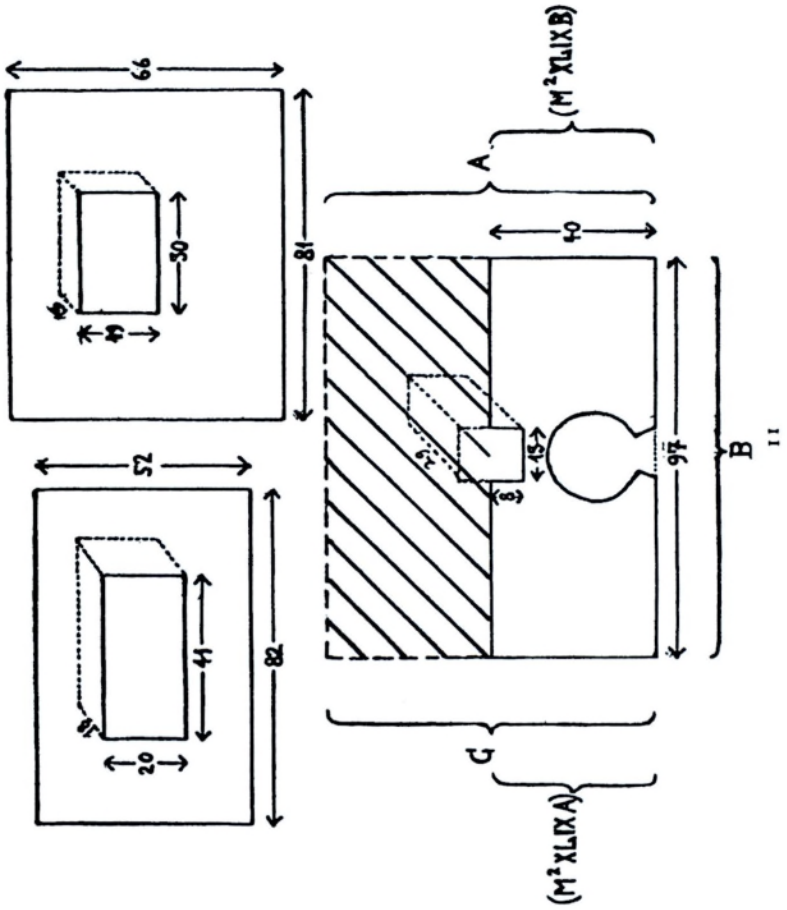

10

9

Emir Gazî M ² XLIX 2	U 000 000		U 000 000	U 000 000	U 000 000	U 000 000	U 000 000
3	U 000 000		U 000 000	U 000 000	U 000 000	U 000 000	U 000 000
	U 000 000		U 000 000	U 000 000	U 000 000	U 000 000	U 000 000

12

Emir Gazî A 6, C 5	A ↑		IHH III LXXVII LXXXIV M ² L	B 4-5			
Emir Gazî A 9, B 2, 3	A ↑		IHH III LXXXIV	A 6, 7, 8 B 2, 3, 4, 5, 6 D 6			
Emir Gazî G 2	↑		IHH III LXXXIV				
Emir Gazî A 4	↑		IHH III LXXXVII				

13

14

15

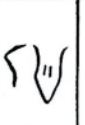

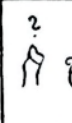
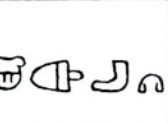

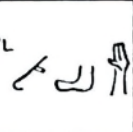

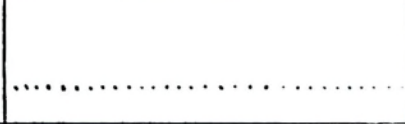
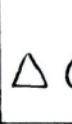

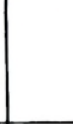
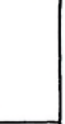

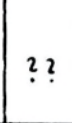

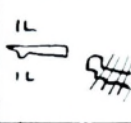

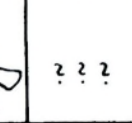

18

17

16

Karxamis A4b 1 2 4 6 7 8							
							
							
							
							
							

19

Apamea JnF II 1951 XVI a						
						
Restan HHM LXVII 47						
						

20

21

22

23

24

25

31
(A 19 0*)

30

Tell Ta'yinat HHM LXXXVIII 585	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]
-----------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

32

Karkamis? HHM XXIII 9, 2	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]
Karkamis A 19 0 5'	[ ]	[ ]	[ ]	[ ]

33

35
(AC A 18 f)

34

Karkamis A 18 h	↑ ↓	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Karkamis A 5 b 2									
Karkamis A 5 a 1	↑ ↓	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Karkamis A 18 f	↑ ↓	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Karkamis A + c	↑ ↓	↑	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓

Erkelet HHM XXXVII 20	⊕		⊕		⊕		⊕	
	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
Erkelet HHM XXXVII 21	⊕		⊕		⊕		⊕	
	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕

37

38

39

??	𑀧𑀲]
*ca 1045	𑀧𑀲𑀓𑀢𑀺𑀓
*ca 1020	𑀲𑀺 (Genitiv: 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓)
*ca 995	𑀲𑀺𑀓 (I)
*ca 970	<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div style="width: 40%;"> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓</p> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓</p> </div> <div style="width: 50%; text-align: right;"> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (A1 b1)</p> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (A1 a3)</p> </div> </div>
*ca 945	<div style="text-align: center;"> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓</p> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (II)</p> </div>
*ca 920	<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div style="width: 40%;"> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓</p> </div> <div style="width: 50%; text-align: right;"> <p>𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓</p> </div> </div>
*ca 895	San(a)gar(a) (𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓) (ca 880-825) Sagara
*ca 870	(ca 825-805) *𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (Genitiv: 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓)
*ca 845	X (ca 805-800) Y
*ca 835	𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (ca 800-760) 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓
*ca 810	𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (ca 760-745) 𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓
*ca 785	𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (A 20b) (ca 745-740) (𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 Genitiv: A27e)
*ca 760	𑀲𑀺𑀓𑀢𑀺𑀓 (A 17 b1) Pisiri (ca 740-717)

A24a*4+5	] [𐤁] 𐤁𐤀		AO XVIII 1950 He 3, 40, Abb. 6	𐤁𐤀 = 𐤁𐤀	K 28#	𐤁 = 𐤁
HHM XXIV 10, 5' A24a*6	] [𐤁] 𐤁𐤀 𐤁𐤀 " 𐤁𐤀	] [𐤁] 𐤁𐤀 𐤁𐤀 " 𐤁𐤀	𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀	𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀		𐤁𐤀 𐤁𐤀 𐤁𐤀
HHM XXVII 2-5	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀		
M XXXII 5	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀		𐤁 = 𐤁
3-4	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀	" 𐤁𐤀		
A 6, 3	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁
A 6, 6	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁	𐤁 𐤁

MTX 2	[𐤎]𐤎[𐤎]	𐤎 𐤎	→	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎
MTX 4-5				𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎
MTX 3'			] [	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎
A25a*3,3.	[ ]	𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎

42

A 41 c 5	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎
A 15 b*3	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎
A27mm*2'					𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	
A 18 a 1	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎
A27u*2'	𐤎 𐤎 [ ]	" 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎	𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎 𐤎

43

Orte befanden, in Höfen oder Räumen von Tempeln aufgestellt waren.

3) Zu Seite 513 : Mit lyd. *vānaś* "Höhle, Grabkammer" hängt etrusk. *van[a* "Grab" keinesfalls zusammen, zumal wenn dieses Wort mit dem Namen der etruskischen Todesgöttin *vanθ* gleicher Wurzel sein sollte, wie H. L. Stoltenberg (Etrusk. Sprachlehre 1950 S. 31) annimmt. Denn Stoltenberg leitet die Bedeutungen der etruskischen Wörter *va* "gestorben, tot", *van* "tohaft", *van[a* "Grab", *vanal* "Grabopfer", *vanva* "für den Toten" offenbar von *vanθ* "Grabgöttin" ab. Doch ist *vanθ*, soviel wir wissen, nur als "Göttin des Todes" gesichert (vgl. E. Fiesel, Das grammatische Geschlecht im Etruskischen 1922 S. 36).

Istanbul, Mai 1953

DÖRDÜNCÜ SULTAN MURAD'IN REVAN SEFERİ KRONOLOJİSİ

ŞEVVAL 1044 (1635) RECEP 1045 (1635)

PROF. DR. A. SÜHEYL ÜNVER

Türk Tarih Kurumu Üyesi

Dördüncü sultan Murad'ın Revan seferi hakkında tarihlerimizde kâfi derecede sahih malûmat vardır. Ay ve günleri itibariyle birbirini bazen nakzeden hususlar göze çarpmıyor değilse de Revan muhasarası hakkında yazılan cihetlerde bir tebayün yok. Zira bu seferin müşahitleri ve onların yazdıkları az değil. Yollardaki icraat ve sebepleri de oldukça malûm. Revan fethini takip eden günlerde Tebriz fethinin de karanlık bir tarafı kalmamış. Lâkin Topkapı sarayı müzesi kütüphanelerinde sistemli araştırmalarımız neticesi Revan seferi hakkında kronolojik ve askerî bir ruzname bulduk ve ondan bir hulâsa çıkararak takdim etmeği tasarladık.

Bu ruzname Topkapı sarayı müzesi Bağdad köşkü kütüphanesinde N. 405 de kayıtlı bir kitabın ortasında (varak 124 a-184 a) yer almaktadır. 120 büyük sahifedir. Ebadı 20,5 × 27 dir ve beher sahifede 18-20 satır vardır. Eserde metin haricinde Bağdad fethi tarihleri varsa da Revan'a ait yoktur. Sonra Ayasofya binasının beyanı hakkında ayrı bir kısım mevcuttur.

Ruznamede her nekadar bazı icraat kısaca yazılmış ve Revan fethi ile Tebriz kısmı hakkındaki malûmat ile beraber takip olunan yol ve bu yolda tercih edilen eski ve yeni menziller itibariyle eserin büyük bir kıymeti vardır. Hele yollarda çekilen zorluklara bilhassa işaret olunmuştur. Gerek Revan'a giderken ve gerek dönüşde memleketi teftiş için ayrı yollar takip edilmiş ve Anadolu'nun en mühim merkezleri bu suretle kontrol edilmiştir.

Ruzname dikkatle incelenirse tarihimizi aydınlatan yeni bilgilere sahip olacağımızı zannediyorum.

Tarihlerimizde ufak tefek farklarla harp seferlerinden bahs olunur, fakat seferler ve yollar hakkında yazılmış olan eserler pek azdır. Yalnız Kanuni'nin Bağdad ve Şark seferlerinde takip ettiği

yolları beraber giden Matrakçı Nasuhi Salâhi "Beyânı seferi menazili Irakeyn" eserinde resimleriyle de göstermiştir. Onu bu Revan seferi Ruznamesi takip ediyor. Biz bilhassa yollarda yapılan icraattan, talimlerden ve sert disiplinden ziyade Anadolu menzil ve sefer yolları üzerinde daha çok durduk.

Revan seferi, gidiş ve dönüş, 10 gün Üsküdar'da ikamet dahil, tam 9,5 ay sürmüştür. Bunun dört ayı şehirlerde kalmakla geçmiştir. Günde vasati 6 saat yol alınıyor.

Seferin bu kadar uzun sürmesi yolların olmaması ve birliklerin bu zorluklar karşısında batı toplanışı başlıca sebeplerdendir.. Bit-tabi şehirlerde de oturma zamanı bundan hariçtir. Bunlar ayrıca alelmüfredat yazımıza eklenmiştir.

IV üncü sultan Murad Revan seferinde 24 yaşlarındadır. Kâtip Çelebi de bu seferde bulunuyor. Fakat biz onun yazdıklarıyla bahsimizi karşılaştırmıyoruz. Elimizdeki bu doğru Ruzname ile mukayese faideli olabilir. Yine bu bahsi tenvir edecek kaynaklara da ayrıca bakmalıdır. Meselâ Başvekâlet Arşivindeki menzil defterleri bu hususda istifadeye şayandır. Yine bu arşivde bazı tesellüm tezkereleri de vardır ki yine bunlarla alâkalıdır. Nitekim bir tanesi 13 Recep 1044 (1634) tarihini taşıyor ki Revan seferinden 3 ay önceye aittir.

Padişahın Şark seferine gidişinde seferi hümayun masrafları için Arpa Emîni Hüseyin'e 200.000 akçe teslimine dairdir. Bütün bunlar herhangi bir devri veya harp seferini lâyikiyle yazabilmek için başvurulması icab eden kaynakların mahiyeti hakkında bize bir fikir vermektedir. Yani bir seferden aylar önce alınan tedbirler ve hazırlıklar gayet etraflı düşünülmüş. Revan seferinde böyle bir programla hareket edilmiştir. Mevzuumuzu bu kadar genişletmeğe lüzum görmiyerek yalnız mezkûr Ruznamenin tetkikinden çıkar-dığımız bazı neticeleri şöylece sıralıyacağız.

Yol	Menzil sayısı	Kaç saatte varıldığı	Günde vasati yol saatle (1)
Üsküdar-Eskişehir	13	55	4,5
Eskişehir-Konya	14	52	4
Konya-Kayseri	11	74	6,5

¹ Bu rakkamlar 4,5 saate yakın ise 4; 4,5 saat ise 4 saate karibdir. Dakika küsürları gösterilmemiştir. Bazıları gösterilen saatten biraz da fazlacadır.

Sivas-Sınur ovası	13	67,5	5
Sınur ovası-Erzurum	8	37	5
Erzurum-Kars	10	39	4
Kars-Revana	8	40	5
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
Revana-Tebriz	16	83	5
Tebriz-Van	14	73	7
Van-Bitlis	10	49	5
Bitlis-Diyarbakır	8	48	6
Diyarbakır-Malatya	9	46,5	5
Malatya-Sivas	8	40,5	5
Sivas-Tokat	5	28,5	5,5
Tokat-Amasya	4	25,5	6,5
Amasya-Bolu	13	86,5	6,5
Bolu-İzmit	6	45	7,5
İzmit-Üsküdar Bahren	1	13	13

177

Gidiş ve dönüş

938,5

Çıkardığımız bu cedvele göre Revan'a kadar 83 menzilde 400 saatte mütemadi yürüyüş ile varılmıştır. Arada oturak günler hesab edilmemiştir. Günde vasati 5 saatte gidilmiştir. Revan'da 12 nci oturak günü fetih mümkün olduğundan hepsi 25 gün kalmıştır.

Revan'dan İstanbul'a Tebriz yoluyla 94 menzilde dönmüştür. Revan'dan Tebriz'e 83 saatte, oradan İstanbul'a Revan'dan kalkanış dahil 94 menzilde ve 538,5 saatte İstanbul'a dönmüştür. Azîmette yolda günde âzami 5 saat gidilmişken dönüş de âzami 6,5 saatte olmuştur. O halde Revan seferi gidiş ve dönüş 177 menzilde yapılmıştır. Bu sefer yolda 938,5 saatte mümkün olmuştur. 62 gün şehirlerde giderken istihzarât ve toplanma ve avdetde de ağırlıkların toplanması için oturulma bu saatlerden hariçtir.

Revan seferi 1-10 Şevval 1044 de başlayıp 11 sefer 1045 de bittiğine göre tam 9,5 ay sürmüş demektir. Bunun 4 ayı oturaklarda geçtiğine göre Revan seferi için 9,5 ayın 5 ayı mütemadi olarak giderken vasati 5, dönerken 6,5 saati yolda geçmiştir.

OTURULAN "OTURAK" ŞEHİRLER VE KALINDIĞI GÜNLER SAYISI

<u>Şehir ismi</u>	<u>Oturulduğu günler</u>
Üsküdar	9
İzmit	4
Eskişehir	2
Konya	5
Sivas	16
Sınur ovası سنور اواسی	5
Erzurum	5
Kars	3
Revan (12 nci gün Revan fethedilmiştir).	25
Kafaçölem قفاج اولم	2
Cors جورس	3
Gerdemiş	2
Tebriz	4
Van	4
Diyarbakır	14
Malatya	5
Tokat	1
Amasya	1
İzmit	1
Üsküdar	1
	<hr/>
	112

Bu sefer için muhtelif 20 oturak şehirlerde böyle birbirlerinden farklı sayıda kalınması sebepleri Ruznamede okunmakla anlaşılıyor. Bir kısmında hazırlıklar ikmal olunuyor veyahut ağırlıkların gelmesi veya yolalması için bekleniyor. Yol yorgunluğu ve bozukluğu da derlenip toplanmak için biraz fazla kalınmağı icab ettiriyor.

OTURAK ŞEHİRLERE VARIŞ VE KALKIŞ GÜNLERİ

Üsküdar	1 Şevval	1044	Salıdan	10 Şevval	Perşembeye ka.
İzmit	13 Şevval	1044	Pazardan	17 Şevval	Perşembeye ka.
Eskişehir	26 Şevval	1044	Cumartesiden	28 Şevval	Pazartesi
Konya	13 Zilkade		Pazartesiden	17 Zilkade	Pazara
Sivas	5 Zilhicce		Salıdan	21 Zilhicce	Perşembeye
Sınırovası	5 Muharrem	1045	Çarşambadan	10 Muharrem	Pazartesiye
Erzurum	17 Muharrem		Pazartesiden	23 Muharrem	Pazara
Kars	1 Safer		Pazartesiden	4 Safer	Pazara
Revan	11 Safer ²		Perşembeden	6 Rebiülevvel	Pazartesiye
Kafaç ölem	9 Rebiülevvel		Perşembeden	11 Rebiülevvel	Cumartesiye
Cors	14 Rebiülevvel		Pazartesiden	17 Rebiülevvel	Cumaya
Gerdemiş	23 Rebiülevvel		Perşembeden	25 Rebiülevvel	Cumartesi
Tebriz	28 Rebiülevvel		Pazartesiden	2 Rebiülâhır	Cumartesi
Van	17 Rebiülâhır		Pazardan	22 Rebiülâhır	Perşembe
Diyarbakır	9 Cumad-el-evvel		Pazardan	23 Cumad-el-evvel	Pazar
Malatya	1 Cumad-el-âhır		Pazartesi	6 Cumad-el-âhır	Pazartesi
Tokat	18 Cumad-el-âhır		Çarşamba	20 Cumad-el-âhır	Cuma
Amasya	23 Cumad-el-âhır		Pazartesi	24 Cumad-el-âhır	Pazartesi
İzmit	12 Recep		Cumartesiden	14 Recep	Pazartesi
Üsküdar	15 Recep		Salıdan	14 Recep	Pazartesi

Seferin başlangıcı	: 1 Şevval	1044	(20 Mart	1635)	Salı ³
Seferin sonu	: 15 Recep	1045	(25 Aralık	1635)	Salı
Üsküdar'dan hareket	: 10 Şevval	1044	(30 Mart	1635)	Perşembe
Revan'a varış	: 11 Safer	1045	(27 Temmuz	1635)	Perşembe
(Dönüş) Tebriz'e varış	: 28 R.Evvel	1045	(11 Eylül	1635)	Salı
Van'a varış	: 17 R.Âhır	1045	(30 Eylül	1635)	Pazar
Diyarbakır'a varış	: 9 Cu.Evvel	1045	(21 Ekim	1635)	Pazar
Tokad'a varış	: 18 Cu.âhır	1045	(29 Kasım	1635)	Çarşamba
İzmit'e varış	: 12 Recep	1045	(23 Aralık	1635)	Cumartesi
İstanbul'a varış	: 15 Receb	1045	(25 Aralık	1635)	Salı ³

Safer	1 Şevval	1044
Zilkade		1044
Zilhicce		1044
Muharrem		1045
Safer		1045
Rebiülevvel		1045
Rebiülâhır		1045
Cumad-el-evvel		1045
Cumad-el-âhır		1045
15 Receb		1045

² Revan kal'ası sarıldığının 12 nci günü 23 safer Pazartesi günü fetholunmuş ve mütaakıp 13 gün burada geçirilmiştir.

³ Saferin bir Salı günü başlayıp bir Salı günü bitmesi bir tesadüf esermidir, yoksa Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'lu alması şerefine bugün mübarek mi sayıldığından sefer mutlaka Salı başlamış ve mutlaka Salı günü sona ermiş, katî bir mütalâa yürütülemez.

Revan seferi 1 Şevval 1044 de başlayıp 15 Receb 1045 de sona ermiştir.

REVAN SEFERİ GİDİŞ VE GELİŞ MENZİL YOLLARI VE VARİŞ GÜNLERİ

Hicrî Tarih	Gün	Menziller	Menzile kaç Saatte varıldığı
10 Şevval	Perşembe	Pendik	6
11	Cuma	Gebze	5,5
12	Cumartesi	Hereke	4,5
13	Pazar	İzmit (Oturak)	?
17	Perşembe	Kazıklı	4
18	Cuma	Dikilitaş	7,5
19	Cumartesi	İzmit	2,5
20	Pazar	Yenişehir	4,5
22	Salı	Akbiyık	4
23	Çarşamba	Pazarcık	5
24	Perşembe	Bozöyük	3,5
25	Cuma	İnönü	1
26	Cumartesi	Eskişehir ⁴	7
28	Pazartesi	Akçaviran	5
29	Salı	Seyidgazi	?
1 Zilkade	Çarşamba	Bardakçı	4,5
2	Perşembe	Çiftelu	5
3	Cuma	Beyat	4,5
4	Cumartesi	Polavadin	8
5	Pazar	İshaklu	4,5
6	Pazartesi	Akşehir	5
7	Salı	Arkın	5
8	Çarşamba	İlgün	3
9	Perşembe	Cesri atık	?
10	Cuma	Suluzengî	5
12	Pazar	Kâhs	2,5
13	Pazartesi	Konya ⁴	?
19	Pazar	Pınaroğlu köyü	6
20	Pazartesi	Karaöyük	6

⁴ Oturak şehir.

21	Salı	Akçaşehir	9	
22	Çarşamba	Gölbaşı	7,5	
23	Perşembe	Ereğli	4	
24	Cuma	Nakkazen	10,5	
25	Cumartesi	Niğde	5	
26	Pazar	Gölbaşı	8	
27	Pazartesi	Karahisar Develi	5	
28	Salı	İncesu	6	
29	Çarşamba	Kayseri	7	
30	Perşembe	Gömeççayırı	5	
1	Zilhicce	Cuma	Sarioğlan	5,5
2		Cumartesi	Kemrek	4
3		Pazar	Şarkışla	5
4		Pazartesi	Apardıözü	8
5		Salı	Sivas (4)	8
21		Perşembe	Kızılırmak	5
22		Cuma	Koçhisar	3,5
23		Cumartesi	Oğuzözü	5,5
24		Pazar	Ayaş yaylası	5,5
25		Pazartesi	Şahneçemeni	5,5
26		Salı	Güzellerçayırı (Akşar)	4,5
27		Çarşamba	Yargazi	7,5
28		Perşembe	Çemenyaylası	8
29		Cuma	Küçükçemen	5
1	Muharrem 1045	Cumartesi	Yasıçemen	2
2		Pazar	Palahor	4
3		Pazartesi	Sadak	5,5
4		Salı	Cebreönü	4,5
5		Çarşamba	Sınurovası (4)	4,5
10		Pazartesi	Hayik	6
11		Salı	Tuloslar	4
12		Çarşamba	Tercan	3,5
13		Perşembe	Memahatun	6
14		Cuma	Niyk	5,5
15		Cumartesi	Cens جنس	4,5
16		Pazar	Ilıca	3,5
17		Pazartesi	Erzurum (4)	4
23		Pazar	Hanmenzili	2,5

24	Pazartesi	Hasankalesi	3,5
25	Salı	Çobanköprüsü	geçilmiş
25	Salı	Karaçoka	6
26	Çarşamba	Sınamir	5,5
27	Perşembe	Tomadağı	4,5
28	Cuma	Soğanbeli	4,5
29	Cumartesi	Verişan	4
30	Pazar	Duşkaya	3,5
1 Safer	Pazartesi	Kars (4)	5
4	Perşembe	Bulanık (Zaimköyü)	7
5	Cuma	Şahnegeçidi	7
6	Cumartesi	Şöreger	5
7	Pazar	Beyköyü	3,5
8	Pazartesi	Şarabhane	4
9	Salı	Abarân	4
10	Çarşamba	Abdallar	4,5
11	Perşembe	Revan (4)	5
6 Rebiülevvel	Pazartesi	Kerniçayı	3
7	Salı	Seyfeddin	3,5
8	Çarşamba	Avşarlı	4
9	Perşembe	Kafaçölem (4)	4,5
11	Cumartesi	Tutölümü	4,5
12	Pazar	Mekusuyu	8
13	Pazartesi	Karaçuh	8
14	Salı	Cors (4)	4,5
17	Cuma	Behistân	3,5
18	Cumartesi	Huy (4)	9,5
22	Çarşamba	Veşleçayı	2
23	Perşembe	Gerdemiş (4)	8
25	Cumartesi	Merend	7
26	Pazar	Sofyan	6,5
27	Pazartesi	Hacıharâmi	2
28	Salı	Tebriz (4)	4,5
2 Rebiülâhır	Cumartesi	Hacıharâmi	4
3	Pazar	Kibleçemeni	7,5
4	Pazartesi	Kumla	6
5	Salı	Tesuy (4)	3,5
7	Perşembe	Elmasaray	4

8	Cuma	Sahrâyselmas önü	5,5
9	Cumartesi	Selmas	4,5
10	Pazar	Hanasor حناصور	7
11	Pazartesi	Serelbâk سرالباق	4,5
12	Salı	Elbak kal'ası sahrası	2,5
13	Çarşamba	Kotur kal'ası قطور قلعه سی	4
14	Cuma (5)	Ronahor	4,5
15	Perşembe	Mollahasan	6
16	Cumartesi	Ercekgölü	5
17	Pazar	Kal'ayı Van (4)	5,5
22	Perşembe	Kasımoğlu çayı	3,5
23	Cuma	Canklersuyu	5
24	Cumartesi	Bendmahi	6
25	Pazar	Erciş	6,5
26	Pazartesi	Genzek	3,5
27	Salı	Adilcuvaz	9
28	Çarşamba	Sûr	4
29	Perşembe	Kârmuç (Ahlat)	3,5
30	Cuma	Tâtuvan	4
1	Cumad-el-Evvel Cumartesi	Bitlis	4
2	Pazar	Kefender	4
3	Pazartesi	Eşkmeydanı اشك میدان	4
4	Salı	Veyselkarani	5
5	Çarşamba	Hark	6
6	Perşembe	Batmansuyu	9
7	Cuma	Karadepe	8
8	Cumartesi	Ayarçayı	8
9	Pazar	Diyarbakır (4)	4
23	Pazar	Şelbe	1,5
24	Pazartesi	Karaköprü	6,5
25	Salı	Ergani	5,5
26	Çarşamba	Sucuk yayla	5,5
27	Perşembe	Mihriban çayırı	5
28	Cuma	Gölbaşı	5
29	Cumartesi	Pağnek	4

⁵ 14 Perşembe, 15 Cuma olacakken aksi yazılmıştır.

30	Pazar	Muradsuyu	5,5
1	Cumad-el-Âhır	Pazartesi Malatya (4)	8
6	Cumartesi (6)	Badırlık	5,5
7	Pazar	Hekimhamı	5
9	Pazartesi (6)	Hasançelesi köyü	5
10	Salı	Alacahisar	5
11	Çarşamba	Kangal	5,5
12	Perşembe	Değirmenköyü	5
13	Cuma	Cesirhanı	3
14	Cumartesi	Sivas	6,5
15	Pazar	Yıldızsuyu	5
16	Pazartesi	Mehmetpaşa hanı	4,5
17	Salı	Menzili akçe	
		Kervansaray ovası	6,5
18	Çarşamba	Tokat (4)	6
19	Perşembe	İnepazarı	5,5
21	Cuma (6.7)	Turhal	3,5
22	Cumartesi	Eski İnepazarı	5,5
23	Pazartesi	Amasya (4)	11
24	Salı	Gülkiraz	7
25	Çarşamba	Bulak	5
26	Perşembe	Köşe Şaban	5
27	Cuma	Osmancık	7,5
28	Cumartesi	Hacı hamza	6
29	Pazar	Tosya	6,5
30	Pazartesi	Koçhisarı	7,5
1	Receb	Salı Karacaviran	8,5
2	Çarşamba	Çerkeş	7,5
3	Perşembe	Hamamlı karşısında	
		Bayındırı	5,5
4	Cuma	Gerede	8,5
?	?	?	4,5
6	Pazar	Bolu	7,5
7	Pazartesi	Müdürlü	10

* Ruznâmede günlerde bir karışıklık yapılmıştır, biz aynen bıraktık.

7 Ayın sayısı, günü ve inilen yer unutulmuş.

8	Salı	Tevereli	8
9	Çarşamba	Taraklı	5,5
10	Perşembe	Geyve	7,5
11	Cuma	Sapanlı	7
12	Cumartesi	Eznikmid	(4) 7
14	Pazartesi	Üsküdar	(4) 13 denizyolu

REVAN MUHAREBESİ

Revan'a padişahın kumandasında ordu 83 günlük 400 saatte ve günde 5 saat vasati yol olarak bir yürüyüş ve 49 günlük yolda konaklamalardan sonra Revan kalesi karşısına 11 Sefer 1045 (1635) Perşembe günü Abdallu menziline 5 saatte gelmişlerdir.

Düşman kaleden hemen bir alarga topu atmıştır. 2 okka çeken bu demir yuvarlak top padişahın başı üstünden ancak bir iki zira yüksek geçip beş-altı zira miktarı uzak bir yerde önüne düşmüştür. Kimseye bir şey yapmamıştır. Bu suretle harp, ordunun hemen geldiği gün bilfiil başlamış oluyor. Vardıklarının 12 nci günü Revan fethedilir. Ve daha da 13 gün kalırlar. Revan muhasarasiyle beraber Revan'da kalış 25 gün sürer. Oradan 6 Rebiülevvel Pazartesi tarihinde Tebriz'e teveccüh ederler.

Revan seferi Ruznamesinden kısaltılarak bu 25 günlük vukuata (mevzuu ilgilendirmiyen kısımlar hariç) bir göz geçirelim :

11 Safer Perşembe :

Sahrây-i Revân'a 5 saatte gelindi. Yolda gelirken Küçük Ahmet Paşa'nın adamları 2 kızılbaş kellesi getirdiler. Padişâh Zengi çayını geçmek için Revân kal'ası önünden geçiyordu, askerinin kesretinden toz kalkmakla ve kal'a askere yakın olduğu görünmemekle alay ile önünden geçerken kal'adan alaylar görününce Kızılbaş bed maaş hisardan alarga topu atıp Hikmeti Hüda iptida demir yuvarlak ki tahminen 2 vukye gelirdi. Padişâhın mübarek başı üstünden ancak bir iki zirâ, yüksek geçip beş altı zirâ; miktarı uzacık önüne düşüp hikmeten kimseye rast gelmeyüb boş yere düşdü. Padişâhımıza atılan bu alargı gördükte aslâ uğrundan dönmeyüb gerü nehri mezburu geçüb cümle asker ile maen nehri yıldırub öte cânibe geçüb sâyebân kurub bir miktar da anda istirahat edüb ba'dehu otâk-ı hümâyunları bir münasib mahalle nakleylediler. Anda bir kızılbaş dili dahi gelüb başı kesildi.

12 Safer Cuma :

Padişâhın otağı kal'adan uzak ve nâmahel yerde olmakla kal'aya karîb bir münasib yerde otâkı hümayunlarına nakleydiler. Padişâh Revân kal'asına nazır bir yüksek yere çıkub vüzerayı, Yeniçeri ağasını ve birkaç ihtiyarları huzurlarına getirüb kal'a muhasarasını tedbir ve müşavere eylediler. Geru padişâhın rey ve tedbiri ihtiyar olundu. Bugün kal'adan vezirin otağına doğru hayli yuvarlaklar atılab lâkin kimesneye zarar ve ziyan eylemedi.

13 Safer Cumartesi :

Bugün Revân kal'asına nazır bir havale yere iki aded balyemez ve birkaç hurda topları padişâhımız çıkarub üzerine başbuğ olan Kapdan Hüseyin Paşa'yı ve birkaç Beğlerbeyileri tayin eyleyüb bütün gün tâ ahşama değin ol havaleden kal'ayı döğüb ve birkaç burçların yıkub yere düşürdü.

Bugün kal'adan düşman tarafından orduya ve veziri âzam otağına ve hünkârın otağı önüne şol mertebe yuvarlaklar yağdırılmıştır ki tâbir olunur değildir. Lâkin Allah'ın hükmü ile attuğu yuvarlaklar ekser boş yere düşmüştür. Ancak hayvanat kısmında iki at telef oldu. Bu gece Rumeli beğlerbeyisi metrise girüb hisara atmağa başladı.

14 Safer Pazar :

Bugün ve bu gece Rumeli beğlerbeyisi Canbuladzâde meyiller yanından balyemez toplar ile hisarı döğüb çok yer ve Kulesin ve bedenin ve iç hisarın dahi birkaç bedenin yaktı ve sol tarafından havaleden Kapdandili Hüseyin Paşa ve Haleb beğlerbeyisi Sarıkcı Ahmet Paşa üç balyemez ve üç aded şâhi darbizon ضربزون ile bütün gün ve bütün gece kalayı döğüb ve ol tarafa nazır olan hisarın birkaç bedenin yere indirdiklerinden gayri hisarın içinde olan evlerin nicesin yıkub içerude hisardan olan minarenin dahi tepesini yıktılar ve bugün bir kelle ve iki kızılbaş dili gelüb başları kesildi.

15 Safer Pazartesi :

Bugün Yeniçeri metrise girüb metris kazarken kızılbaşlar ile tüfek cengi edüb iki yüz mikdarı Yeniçeri mecruh olub ancak beş altı yeniçeri şehid oldu. Mecruh olan yeniçerilerin cümlesi padişâhın nazarı şerilerine gelüb bizzat kendi yaralarına bakub, kimisine 30 altun ve kimisine 25, ekserine 20 şer altun ihsân edüb beylik cerrahlara timâr için gönderdiler. Bugün pâdişah hisarın karşısında

havale ki kızılbaşın topu hisardan anda yetişüb bu kadar top tüfek arasında bizzat kendileri varub ol havalede kapdan Hüseyin Paşa'ya ve Haleb beğlerbeyisi Ahmet Paşa'ya sipariş olunan altı pâre topu doldurub ve bizzat kendisi nişan alub beş altı kere Revân kal'ası üzerine ateş edüb büyük kulenin bir tarafını yıkub yere indirüb ve birkaç bedenini yıktı. Anda olan cümle asker hünkârımız bu mertebe dilir ve bahâdır olub din gayretin çeküb çalışdığına üç kere Allah Allah diye çağrışub gülbanki Muhammedî getirdiler.

Bu gece Küçük Ahmet Paşa Şahbahçesi tarafından metrese girüb kızılbaşlar ile sabaha değin tüfekleşüb azîm cenk eylediler ve bu gün bir kızılbaş kellesini getirdiler.

16 Safer Salı :

Bugün ve bu gece Rumeli beğlerbeyisi ve Anadolu beğlerbeyisi ve Erzurum beğlerbeyisi Küçük Ahmet Paşa ve kal'a karşısına havalede Kapdan Hüseyin Paşa ve Haleb beğlerbeyisi Ahmet Paşa her birisi kullu kullu metrislerinden kızılbaşlar ile azîm cenk eylediler ve bütün gün ve bütün gece balyemez toplar ile şâhı mezburun ve tüfek ile cenkler edüb hisarın ba'zı bendlerin ve kal'aların yıktılar ve bu gece yeniçeriden ve Rumeli askerinden ve sayır garîb yiğitlerinden 150 kimesne mecruh olub padişâh bizzat cümlesin huzuru şeriflerine getirüb ve yaralarını görüb yarasına göre her birisine ihsanlar edüb ba'dehu beylik cerrahlara gönderüb yaralarını sardırdılar.

17 Safer Çarşamba :

Bugün Rumeli ve Anadolu yeniçerininin metresleri akşamdan sonra hendeğe karîb çitler kırılıp ve balyemez toplar kurulup sabaha değin kızılbaşlar ile azîm cenkler olub ve bu gece zikrolunan metreslerden 300 den ziyade adam mecruh birkaç adam şehit. Mecruhlara bizzat padişâh 20 şer, kimine 15 ve 10 kuruş ihsân eylediler.

Kızılbaş bed maaşın iki binden ziyade serdengeçtileri ve fedayileri bugün öğleden sonrace ortalık hâlidir deyu ansızdan hisardan dışarı hücum edüb Rumeli beğlerbeyisinin metresine topları çevirmek için sıvayub Hikmeti Hüdâ Rumeli metresi dahi âkil bulunmayub gaziler üzerine hücum edüb hisar altında azîm cenge başladıkları gibi padişâh haberdâr olub saadette atına bindi. İç halkı kullariyle top irişür yerden hisarın karşısına bir bayıra çıkub ve kullarına istimâlet verüb filhâl hisarın altında bizim askerden hayli asker cemolub düşman-ı bidîn bu kadar askeri göricek geri hisara fi-

rar eyledi ve kızılbaşdan beş altı kelle kesilüb padişâhın nazarı şerine getirdiler. İslâm askerinden bir ferd eksilmeyüb ancak birkaç adam mecruh oldular. Bugün Rumeli kulundan ve Yeniçeri kulundan bal-yemez toplar ile hisar muhkem döğülüb üç aded kalesinin nısfından ziyadesi yıkılıb azîm gedikler açıldı.

18 Safer Perşembe :

Bu gece dahi melâinden metreslerden top ve tüfek ile azîm cenkler olub yüzden ziyade yeniçeri ve Rumeli askeri mecruh olub mecruhlara herbirine ihsânlar Cerrahlara gönderüb yaraların sardıldılar. Kal'adan muhasara olan melâinin bellu başlularından bir sorguçlu kızılbaş bedenlerden metrese bakarken Küçük Ahmet Paşa'nın metresinden tüfek ile vurulub cehenneme gitmiştir.

19 Safer Cuma :

Bu gece sabaha değîn ve ahşama dek alettevâli metreslerden top ve tüfek ile cenk olub melâini hâsırın havflerinden nefit yağından meşaleler peydâ edüb ve câbecâ hisarın bedenlerinden ışığı sarkıdub hisar hendeğine karîb olan metresleri gözedüb ve top atmağı feragat edüb ancak Şekarloz شكاروز ve tüfek ile cenk eder. Bu gece dahi 200 mikdarı yeniçeriden ve sayirden mecruh olub hünkârımızın nazarı şeriflerine geldiklerinde ihsanlar edüb timarları için cerrahlar tayin eylediler. Bugün cem'an asker halkına fermân olunub metreslere toprak taşımağa ibtida olundu.

20 Safer Cumartesi :

Bugün sabaha dek kal'aya top ve tüfek atılıb melâin ile azîm cenk olmuştur. Yeniçeriden ve sayirden 100 aded kimesne de ziyade mecruh olub huzuru hüdâvendigâra geldikte ihsânlar olub timarları için cerrahlar tayin eylediler.

Bugün ikinci vaktinde hisara atılan yuvarlaklarından bir yuvarlak melâinin baruthanesine rast gelüb barutu yanub ve baruthanesin havaya atub ve baru yanında olan kızılbaşları Kapdan Hüseyin paşa havaleden toplar ile vurub nicesin helâk eyledi ve bugün melâinin bıraktıklarından bir cebeci bir bayrak hisar bedeninden kapub huzuru hüdâvendigâr'a getirdikte 30 kuruş ile sipahilik ihsân olundu.

21 Safer Pazar :

Bu gece sabaha dek ve bugün toplar ile ve şâhı darbozonlar ile alettevâli kal'anın burç ve barusu ve kuleleri döğülüb üç metres-ten azîm gedikler açılıb ve kal'anın içinde olan evler top darbından

virâne ve içinde olan melâînin ekseri helâk olmakla bizzaruri kal'adan aman çağırub başhanları olan Emirgüne Tahmas-kulu Hân mâbeyinlerinde bellu başlularından Hızır bey demekle meşhur bir nâmdar adamlarına öyle bir mukaddemce ansızın kal'adan çıkarub aman dilemek için vezirin çadırına iki hizmetkâriyle gelüb altı gün mühlet dileyüb lâkin hünkâr razı olmayub bir günden gayri amânım yoktur ve Emirgüne oğlu ki Revân hakimidir tâ kendusu çıkub hâ-kipâyima gelüb aman dilemeyince amânım yoktur dedikte içerden çıkan Hızır bey dahi bir âdemîsini veziriazâmın mektubiyle Emirgüne hanoğlu Tahmas kulu hâna gönderün lâkin melâîni hasirînin hilesi olmakla içerudan haberi sahih ile baş hanları çıkub gelince saadetlu hünkârımız tarafından kal'aya min ba'd top ve tüfek atılmaya deyu emrolundu.

22 Safer Pazartesi :

Akşamdan kuşluk vaktine değin kal'a muhkem döğülüb ve sulh istedikleri bakılmayıb toprak sürülmek fermân olunub düşmanı din gazilerin hücumun ve balyemez topların darbını görüb üç taraftan azîm gedikler açılıb kal'aların duvarların bir mertebe yıkıldı ki içersinde olan evler görünüyordu.

Gâziler düşmanın top tufengine bakmayub fırsat buldukça içeruye hücum edüb kızılbaşların ellerinden tüfeklerin ve başlarından mendillerin kapmağa başladılar. Bu takdirde düşmanı din kal'anın feth olacağını bilüb nâümid olmalarıyle öğleye karîb içerudan fer-yâdü figan ve aman deyu çağırışmağa başladılar.

Derakab ansızdan Mehmed Emin isminde bir bellu kızılbaş Revân hakimi kal'adan aman dilemek için veziri âzâmın çadırına gönderüb Mehmed Emin'in dahi dinlemeyüb tâ başhanınız çıkub gelmeyince size aman verilmez deyu cevap verilüb bir saatten sonra Revân hâkimi kal'adan kendi kethüdâsı ki Murad Ağa demekle meşhur ve mâbeynlerinde Umurdîde idüğü meşhuru afâk olmuştur ve Revân kal'asında olan kızılbaşların cümle umuru ve tedbirleri anın elindedir. Akabince ol Murad ağa kal'adan çıkub geldi. Evvelden dahi Sünnî idim saadetlu hünkârımıza itaat eyledim ve inşaallâh yarınki gün ki Salı günüdür. Revân hâkimini kal'adan çıkarub saadetlû hünkârımıza itaat ettireyim deyu vaad etmekle hünkârımız hazretleri dahi amanların kabul edüb hisara top ve tüfek atılmasun deyu haber gönderüb ba'dehu saadetlû hünkârımız erkân üzre İslâm-

bol'da divân eder şekilde cümle ehli divânı otâkı hümâyunları önüne götürüb ve bizzat kendileri saadet ve azamet ve heybet ile tahtı şerife oturub ve cümle iç halkı kullarını giydirüb üsküfleriyle otâkı hümâyunlarında tertib üzere dorgurub ba'dehu Revân hakimi Tahmaskulu hanın kethüdâsı Murad ağayı saadetlû hünkârımızın huzuru şeriflerine getirdiklerinde hünkârımızın heybetinden dübeste olub hayli zaman söylemeğe mecâl olmayub bir zamandan sonra söyleyeceği ne ise söyleyüb söyledikçe pâdişahımız mezkûru ilzâm edüb suçlarına mu'terif oldukta sonra ertesi gün ki Salı günüdür. Revân hanını dahi kal'adan çıkarayım ve hünkârıma itaat ettireyim ve kal'ada olanlar dileyen hünkârıma mütabaat edüb İslâma gelsün istemeyen geru Acem diyârına gitsin deyu hünkârımızın mubarek ayağın öpüb rica eyledikte hünkârımız dahi ricasını kabul edüb ve bir serâser kaftan giydürüb geru veziri âzamin otağına irsâl eylediler. Ba'dehu akşama karîb Revan hakimi Tahmas kulu hân'a ve yanında mevcut olan Sultlarında ve sayir kızılbaşlara saadetlû padişahımız amânnâme yazub bu cânibi dileyen mütabaat eyleyüb orduyu hümâyunuma gelsün ve her birisine hallu halince riâyetler olunur dilemeyen gitsin amânım amandır deyû bir amânnâme yazub Recep Paşa'nın kethüdâsı, Rıdvan kethüdâ ile bu gece Revân hâkimi Tahmas kulu hân'a ve sair sultler ve kızılbaşlara kal'ada olan cemiyetlerine irsâl eylediler.

23 Safer Salı :

Bugün Revan kal'ası fetholdu.

Kuşluk vaktinde Revân hâkimi olan Tahmas kulu hân ve bellu başlu sultanlardan Nevruz sultan ve Bozçalı sultan ve Revân hâkiminin kethüdâsı Murad ağa ve Hızır bey ve Emin Mehmed ve hânın ne mikdar tevâbii var ise pâdişahımıza itaat edüb kal'a kapusunda dışaru çıkub bölük sipahileri kal'a kapusundan otâkı hümâyuna gelince tertib üzere iki sâf durub Tahmas kulu hân tevâbiiyle sipahilerin ortalarından geçüb otâkı hümâyun önüne geldiklerinde hünkârımız samur kaplı beyaz serâser kapanca giyüb ve murassa' sorguclar ile müzeyyen olub heybet ve azamet ile otâkı hümâyunlarında tahtı şerife oturub vüzera ve müftü ve kazaskerler hünkârımızın yanında durub ve otâkı hümâyunun daşrasında çorbacılar ve solak ve umumen tevayifi ehli divân hazır olub durdular. Ba'dehu otâkı hümâyun açılıb Emirgüne oğlu Tahmas kulu hân zikrolunan sultanlar ile saadetlû gazi hünkârımızın huzuru şeriflerine gelüb hünkârımız hazretleri, hân'a buyurdular ki :

- Revan hakimi Tahmas kulu hân sen misin?

- Beli padişâhım benim.

- Ya sen bilesinki Âli Osman padişâhının kuvvet ve kudreti çoktur ve kılıncı uzundur ne için karşı koyub bu kadar gün hisarda kalub cenk eyledin ve kal'ayı virâne ettirdin. Geldiğim gibi teslim eyesen olmaz mı idi ?

Hân dahi bir zaman dembeste olub cevaba iktidarı olmayub bir zaman sonra cevap eyledi ki :

- Âli Osman padişâhı ve Mekke ve Medine şahısın; kılıncın uzundur ve amânın amândır amânına geldim. Her nice bilursuz diye cevap eyledi.

Hünkârımız dahi hân'a bir mürassa' ve toplu sorguç ve bir â'lâ murassa' hançer ve bir â'lâ murassa' altun kılıç ve birbiri üzerine iki ağır serâser kaftan, biri samur kaplı ve sultalarına dahi birer serâser kaftan ihsan olunub hân dahi hünkârımızın mubarek ayakları türâbına yüzler sürüb ba'dehu vezir-i azâmın otağına gönderdiler.

24 Safer Çarşamba :

25 Safer Perşembe :

Padişâhımız Tahmas kulu hânı otaklarına getirüb iki saat mikdarı kendileriyle söyleşüb ba'dehu mezidi inâyetlerinden beş bin altun harçlık inâyet buyurdular ve bu gece ahşâm namazında Beşir ağa ve Kapucular kethüdâsı kal'a alındığı haberi ile İslâmbol'a gönderildi.

26 Safer Cuma :

Bugün ki Cuma günüdür. Padişâhımız gazi sultan Murad hân otağında tahtı şerif kurub ve tahta oturub ecdâdı izâmlarından selâtîni izâm zafer rehberlerinde fethedüb el öpmeğe mu'tâdları olmağın ki iydi şerifde ne minvâl üzere el öpülürse cümle vüzerâ' ve müftü ve kazaskerler ve mirimirân ve yeniçeri ağası ve ocak ağaları ve sayir ehli divân cümlesi el öpüb vüzeraya ve müfti efendiye kazaskerlere ve beğlerbeyilere ve yeniçeri ağasına ve ocak ağalarına kaftanlar giydirilub ba'dehu otâkı hümâyun önünden hisarkapısına varınca sipah kulları alay olub iki saf durub hünkâr beyaz turna teller ve balıkcıl tellu murâssa' sorguçlar takınıb ve samur kaplı beyaz serâser kapanca giyüb saadet ile atına suvâr olub alaylar arasından selâmlayarak izzet ve şevket ile kal'ada olan câmii şerife varub minberin sağ tarafında taht şeklinde bir mahal tertib olunub

saadet ile üzerine oturub müezzinlere Kur'anı azîm ve nâ'tı şerif okuturub ba'dehu salih ve mütedeyyin bir kimesne hitâbet edüb kılıç ile minbere çıkub hünkârimız namına hutbe okunub ve cuma namazı kılınub dua ve senâ olunub ba'dehu atına suvar olub alay ile otağa geldiler (ömrüne dua)

27 Safer Cumartesi :

Bugün Revân kal'ası tamir olunmağa ibtidar olundu.

.....(Ve müteakiben kalınan 8 gün zarfında padişâh Emirgüne han oğlunu otaklarına getirüb kendisi ile musahebet ediyor. Envayı lütüfler eyledikten sonra Haleb ayâletini ihsan kılıyor ve yol harçlığı dahi 40 kese altun veriyor. Emirgüne hanoğlunun kethüdâsı Murad ağaya Şam ayâleti ihsan olunuyor. Murtaza Paşaya Revân eyâletinden başka Erzurum eyâleti de verilerek Revân kal'ası muhafazası hususunda kendisine bîhad pend ü nasihat ediyor. Revân muhafazasında olan kul mevacibi için 200 akçe, kal'ada kalan 2000 yeniçeri çorbacılarıyla ve Murtaza Paşa maan gelüb dış hazineden ihsan olunan 200 yük akçeyi kaldurub Revân kal'asına getiriyorlar. Padişâh Erdebil üzerine yola revân olacağını kararlaştırınca otakları o semte hareket ediyor.

Padişâh Emirgüne oğlu Yusuf Paşa'yı ve kahyası Murad Paşa'yı otaklarına getirerek iltifat ediyor, nasihatâmiz sözlerle Yusuf Paşa'ya samur kaplı serâser bir kaftan Murad Paşa'ya da bir sade serâser kaftan giydiriyor, yol hazırlıkları tamamlanarak 50 katar deve verilerek ayâletlerine yollanıyor ve ehli ve ayâlleri adamlar nasbolunarak İstanbul'a yollanıyor... ve Revân kal'ası tamiri de sona erince 6 Rebiülevvel Pazartesi gün Tebriz ve Erdebil taraflarına hareket ediyor...)

YOLDA YAPILAN İCRAAT

Bunların çoğu gerek orduda ve gerek gidilen yerlerde inzibatî mahiyettedir. Yollarda idare âmirlerine olan şikâyetler nazarı itibara alınmakta, ekseriya yalan ise müfterîler, doğru ise kabahatli cezalandırılmaktadır. Merkezden alınan haberler, civar vilâyetlerde idare âmirlerinin değişdirilmesi hakkındaki icraat ve bir de kızılbaş diye yakalananlar ile iştigal başlıca işlerden sayılmıştır. Yer ve hava müsaid oldukça avlar, cirid gibi spor hareketleri hem gidiş ve hem gelişte yegâne eğlenceler meyanındadır. Bu noktalar da tararırsa Ruznamenin ortaya koyacağı bilgiler daha çoğalır.

MÜŞKİLÂTLA GEÇİLEN YOLLAR VE YOLLARDA
FENA HAVA ŞARTLARI

Revan seferine gidiş ve dönüş pek meşakkatli olmuştur. Yollar Revan'a ve oradan Tebriz yoluyla İstanbul'a kadar umumiyetle iyi değildir. Bir kısmından şikâyet edilmiyor, gidilmesinde zorluk çekilmemiştir. Bir kısmı çok bozuktur ve hattâ geçilemez derecede fenadır, onlara Ruzname'de bilhassa işaret edilmiştir. Hava şartlarının bozuk olduğu zamanlarda da düzgün sayılan yollarda bile müşkilât ve hattâ zayıat daha çok olmuştur. Kısmen bunlar da bildirilmiştir. Esasen birçok yerlerde toprakta izi kalmış bir yer mevcut değildir. Geçilebilecek her yerden yürümeğe çalışmışlardır. Maamafi mihneti kendilerine zevk edinerek bütün müşkilâta rağmen hoş vakit geçirmeğe de çalışmışlar, hattâ padişah müsait yerlerde avlanmıştırlar bile. Yolda cirid de oynuyorlar. Lâkin yollarda bulunan veya getirilen şakiler ve şark illerine doğru yakalanan mahdut sayıda kızılbaşlar da öldürülmüştür.

Ruzname'de yol hakkında verilen izahata kısaca bir göz atalım :

- Gebze ile Hereke arasında büyük yağmur, balçıktan zorluk. Gece de alettevâli yağmur. Azîm balçık ¹.

- Hereke ile İzmit arasında sel-i azîm ve balçık ile ki atın karnını döğerdi. Hattâ padişahın mubarek etekleri balçığa battı. İzmit'te çadırları sel basdı. Otağın yeri değışdirildi. Derbend'de balçıktan ve bazı taşlık yerlerden zor geçildi.

- İznik ile Yenişehir arası yolları taşlık olduğundan zorluk çekildi.

- Yenişehir ile Akbıyık arası yolları دراش draşlık ve taşlık.

- Akçavirân konağında kuru soğuk ve konakta kar yağması.

- Seyidgazi ile Bardaklı arasında yollar taşlık. Bütün gün azîm Nisan yağmurları yağdı.

- Bardakçı ile Çifterlu arasında dağlardan geçerken azîm sis. Bataklı balçıklardan usret.

- Çifterlu ile Beyat arasında yolda kuru soğuktan elem çekilmiştir.

- Beyat ile Bolvadin arasında kuru soğuktan ve sebatlu balçıktan zorluk.

¹ Menzillerdeki tarihler ayrıca bir liste halindedir. Burada tekrar olunmadı. O cedvelden günler bulunabilir.

- Konya'da şiddetli sağanak ve rüzgâr. Orduda nice kimsenin çadırları yıkıldı. Nicesinin muşam'ası havaya uçtu. İnsan avâzesi ve tokmak Karık şamatası afâka çıkıp gûyâ ki kıyamet alâmetlerinden bir gün idi. Çabuk geçti. Konya'da 4 üncü gün akşama kadar azîm fırtına kar ve yağmur. Sabaha kadar rüzgâr. Rûz-i hızırda böyle kar ve tufân şimdiye kadar görülmemiş.

- Kara öyük ile Akçaşehir arasında yollar düz ve çölistan. Suyu az. Etrafi yüksek karlı dağlar.

- Gölbaşı'nda 3 saat rüzgâr ve yıldırımla azîm yağmurlar ve dolular indi.

- İncesu'da sağanak yeller ve ra'd ü berk ve azîm yağmurlar yağdı.

- Gümeççayırı'nda yağmurlar yağdı.

- Aparı özü. Gayet mel'un balçıklı menzildir. 40-50 yerde köprüler ve iri bataklık balçıklar geçilüb azîm zorluk çekildi. Ra'd ü berk ve azîm yağmurlar yağmıştır.

- Sivas. Yollar bataklık ve balçıklı. Sivas'a gelince azîm zahmetler çekildi. Yük getiren hayvanattan balçıkta kalanın hadd ü hesabı yoktu ve köprüden geçen insan ve hayvanlar birbirini itişerek çok insan ve hayvan köprüden Kızılırmağa düşüb gark oldu.

Sivas'ta kalındığı 8 günde şedîd rüzgârlar, azîm yağmurlar 4-5 saat ra'd ü berk ziyade yağmakla yer yumuşadı, kazıklar tutmadı. Şiddetli rüzgârlarla cümle hasodalı ve zülüflü tebirdarlar ve meh-terler otağın tabanlarına yapışub 2-3 saat mikdarı rüzgâr ve yağmur sâkin olunca tabanlarını durub ve gerüb lenger verdiler. Gece de beş saat böyle şiddetli yağmur ve rüzgâr ta'bir olunur değil.

- Sivas'ta 10 uncu günde şiddetli rüzgâr, 11 inci gün şedîd rüzgâr ile iri dolu yağub bir Kütürdü kopmuştur ki ta'bir olunur değildir.

- Abaş? yaylâsı yolları çamlı ve taşlı yüksek dağlardır. İniş yokuştur. Kazıklı derbendinin manendi belki andan ziyade bataklık sarp dağlardır ve bu dağda çok hayvanat kalıp telef olmuştur. Pâ-dişahımızın ikinci arabası ki silâhdarına mahsusdur. Ol araba devrilib iç halkı ve Rumeli askeri anda hazır bulunmağla cümlesi üşüb kaldırdılar. Araba ve içinde esvaba ziyan olmadı. Bu menzilin dört tarafı dağlar olup ortası çayırlica ova olmakla asker anda kondu. Lâkin cümlesi sıkışmayıb bayırda ağaçlık arasında çadırların kurup

kondular. Ahşâm oldukça yağlı çıra ağaçların yer yer yakub gece karanlığında gûyâki çadırlarda mum donanması olmuştur.

- Şahne çemeni yolları gayet sarp ve yüksek taşlı dağlardır.
- Yargazi yolları güzel. Ekim biçim yeri.

- Çemen yaylâsı menzili yolları uzun ve sarp. Bu menzilin kolları iniş ve yokuş olmakla yük çeken hayvanattan binihâye hayvan telef olup kalmıştır.

- Küçükçemen menzili yolu gayet yüksek. İniş ve yokuş taşlı ve karlı dağlardır. Tâ diğer menzile gelince kar üzre gelinmiştir.

- Yassıçemen menzili yolları gayet yüksek ve kar yatağı olup tâ menzile gelinceye değin kar üzerinde mürûr olunup kar ile balçık-tan azîm meşakkat çekildi. Hayvanattan nicesi kar içine gömülüp kalmıştır. Yolları dar ve dağ iki olmakla arabalar devrilip güçle geçmiştir.

- Palahor menzili yolları iniş ve yokuş karlı dağlardır ve ol karlı dağlardan süzülüp inen suların dere içinde hayli sular cem'olub beş on yerde geçmekle balçıklı suların konağa gelince hayli zahmetler çekildi ve arz-ı Rum'da bir miktar kıtlık olub Bayburt nam mahalde birkaç gün oturak olmak ihtiyar olundu.

- Sınurovası menzil yolları gayet vâsi' sahra olmakla azîm alaylar olub (burada âdetâ bir harp manevrası yapmışlardır).

- Tuloslar menzili yolları iniş ve yokuş ve otlak yerlerdir.

Nik menzili yolları iniş yokuş ve otlak yerlerdir. Avgâh yer olmakla padişâh yolda gelirken bir sengistan dağ üzerine çıkub ondan ziyade keklik şikâr cylediler.

- Sınamir menzili yolu gayet otlak yerler.

- Soğanbeli çimenzâr ve havadar bir menzildir. Çam ağaçlı dağlardır. Dağ ortasında Vezin nam bir hisar vardır.

- Verişân menzili yolları iniş ve yokuş ve gayet otlak yerlerdir. Serâpa dağları servmisâl bülend ve mevzun çamlardır ve carî ırmakları vardır. "Gazi hünkâr tabl ve alemle ferr ü şevketle bu dağlardan geçerken bedihice at üzerinde bu iki beyti söylediler :

Muntazırmış saffet-i hengâmıma bu dağlar
Hâl diliyle ellerin açmış duaya çamlar
Gerçi bir vâdi-i dilkeş canfezâ ammâ ki bu
Ne şarâb-ı nâbı var ne cûyibâr ırmaklar

- Duşkaya yolları gayet otlak ve düz sahralardır.

- Kars menzili yolları düz ve gayet otlak yerlerdir. Kars'da ikinci günü azîm fırtına ve ra'd ü berk ve bir mertebe dolu yağmıştır ki sahrayı safice beyaz eylemişti. Hattâ dolunun çokluğundan bazıları kar topu şeklinde edüp birbirlerine atmışlardır.

- Şahne geçidi menzili yolları gayet otlak yerlerdir. Suyu bîni-hâyedir.

- Şüregir yolunda birkaç yerde sular geçilüb yolları bataklı ve sazlı otlak yerlerdir.

- Beyköyü menzili yollarında eski künbedler ve virâne kal'a-ve köyler vardır ki 30-40 yıldanberi virâne kalmıştır. Gayet sulu ve otlak yerlerdir ve ahşam yatsudan sonra bir mertebe yağmur ve ra'd ü berk vâki' olmuştur ki ta'bir olunur değildir.

- Şarâbhane menzili yolları gayet otlak yerlerdir. Bundan sonra Abâran ve abdallar menzillerinden sonra padişâh ordu ile Revân kal'asının karşısına gelüb ordugâhlarını kurmuşlardır.

- Dönüşde :

- Avşarlı menzili yolları kumsal ve gayet tozlu yerlerdir. Tozdan hayli elem çekilmiştir. Gece şiddetli bir fırtına olmuş ve çadırların kazıkları kopmuştur.

- Kafaçölem menzili yolları okadar çok tozlu ki sahrada kimse kimseyi göremiyor. Askerlerin çokluğundan toz gökyüzüne kalkub bir mertebe duman ve karanlık oldu ki 100,000 düşman askeri gelmiş olaydı aslâ birisi görünmezdi. Nehr-i Aras'dan su içinden geçilmesi birgün bir gece sürmüştür. Her ne kadar köprünün daha önce yapılması emrolunmuş ise de orduya gelinceye kadar ancak yarısı ikmâl olunabilmiştir. Köprünün tamamlanması beklense 3-4 gün burada kalmak icab edecekti. Beklenmiyerek sudan geçilmek mecburiyeti hasıl olmuştur. Lâkin sudan geçerken pek çok eşya ıslanmıştır. Zahmetli bir geçiş olmuştur. Askerin esvabı ıslandığından birgün oturulmuştur.

- Tutölümü menziline padişâhın beli fazla ağrımakla ata binememiş, araba ile gelmiştir.

- Meku suyu menzili yolu taşlık olduğundan geliş zor olmuştur.

- Karaçuh menziline su az olduğundan sıkıntı çekilmiştir.

- Cors menziline gelirken padişâh biraz rahatsızlanmış,

- Behistan'a gelirken yolun yarısına araba ile gelmiştir.

- Huy menzili yolu çok tozlidir ve 9,5 saat sürmüş, padişâh da yorularak tahtrevâna binmiştir. Yollarda iniş ve yokuş çok ve ba'zı muhalif bataklık yerler de vardır.

.....

- Veşleçayı menzili kısa ise de yolları tozlu olduğundan biraz zorluk çekilmiştir.

- Gerdemiş menzili yolları sazlık ve bataklık ve ekseri yerlerinde selden hendekler ve yarıklar olmuş, ba'zı yerler pek tozlu olduğundan zahmet çekilmiş. Bu menzilde ma'mur bağ ve bahçeli köyler var.

- Merend menzili, bağ ve bahçeli ve gayet latif kaynak sulu yerlerdir. Acem memleketlerinin güzide ve ma'mur yerleridir.

- Sofiyan menzili gayet ma'mur ve bahçeli yerlerdir. Bu menzilden sonra Tebriz'e gelinip kalınmıyor. Şehrin bağ ve bahçeleri ve etrafında köyleri var.

Tebriz'den dönüşde (Tesvi) sahrasında bir gün fazla kalınmış, müteakiben Elmasaray'a varılırken yolda tozdan biraz zahmet çekilmiştir.

- Selmasönü sahrası menzili uzak ve tozlu olduğundan zahmet çekiliyor.

- Selmas menzili etrafında olan köylerinden gayri Selmas bir büyücek kasabadır. Ortasında düz yerde bir Palangası olduğundan gayri üst yanında dağ eteğinde Karlıyarık nam bir küçürek kal'ası dahi olup gayet sa'b ve metindir.

- Sınamur menzili yolları gayet taşlık, iniş ve yokuşludur ve yaylâk yerlerdir. Bu menzilde akşamdan sonra azim ra'd ü berk vâki' olup bütün gece yağmur yağmıştır.

- İlbak kal'ası sahrası menzili yolları sa'b ve uzak olmakla Kotur'a varılmayub geri İlbak kal'ası sahrasına nüzûl olunub bir yaylâk yerde konulmuştur. Bu menzilde yağmur yağmış ve ra'd ü berk vâki' olup gecesi dahi bir mertebe ra'd ü berk ve yağmur ve dolu yağmıştır ki yeryüzü doludan görünmeyüb alessabah göç oldukça çadırlar donmuş bulunmuş ve bu gece vâki' olan rüzgâr ve yağmur ve dolu ve ra'd ü berk sefere çıkaldanberi vâki' olmamıştır.

- Kotur kal'ası menzili yolu iniş ve yokuşludur. Yaylâk yerler olmakla padişâh ziyade iniş yerlerde yayanca yürüyüb cümle asker halkı dahi atlarından inüb inişin intihasına varınca maan yayan yürüdüler.

- Ronahor menzili yolları iniş ve yokuş derbendlerdir. Bir dere ile mürûr olundu. Konağa gelince ve giderken yağmur yağmak ile balçıktan hayli hayvanat dökülüb kaldı ve menzile varıldıkta bir mertebe dolu ve yağmur ve ra'd ü berk vâki' olmuştur ki tabir olunur değildir. Gecesi dahi sabaha değîn azîm yağmur ve rüzgâr olmuştur.

- Molla Hasan menzili uzak olmakla yollarda cümle hayvanat dökülüb ve bu menzilde ra'd ü berk vâki' olub kar ve dolu yağub ertesi gün çadırlar donmuş bulundu.

- Ercekgölü menziline gelince kar yağmış karlı ve sulu balçık ile gelinüb yollarda azîm zorluk çekilmiş ve cümle hayvanlar dökülüb kalmıştır ve bu menzilde azîm ra'd ü berk vâki' olub sabaha değîn kar yağmıştır.

- Van menzili yollarında karlı balçıklardan, iniş ve yokuşdan ve ba'zı yaş yerlerden ki andan gayri geçit yeri olmayub asker halkın ekseri atlarından inüb ve piyâde olub mezkûr yerden mürûr edilince hayli mihnet çekilüb ziyadesiyle yolda hayvan kalıyor. Balçıktan ve kesretinden yolda atlu olan asker halkı dahi menzile varınca atları dökülüb hayli meşakkat çektiler. Padişâh tahtrevâna binmiş iken mezkûr yerlerden geçmeğe imkân olmayub ata süvar olub sa'b yerlerden geçtiler.

- Kasımoğlu çayı menzili ile Van arası düzdür ve günün i'tidâliyle gelinmiştir.

- Canklersuyu menziline gelince bir mikdar Nisan misâli barân yağub ve geru hava açılıb ve tekrar yağmur yağub geru hava i'tidâl bulub nısıf menzile varılmıştır.

- Bendimahî menzili yolları güç ve sa'b iniş ve yokuş yerler idi. Amma ekseri düz idi ve hem gün gayet i'tidâlde idi. Padişâh esker tahtrevâna binerlerdi.

- Erciş kal'ası deryâ içinde olub karadan bir yolu vardır. Sa'yir cânibi deryâ içindedir. Gûyâ bir tabak lâciverd içinde bir beyaz yumurta konulmuştur. Bendimâhi ile Erciş arasında şol mertebe düz yolları vardır ki vasfolunmaz ve bir cânibi Van deryâsı gûyâ Üsküdar'a varmış olduk.

- Genz ki geldiklerinin gecesinde bir mertebe ra'd ü berk ve şimşek ve yağmur ve rüzgâr vâki' oldu ki tâbir olur değildir.

- Adilcuvaz'a gelen yolları câbecâ iniş ve yokuştur ve taşlık yollardır. Amma ekseri yeri düz olub ve bir cânibi leb-i deryâdır ki Van deryâsıdır. Şehri mezbûr bir latif şehirdir vasıf mümkün

değildir ve iki bayır mâbeyininde olub bir metin kal'adır ki ta'bir olunmaz.

- Sur menzili sa'bdir. Görülmeğe mühtâcdır. İniş ve yokuştur ve balçıktan bir mertebe usret ile geçilmiştir ... ve atlar dahi ziyadesiyle kalmıştır. Ve bu gece ahşam vaktinde gök yüzünde bulutlar zâhir olub ra'd ü berk ve şimşek ve yağmur yağub mezkûr konağa nüzûl edince münkati' olmuştur.

- Kârmuca da pek meşakkatle gelinmiştir. Padişâhın himmet ve gayretine ve cefâkeşliğine asker hayrân olmuştur. Böyle yağmurlu ve tufanlı günde sabah vaktinden beru rahşına suvar olub konağına nüzul edince tahammül eyledüğüne taaccüb ederlerdi....

Bu kal'a Ahlat kal'ası demekle meşhurdur ki leb-i deryâda vâki' olmuştur. Padişâh, mezbûr kal'a kulu sancaklariyle istikbal edüb ve Kudûm-i meymunlarına kurbanlar eyleyüb ve kal'adan top şenliklerin edüb dua ve sena eylediler ve bu kal'a içinde ve etrafında olan kârgir binalar ve zîrizeminler ve mermerden kemerler vardır. Vasfi kabil değildir ve içinde künbedler vardır.

İçinde hâlâ ecdâd-ı Âli Osman olub ve evlâdı ve ensâbı ile tabutlar içinde kadîd olmuşlar. Halk-ı âlem gelüb ziyaret ederler. Padişâh otağında nüzûl etmeden rahşı cânbahşının inânın çevirüb mezkûrları ziyaret edüb düay-ı hayr eylediler ve mezkûrların isimleri bunlardır :

Sitâî han. Bugay han. Hasan padişâh. Akkoyunlu Bayındır han. Özcü sultan Ergun. Şeyh Umâr Şeybânı Ensari ve evliyaulâhdan dahi 19 kimesne medfundur. Ziyaret olunurlar. Bu şehirdir ki ve bunlar bir sultanlardır ki tevarihlerde mezkûrdurlar.

- Tatuvan latîf menzildir ki leb-i deryâda havanın i'tidâli ber kemâl idi, tabir olunmaz.

- Bitlis'e varan yol ve menzil sa'b ve düşvâr olub görülmeğe muhtâcdır, yoksa tarif olunmaz. Ve Bitlis köprüleri 3 tane muazzam köprüler geçilip ziyadesiyle zahmet vâki' olmuştur. Ve Bitlis hâkiminin sarayından otâk-ı hümâyuna gelirken gayri yol olmamakla padişâh bir azîm inişlu dağdan at ile indiler.

... Sayir erkân ağaları rikâbı hümâyunlariyle piyade maan gidüb ve atlarına binmeğe liyakatleri olmadı. Ne bin belâyla yayan indiler. Şol mertebe düşvar yerlerdir. Ve hendekleri var. İnsan bakmağa havf eder ve bu şehir iki dağ arasında vâki' olub ve evleri hûb

ve zibâ ve amma sokakları dar ve etrafı senkistân olmakla nâ mahubdur. Ve bu yerde aslâ ekin olmaz.

- Kefender menzili yolu bir mertebe iniş ve yokuşlar ve hendekler ve senkistân ile bayırlar ve meşelikler ve eğri dereler ve sa'b ve düşvâr yollardır. Câbecâ ikişer ikişer atlu ve ekser birer atlu geçerdi ve nice yerde piyade olub yürürlerdi. Ve iki dağ arasında yekpâre taşdan ötesin delüb halk-ı âlem mürûr ve ubûr etsünler deyu bir hatun kişi hayrât edüb Delüklükaya demek ile meşhurdur. Andan geçilüb hayli usret vâki' olmuştur, bir veçhile tarif mümkün değildir, meğer anda hazır ola. Cehennem vadilerinden misâl verir.

- Eşk? اشك meydanı menziline ziyadesiyle mihnet ve meşakkat çekilmiştir, takrir ve tahrir mümkün değildir. Ve hayvanat dahi çok kalmıştır ve mezbûr menzile nüzul edince padişâh attan inmediler sayir halk-ı âlem atlarından indiler ve piyade olub yürürlerdi.

Bu menzilin iki cânibi dağlardır ki safi kaya taşları birbirinden yüksek ve orta yerinde bir büyük çay olub aşağı bakmağa insan havf eder ve yolları dahi dar olmakla iki atlı yürümeğe mümkün değil...

- Veyselkarâni menziline ra'd ü berk ve şimşek ve yağmurlar yağub balçıktan ve yol mihnetinden ziyadesiyle zahmet çekilüb bir mertebe hayvanat dökülmüştür, payânı yoktur ve bu üç menzilde olan derd ü belâ tabir olunur değildir. Ve bu menzil bir mertebe senkistanlık ile dikenlik ve meşelik ve dervend ile iniş ve yokuştur ve dört cânibi yüksek dağlar olub orta yerinde bir büyük dere akup gider. Ve yolları dahi düşvâr ancak iki atludan gayri geçmez ve bazı yerde bir atludan gayri gitme imkânlı değildir ve yolun bir cânibi uçurumdur. Eğer insan ve eğer hayvan düşecek olursa hayatından ümidin kateder. Bin canı var ise dahi kurtulmaz. Her kim ki dünyada vadi-i Efele's-safilindedir ve cefa ve ikâb ve derd ü belâ ve mihnet ü meşakkat zehr-i mârı müşahede etmek murad ediyor ise bu mezkûr yola gelüb görsün ve zevk eylesün. Böyle vadilerde padişâh at üzerinden tâ menzilin nihayetine varınca inmediler.

- Hark menziline nısfı dahi balçıklı ve iniş ve yokuş ve dere ve tepe idi. Mürûr edince hayli usret vâki' olmuştur ve nısfı dahi asânlık ve havanın i'tidâliyle (geçmiştir).

- Batmansuyu menzili yolları düz yerlerdir ve havanın ziyade i'tidâliyle gelinmiştir.

- Karadepe menziline çok atlar dökülmüştür ve bugün havanın i'tidâliyle gidilmiştir.

- Ayâr çayı menzili çependâr ve havası pus olub kâh yağmur ve kâh açıklık olurdu. Ziyadesiyle atlar dökülmüştür ve deve ve katır dahi kezalik helâk olmuştur ve geceden bir mikdar ra'd ü berk ve şimşek vâki' olub yağmur yağdı. Bu menzil bir köydür, birkaç evlerdir. Etrafında pâk ve latif dereleri ve ırmakları ve sahraları vardır.

- Diyarbekir menzil yolunda ziyade balçık var idi. Amma hava i'tidâl bulub sürûr ile gelmiştir.

(Diyarbekir kal'asının şairane bir tavsifi yapılmıştır)

- Diyarbekir'den sonra Şelbe'ye hoş bir hava ile bir buçuk saatte gelinmiştir;

- Karaköprü menzil yolu senkistanlıktır. Atlar yürümeğe imkân yoktur.

- Ergani hisarı senkistan bir dağ üzerinde bir büyük senk-i hâr üzredir. Mukabelesinde bir kaya taş dahi vardır. Bu iki taşın mâbeyninde Hazretü'l-İlyas Aleyhisselâm'ın makam-ı şerifleri vardır.

- Sucukyayla menzili senkistan ve hâristandır. Vasfî mümkün değildir ve iniş ve yokuştur. Hareket mümkün değil ve gece ile yağmur bir mertebe yağmıştır ki sel olub akub çadırlar içine dolmuştur. Ve nice kimesnenin çadırını sel suyu götürmüştür; Ve ekser halk sabaha dek ayak üzere durub oturmak ve namaz kılmak kabil olmamıştır. Hayli mihnet ve meşakkat çekilmiştir.

- Mihriban çayırı menzili mihnetli ve meşakkatli meşistan ve sengistân ve sa'b ve ta'b vâki' olmuştur.

Hiçbir veçhile tarifi imkânda değildir. Ne piyade ve ne atlu yürüeyebilir, yolları dahi belli değil amma gazi padişâhımız menzilin nihayetine varınca atından inmediler. Böyle yüksek dağlar ve böyle sarp iniş ve yokuşlar dahi görülmüş değildir. Bir saat geçmez yağmur yağmağa başlar. Bu üslûb üzere sabah olunca (yadek) yağdı.

- Harput ovasında Gölbaşı menzili bir menzildir ki Hüdâdan gayri kimesne bilmez. Menzilizden azimet eylediğimiz gibi nısıf menzilden ziyade yokuşa gidüb dağ başı hemen ki nısıf tecavüz eylediğimiz gibi azîm bulutlar ve ra'd ü berk ve şimşek peydah olub ibrikten su döker gibi ve şedîd rüzgâr ile yağmur boşanub ve kâh dolu yağub seller akmıştır. (Burada pek sıkıntı çekildiği bilhassa işared edilmiştir.)

- Yağlık باغلك menziline bir mertebe yağmur yağub balçık olmuştur. Bundan ziyade olmağa mümkün değildir. Ne yü-rümeğe ve ne oturmağa imkân vardır. Çadırların içi balçık dolmuş çizme ile hareket kabil değildir... Bu seferde padişâh mizacı mün-kesir olmuştur.

- Murad suyu kenarında konulmuştur. Asker-i İslâm edeb ile mürur ve ubur etsünler diye emir sâdir olmuştur.

- Malatya menziline varış i'tidâl üzere geçmiştir.

- Badrik menzili yolunda Tokmaksuyu ile meşhur ve üzerinde 25 gözlü köprüyü geçüb bir sahra cânibine teveccüh edilmiştir.

- Hekimhanı menzili yolu ziyade iniş ve yokuş ve dere ve tepedir. Yolda Kesik köprü geçilmiştir. Ve latîf hava ile ubur olunmuş-tur.

- Hasan çelevi köyü, Alacahisar, Kangal, menzilleri rahat geçilmiştir.

- Değirmenköyü menzili düz yerdir ve suları düz mekândır ve bir deresi vardır. Taamı latîf, billure mânend yol kenarında akar gider ve iki cânibi safi kaya dağlardır ve bir tarafı meşeliktir. Gerz-beli demekle ma'rufdur.

- Cesirhanı menzili. Sahraları bînazîr. Hava latif.

- Sivas'da hava i'tidâl üzere

- Yıldız menzilinden sonra Mehmetpaşa hanı menzili ziya-de güzel.

... Kervansaray ovası. Bugün Sivas yaylâların ve bellerin ve çamlu dağların aşub giderken bir mertebe şedîd rüzgar esüb tozlar savurmuştur tâ sahraya inince kesilmeyüb esdi, ta'bir olunmaz.

- Tokad menziline câbecâ dağlar ve beller ve yüksek yaylâ-lar olur. Alelhusus nefsi Tokat etrafı bayırlar ihata eylemiş tarif olunmaz ve hisarı kesme kaya üzerinde vâki' olmuştur. Bir metin kal'adır ki etrafı bikemâlihi ma'murdur. Ve bağ ve bahçesi hûb ve cûyları latîf ve mahbub ve şehri ma'mur ve pâk ve çarşısının orta yerinde suyu akar ve her nesnesi bulunur ve dahi şehir altında bir büyük ırmağı akar. Kazova ırmağı demekle meşhurdur ve üzerinde büyük kemer köprüsü vardır.

- Amasya'ya kadar menzillerde yollar hakkında bilgi vermi-yor. Padişâh Amasya'da Sultan Bayezid-i Velî camii karşısında (eş-rafdan) Ahmetpaşa sarayına nüzul etmişlerdir.

- Osmancık menzili. Kal'a bir senk-i hâr üzerinde vâki' olub feleğin bir katına çıkmıştır. Bir sa'b yerededir. Vecheten minelvucûh zafer bulmak bîimkândır. Bir cânibi Kızılırmaktır. Üzerinde 16 gözlü bir cesr-i azîmi vardır.

- Tosya kasabasının kal'ası bir tepe üzerindedir. Etraf ve eknafı bağ ve bahçe ile ma'muru abâdandır. Bu menzilde bir mikdar kar yağub yeryüzü ağarmış idi.

- Hamamlı karşısında Bayındırı menziline gelen yolda hava i'tidâl üzere amıma kuru soğuk olmakla ba'zı yerlerde yer buzlanmış idi. At ile hareket mümkün olmayub padişâh saadette bir dağın eteğinde piyade olub ve hadem ve haşemleri dahi maan piyade olub hayli mesafe kateylediler. Bu menzilin nısfında bir derbend buğaz vardır. Bir cânibi azîm uçurumdur. Yolda iki atludan gayri ubûr edemez. Vasfolunmaz. Asker-i İslâm geçince hayli izdirâplar çektiler.

- Mudurlu menziline hava i'tidâlde idi, amma balçık ziyade idi. Hattâ bir dağ içinde yokuşa çıkarken tahtrevân katırları dizleri üzere gelüb çökmüşlerdir ve çok develer kalub helâk olmuşlardır. Ve bir deve balçıktan can alub verirken Şahin ağaya kendü mübarek eliyle namlusun çıkarub şu devenin başın kesin can çekmesin deyu (padişâhın) fermanları olmuştur. Bu menzilde olan Mudurlu kal'ası iki dağ arasında bir müstahkem kal'adır. Bir kaya taş üzerinde vâki' olub altında şehir vâki' olmuştur.

- Türelî menziline sabahdan mukaddem yağmur yağub dağlarda ve bellerde azîm balçık olub çok hayvanat yolda kalmıştır. Ve ağırlık ile otâk-i hümayun ve dış hazine yatsu namazından sonra gelmiştir.

- Geyve menziline geceden erteye dek yağmur yağub bir mertebe balçık olmuştur ki tabir olunmaz. Bu menzilde ziyadesiyle hayvanat yolda kalmıştır. Bu menzilin nısfı Bayırbaşı'dır ki yokuştur ve nısfı iniştir. Ulu dağlar ve beller ve kayalar ve hendeklerdir. Akla gelmez ve iki dağ arasında bir dere vardır. Saadet ile (padişâh) Bayırbaşında Salât-ı Subh u saadeti edâ edüb ve bir mikdar eğlenüb cânib-i erbaasında olan çamlu dağları ve belleri ve sarp yerleri seyr-ü temaşâ ederlerdi. "Ve bu menzilde nehr-i Sakarya üzerinde Sultan Bayezid-i Velî'nin cesr-i azîmi vardır. Cesr ile nehr-i Sakarya kurbinde otâk kurulmuştur.

- Sabanlı menziline gecenin iptidasında yağmur boşanub menzili mezbûre nüzûl edince münkati' olmuştur ve yolda balçık nerdiban olub atların dizlerin aşmıştır.

- İznikmid (İzmit) de geceden bir azîm yağmur yağub sabahadək kesilmedi. Mukaddem zikrolunan menzilde balçıkları ve yolda mihnetleri bilkülliye unutturmuştur.

Padişâh İzmit'ten İstanbul'a bahren gelmiştir. Nısfülleylede Fernerbahçesi'ne mukabil geldikte cümle 13 saat olub selâm topu deyû umumen üç defa top ve tüfek boşadub şenlikler eylemişlerdir. Ve Hasbahçe'den dahi Aleykesselâm topların boşadub şevkler izhar ettiler. Ba'dehu padişâh sandala binüb harem-i muhtereme gidüb eğlendiler... Ertesi gün padişâh merasimle Sarayburnu'ndan İstanbul'a giriyor. Muazzam ve görülmedik bir karşılama yapılmıştır.

IV Sultan Murad'ın Revan Seferine gidiş ve dönüşte takip ettiği yol.
 (Siyah noktalar menzilleri, ortasında siyah nokta bulunan daireler oturma menzilleri gösterir).

MEVLÂNA TÜRBEİNİN ÇİNİ KAPLAMALARI VE ANADOLU SELÇUK ÇİNİCİLİĞİNİN SANAT VE İŞÇİLİK ÖZELLİKLERİ

HAKKI İZET

Tarihî anıtların onarımında çok kere aslına uygunluk gözetilmemiştir. Konya'daki Mevlâna türbesinin son onarımında sırları kavlayan yeşil renkli çinilerinin yerine, firuze renkli çinilerle kaplanması ve bunların da çok kısa bir zamanda aynı aksaklığı göstermesi haklı ve haksız birçok sanat severin tenkitlerine yol açmıştır.

Türk sanatı ile ilgili olarak Anadolu çiniciliğini inceleyen yerli ve yabancı bilginlerin yaptığı yayınlarda birçok fikir ayrılıkları ile karşılaşılır. Selçuk yapı çiniciliğinde siyah, lâcivert ve firuze rengi sırların yanında beyaz sır kullanıldığı üzerinde duran yazarlar vardır.¹ Anadolu Selçuk çiniciliğinin "tuğla ve kesme çini mozayık işçiliklerinde" dikkati çeken beyaz rengin, bağlantı maddesi olarak kullanılan harç ve alçı gibi yapı malzemesi olduğu, ilmî yayınlarda yer alan bir gerçektir.²

Menakibü'l-Arifîn'in muhtelif nushalarında 1274 yılında Mimar Bedrüddin-i Tebrizî tarafından yapıldığı belirtilen Mevlâna türbesinin dış kaplama çinilerinde tarihî rengin ne olduğu üzerinde bir fikir yürütebilmek için, bu çinilerin hangi teknik ile işlendiklerini bilmek gerekir. Bu hususta bir ipucu veren hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu eserin 1949 yılı onarımında sökülün, hafif kavisli tuğla biçimindeki yeşil ve düz sıralar halinde yerleştirilen çinileri, XX. yüzyılın başında Kütahya'da yapılmıştır. Bu tamirden önce alınmış olan fotoğraflarda ise, son kaplanan çiniler gibi dikliğine, fakat alt ve üstlerinden çivilerle tutturulmuş düz çini plâkalarıyla kaplanmış olduğu görülür.

Her üç kaplamada da dilimi gövdenin külâha yakın olan kısmında dar bir kuşak halinde, sır altı kobalt mavisi zemin üzerine,

¹ Ernst Diez: Türk Sanatı s. 276. Tahsin Oz: Güzel Sanatlar Mecmuası sayı 2.

² F. Sarre: Erzeugnisse islamischen Kunst, II. Teil, s. 34 ve Reise in Kleinasien, Berlin 1896, s. 59.

beyaz bırakılarak işlenen Ayetü'l-kürsî yazısı vardır. Bu yazı stil bakımından Selçuk yazı sanatı ile ilgili olmayan Osmanlı sülüsüdür.

Selçuk yapı çinçiliğinde zemini kobalt mavisi "lâcivert" ve sıraltı işçiliğiyle boyanan, yazıları beyaz ve kabartma olarak işlenen çini örnekleri vardır. Kılıç Arslan'ın Alâettin Camii içindeki türbesi ile yine Konya'da Kara Arslan kümbedindeki sandukaların çini kaplamaları bu teknikte işlenmiştir. Fakat Selçuk devri yapılarının hiçbirinde dış kaplama olarak bu tip çini kullanılmamıştır.

Anadolu Selçuk devri minarelerinden bir çoğu, Mevlâna türbesinin gövdesi gibi yivlidir.³ Bu tip yivli Selçuk minarelerinin yapımında daima tuğla mozayik işçiliği kullanılmıştır. Selçuk yapı çinçiliğinin ilk gelişme basamağı olan tuğla mozayik işçiliğinde sırlı ve sırsız tuğla karışık olarak kullanılmıştır. Yassı kare biçimindeki tuğla ile işlenen bu duvar örgülerinde, tuğla sıraları arasına konan harç kalınlığı genel olarak tuğla kalınlığının üçte ikisi kadardır.⁴ Bugün kullanılan uzun dört köşe tuğlaya nazaran kare biçimindeki tuğlanın duvar içinde gömülü kalan yüzeyleri daha fazladır. Bu bakımdan altlı üstlü tuğla sıralarında bağlantı için gerekli kaydırma ve bindirmelere ve her yönde yerleştirilmeye elverişli olan kare biçimindeki tuğla, çok çeşitli örgü şekillerine imkân vermiştir. Tuğla boyu ve aralıkları ile harç kalınlık ve derinliklerinde istenilen değişikliklerin yapılması, örgü şekillerini daha belirli bir hale getirir. Tuğla bağlantı ve derzlerinde birbirini kesen ışık ve gölge ayrılığı ile süs ve süsleme yüzeyinde görünüşe göre değişen ve kaynaşan bir eşitlik yaratılmıştır. Yahut süsleme yüzeyinin ışık ve gölge sınırında kaybolarak bir süs halinde belirtilmesi tuğla mozayik işçiliğinin bir sanat özelliğidir.

Mevlâna türbesi ile yaşıt ve gövdesi yine dilimli olan Akşehir'deki Mahmud-ı Hayranî türbesi de, tuğla mozayik işçiliği ile yapılmıştır. Kubbe-i Hadra "Gök kubbe" diye anılan Mevlâna türbesinin dış yüzeyinde belirli bir renk etkisinin "mavi veya yeşil" meydana gelmesi için, sırlı tuğla mozayik işçiliğinin uygulanmış olması düşünülebilir.

Yahut Anadolu Selçuk yapılarında dikkati çeken kesme çini mozayik işçiliği kullanılmış olduğu üzerinde durulabilir. Tuğla mo-

³ Rudlof M. Riefstahl: Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi, İstanbul 1941, s. 35-34.

⁴ Ernest Diez: Persien, İslamischen Baukunst in Churasan, 1923, s. 125-126.

zayık işçiliği yalnız düz ve kesik hatlı süslemelerin yapımına elverişlidir. Kesme çini mozayik işçiliği ise, yuvarlak ve kıvrıntılı motifleri yapma isteğinden doğmuştur. Bu çini tekniğinde her motif ve süsleme yüzeyini teşkil eden motif aralıkları, ayrı ayrı değişik renkte düz çini plâklarından kesilerek şekillendirilir. Yanyana yerleştirildiği zaman aralarında boşluk kalmaması için geriye doğru konik olarak yontulan çini parçalarının duvara gelen yüzeylerine alçı dökülerek birleştirilir. Bu şekilde aynı zamanda işlenen motif ve ara boşlukları, aynı değeri taşıyan bir süsleme yüzeyini meydana getirir.

Gerek sırlı tuğla gerekse kesme çini mozayik işçiliğinde renkli sır olarak: Manganez oksidi ile patlıcan moru veya kahve rengine çalan siyah; kobalt oksidi ile koyu mavi, "lâcivert" ve son olarak bakır oksidi ile renklendirilen ve kalay oksit katılarak örtücülük kazandırılan firuze rengi sır kullanılmıştır. Batı dillerinde "türkis" veya "turquoise" diye anılan firuze, hafif yeşile çalan bir mavidir.

Bakır oksit ile renklendirilen kurşunsuz alkalili, yahut kurşunu az alkali sırlarında, meydana gelen firuze mavisindeki yeşile dönüklük, sır karışımındaki kurşun oksit miktarının az veya çok oluşu ile ilgili olduğu kadar, sır altındaki çini hamurunun karışımında bulunan kil ve silis miktarına göre de değişir. Yani çini hamurunda bağlatını maddesi olarak kullanılan kil-dolayısıyla alümin- az, silis miktarı ne kadar çok olursa, sır rengi o kadar mavi, alümin miktarı çoğaldıkça sır rengi de yeşilimsi olur. Alkalili sırlar yahut bileşiminde alkali miktarı fazla olan sırlar, alümini çok olan çini hamurları üzerinde sır çatlaklığı meydana getirir. Aynı sırlar, karışımında bol silis "kum" bulunan çini hamurları üzerinde sır çatlaklığı yapmaz.⁵

Firuze rengi sıran yaygın olduğu Yakın-Doğu ülkelerinde, bu arada Anadolu'da, Batı çiniciliğinde olduğu gibi doğrudan doğruya yerden çıkarılan tabii kil ile çalışılmıyarak, bileşiminde % 80-90 silis bulunan sunî bir çini hamuru kullanılır.⁶ Batı seramik literatüründe "Faince siliceuse" ve "Silicus glasedpottery" diye anılan, türkçe silisli akçini, "fayans" denilmesi gereken bu tip çini hamuru, çok yakın bir zamana kadar Kütahya'da da kullanıldığı, yaşayan çinici ustaları tarafından açıklanan bir gerçektir. Selçuk çiniciliğinin

⁵ Dr. E. Berdel: Chemisches Praktikum, s. 51.

⁶ Otto Falke: Mojolika Berlin 1907, s. 9, 31.

teknik özelliklerini belirten 1301 M. (701 H.) tarihli elyazması bir kitapta, çini hamuru için, on kısım çakmak taşı ile bir kısım sırça ve bir kısım beyaz kil kullanıldığı belirtilmektedir.⁷ Ayrıca Ankara Kimya Sanat Enstitüsü Seramik şubesi laboratuvarlarında yapılan analizler de, Selçuk hattâ Osmanlı devri çiniciliğinde silisli akçini hamuru ile çalışılmış olduğunu teyid ediyor.⁸

Yakın-Doğu çiniciliğinde silisli akçini hamuru geleneği, bulunduğu yüzeyde sır çatlaklığı yapmayan ve bakır oksit ile firuze rengi meydana getiren alkalili sır kullanılmasına yol açmıştır.

Silisli akçini hamuru için en uygun sır alkalili sır olduğu ve bu tip sırların bakır oksit ile yeşil değil mavi olarak renklendirilebileceği açıklandıktan sonra, krom oksit ile yeşil olarak renklendirilen sırlı bu tip Selçuk yapı çiniciliği örneğine, ne halen bugün ayakta duran Selçuk eserlerinde, ne de şimdiye kadar Anadolu'da yapılan arkeolojik kazı buluntuları arasında bu tip Selçuk çinisi örneğine rastlandığını belgeleyen bir yayın da yapılmadığına göre, Mevlâna türbesinin dış kaplama çinilerinin rengi, yeşil değil mavi olması gerekir.

Anadolu Selçuk yapı çiniciliğinde sır üstü ve sır altı süsleme tekniğinin uygulandığı iki işçilik daha vardır.

Alâettin köşkü diye anılan Kılıç Arslan sarayına ait eski yeni çini buluntuları arasında beyaz, lâcivert ve firuze rengi örtücü sır üstüne renkli minelerle çok ince bir ustalıkla insan, hayvan figürleriyle rumî süslerin işlendiği çini parçaları vardır. Değişik boyutta altı ve sekiz köşeli yıldız, deltoit, kare, eşit kenarlı dörtgen ve uçları sivri haç biçiminde minekâri işçilik ile işlenen bu Selçuk çiniciliği hakkında ilk bilimsel yayını F. Sarre yapmıştır.⁸ Türk Tarih Kurumu tarafından 1940 yılında Alâettin Tepesi'nde yapılan Arkeolojik kazıda ele geçen bu tip çini örnekleri, Konya Müzesinde teşhir edilmektedir. Aynı kazıda ayrıca sır altı renkleri ile işlenen çini buluntuları ile karşılaşmıştır.

Sır altı tekniği ile işlenen Anadolu Selçuk yapı çiniciliğinin en dikkate değer örnekleri Antalya'da bir bahçe içinde bulunmuştur.

⁷ H. Ritter, J. Rüşa, F. Sarre, R. Winderlich: *Orientalische Steinbücher und Persische Fayencetechnik*, İstanbul, s. 43.

⁸ H. İzet: *Belleten* cilt XIV. Sayı 53, 1950, s. 116.

⁹ F. Sarre: *Die Kiosk von Konia ve Erzeugnisse islamischen Kunst*, II. Teil,

Kaba kumlu, sarımtırak renkli bir çini hamuru üzerine sır altı renkleri ile rumî ve bitkisel süsler arasında çeşitli hayvan figürlerinin işlendiği bu Selçuk çini örnekleri hakkında ilk bilimsel yayın R. M. Riefstahl tarafından yapılmıştır.¹⁰ Altıgen ve altı köşeli yıldız biçimindeki bu çini buluntuları arasında, saydam firuze rengi sır üstüne dumanlı "luster" süsleme tekniği ile işlenmiş olanları vardır. Antalya Müzesinde Belkıs "Aspendos" harabelerinde bulunan ve yine aynı teknikte siyah renk ile saydam firuze rengi sır altına, rumî motiflerin işlendiği uçları sivri haç biçiminde şekillendirilmiş çiniler ve bunların yanyana gelmesi ile aralarında kalan boşluklara yerleştirilen, saydam sır altında beyaz zemin üzerine değişik sır altı renkleriyle işlenen, Selçuk sülüsü yazılı kare şeklinde çiniler vardır.

Beşehir gölü kenarında yeni yapılan Kubat-Abat kazısında, sır altı ve sır üstü dumanlı süsleme tekniği ile işlenmiş birçok Selçuk yapı çiniciliği örnekleri bulunmuştur.¹¹ Konya Müzesinde teşhir edilen bu çini buluntuları, hafif sarımtırak renkli, kaba kumlu çini hamurları ile işlenmiş ve üzerine ince beyaz bir astar çekilmiştir. Sır altı rengi olarak kobalt ile koyu mavi, mangan ile eflâton, kromit ile zeytuni yeşile çalan siyah ve bakır oksit ile yeşil kullanılmıştır. Sekiz köşeli yıldız biçiminde çini parçalarının üzerine üstün bir ustalıklarla işlenen insan ve çeşitli hayvan figürlerinin etrafları, bitkisel ve rumî süslerle doldurulmuştur. Bu yıldız çinilere nazaran boyutları daha büyük ve kalınlıkları daha fazla olan ve asıl şekillerinin nasıl olduğu anlaşılmıyan bir çok çini buluntusu vardır. Bu çini örneklerinde de diğerlerinde olduğu gibi hayvan figürü ve rumî motiflerden başka, birbirini kesen ve beyaz bırakılan daire şeritlerinin üzerine kromit ile siyah yazılar yazılmıştır. Ayrıca çok miktarda, saydam firuze mavisi sır altına siyah renkle işlenen ve bir kısım değişik renkte koyu sır üstüne çeşitli lüster renkleriyle rumî süslemelerin işlendiği yıldız çinilerinin arasına yerleştirilmek üzere yapılan uçları sivri haç biçiminde çini buluntuları vardır.

Yukarıda özellikleri belirtilen bu sır üstü ve sır altı tekniği ile işlenen Selçuk yapı çiniciliği örnekleri üzerindeki yeşil renkli süsleme, buldukları yüzeye yeşil dedirtecek kadar bol kullanılmamıştır. Daima düz yüzeylerin kaplanmasında kullanılmak üzere yapılan

¹⁰ R. M. Riefstahl: Cenubî Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi.
Zeki Oral: Anıt Dergisi, Konya. S. 13

ve kavisli hiçbir örneğine rastlanılmıyan bu tip çinilerin, gövde ve külâhı dilim dilim kavisli olan Mevlâna türbesinde kullanılmış olması düşünülemez. Üzerleri beyaz astarlı, kırmızı çömlekçi kili ile yapılan birçok Selçuk kap kaçak çiniciliği örneklerinde bakır oksit ile renklendirilen kurşunlu yeşil sır kullanılmıştır. Fakat bu yeşil renkli kurşunlu sır, Selçuk yapı çiniciliğinde kullanılmamıştır.

Sırlı tuğla mozayık işçiliği ile 1391—94 yılında yapılan İznik Yeşil Camii minaresinde siyah, lâcivert ve firuze renginin yanında esere yeşil cami adını veren yeşil sırlı tuğla kullanılmıştır. Bursa'da 1421 yılında yapılan Yeşil Camii ve türbesinde M. ö. IV-V. yüzyıl Asur çiniciliğinde kullanılan mineli çini işçiliğinin yeni bir sanat anlayışıyla uygulanmış olması, birçok yazarın üzerinde durduğu bir konudur.¹² Bursa eserlerinin çağdaşı olan Orta-Asya'daki Timur devri eserlerinde de kullanılan bu çini tekniğinin sanat ve işçilik bakımından bu gelişmeyi nerde yaptığı henüz aydınlanmış değildir.

Konya'da Alâettin Camiinin bitişiğindeki sekiz köşeli Kılıç Arslan'a ait türbede, çinili sandukaların bir çok tamir gördüğü üzerlerindeki çini plâkalarının karışıklığından anlaşılır. Üzerlerindeki süs ve yazıları kabartma olarak işlenip beyaz bırakılan ve zemin kısmı sır altı kobalt mavisi ile boyanan mavi beyaz çinilerin arasında, karışık bir durumda yanyana yerleştirilen mineli çini işçiliği ile yapılmış olanları vardır. Bunlardan bazıları üzerlerindeki sıkışık yerleştirilmiş rumî motifler ve altı üstlü kesişen karışık geçme süsler ile sınırlı bir süsleme yüzeyine ait çini parçalarıdır. Bir kısmı ise bitkisel motiflerle kıvrım dal şeklinde işlenen kenar süsleme çinileridir. Koyu lâcivert zemin üzerine, araları rumî süslerle doldurulan beyaz renkli mine ile bir satır halinde istiflenen sülüs yazı firizine ait birkaç harfin bulunduğu çini parçası, hafif kavisli bir yüzey için yapılmıştır.

Sanat ve işçilikleriyle bu çiniler ilk bakışta Bursa tipi mineli çini örneklerini hatırlatıyor. Fakat bunlar hafif sarımsak renkli ve sertlikleri parmak arasında ezilecek kadar az olan ve genel olarak Konya Selçuk yapı çiniciliğinde kullanılan bir çini hamuru ile işlenmişlerdir. Aynı teknik ile işlenen Bursa'daki ilk Osmanlı devri mineli

¹² Otto Falke: Majolika Berlin 1907, s. 11. Ernst Cohn-Wiener: Turan, Berlin 1930, s. 26 ve Das Kunstgewerbe des Osten, Berlin, s. 151.

çinilerin, örtücü sırları altındaki çini hamurları kırmızı renkli kaba kumlu bir tuğla kili ile yapılmış oldukları dikkati çeker. Ankara Etnografya Müzesinde Konya menşeli olarak kaydedilen bazı mineli çini örnekleri vardır. Bunların da çini hamurlarının rengi Bursa tiplerinde olduğu gibi kırmızı olmayıp hafif sarımsıtrak renkte olması, Anadolu'da mineli çini işçiliğinin daha Selçuk devrinde Konya'da işlenmiş olduğunu gösterir.

Yine mineli çini tekniği ile lâcivert zemin üzerine araları firuze renkli rumî süslerle doldurulan beyaz yazılı ve hafif kavisli bir çini parçası, Konya menşeli olarak Berlin Devlet Müzesinde teşhir edilmiştir.¹³ Bu ve Kılıç Arslan türbesindeki üzeri yazılı mineli çinilerin kavisleri ile, Mevlâna türbesinin gövdesini teşkil eden dilimlerin kavislerinde bir uygunluk var mıdır bilmiyorum. Fakat bu Konya menşeli mineli çini örnekleri hamurları bakımından bir bina dışında kaplama olarak kullanılacak nitelikte değildir. Bu anıtın dış yüzeyleri mineli çini ile kaplanmış olsa idi, iç yüzeyinin de herhangi bir yerinde aynı çini tekniği ile işlenen çini kalıntıları ile karşılaştırılması gerekirdi.

Mineli çini işçiliğinde her renk ayrı ayrı sırcalaştırılarak öğütülen minelerle işlendiği için yapımı çok güç bir çini tekniğidir. Sırcalaştırılmış saydam sır altına, maden oksitlerinin karışımı olan çini renkleri ile işlenen yarı akçini tekniği, XVI. yüzyılın ortasında yaptığı gelişme ile mineli çini işçiliğine üstünlük kazanarak, bu eski sanat geleneğini ortadan kaldırmıştır. Kılıç Arslan türbesindeki sandukalarda eklenti ve yama olarak kullanılan bu çini parçaları, Mevlâna türbesinin orijinal çini kaplamaları olduğu kabul edilse de, bu anıtın mineli çini ile aslına uygun olarak restore edilmesi yine mümkün değildir. Çünkü bu çini buluntuları, üzerindeki süslemelere göre, her biri simetrik sınırlı bir süsleme yüzeyinin rastgele bir parçasıdır. Fakat süsleme yüzeyinin bütününün çizimi için gerekli eksen ve sınırları ihtiva eden parçalar yok denecek kadar azdır. Anıtın tuğla mozayık işçiliği ile restore edilmesi için ortada hiçbir örnek yoktur. Bu duruma göre onarımın iruze renkli düz çini plâkaları ile yapılmasından başka çıkar yol yoktur.

¹³ J. Y. Schmidt, *Berichte aus den preuss. Kunstsammlungen*, Berlin 1933, s. 16.

Biyografya :

PROF. DR. ALFONS MARIA SCHNEIDER

(1896 — 1952)

Dr. SEMAVİ EYİCE

Bir kazı yapmak üzere Suriye'de Rusafa'ya (Sergiopolis) gitmekte iken Halep yakınında trende ölen Prof. Dr. Alfons Maria Schneider¹ memleketimizin eski eserleri ve bilhassa İstanbul hakkında değerli araştırmalarda bulunmuş, kazılar yapmış ve bunlara dair birçok kitap ve makale yazmış bir âlim olduğundan, hayatı, çalışmaları ve yazılarını tanımının faydalı olacağını tahmin ediyorum. Vakitsiz ölümü ile ilim âleminde bıraktığı boşluk çok büyük olan Schneider'in eksikliği, bilhassa İstanbul ile alakalı araştırmalar sahasında kendisini daima duyuracaktır.²

I

HAYATI VE MEMLEKETİMİZ İLE ALÂKALI ÇALIŞMALARI

Alfons Maria Schneider, 17 Haziran 1896'da Almanya'nın Kararman (Schwarzwald) bölgesinde İsviçre hududuna yakın bir kasabada, St. Blasien'de doğmuştur. Rastatt şehrinde lise tahsilini yaptıktan sonra 1918—1921 yılları arasında Freiburg Üniversitesinde Katolik teolojisi ve Yakın-Doğu dilleri tahsil etmiş ve 1922'de rahip olarak hayata atılmıştır. Schneider'in fiilî rahipliği ancak 1925'e kadar sürmüş, Freiburg Üniversitesinde Hıristiyan Arkeolojisi Profesörü J. Sauer'in yanında doktorasını tamamlaması üzerine, 1926 da bu Üniversiteden Doktor ünvanını almıştır (bibl. 7).

Bu tarihten itibaren Schneider kendisini tamamen arkeoloji ve sanat tarihi araştırmalarına vererek muhtelif yerlerdeki kazı ve

¹ Ölüm haberi hakkında Cumhuriyet gazetesinin, 8.X.952 tarihli sayısı, ve Yeni İstanbul gazetesinin 29.X.952 tarihli sayısı.

² Bu biyografya ve bibliyografya yazısının hazırlanmasında Göttingen Georg-August Üniversitesinin Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. H. Neumann ile müteveffanın kız karesi Frl. Valerie Schneider'in kıymetli yardımlarından faydalandığımı bildirir ve burada kendilerine tekrar teşekkür ederim.

araştırmalara katılmıştır. Roma'daki bazı eski eserlere dair etüdler neşreden Schneider, bir müddettenberi Sisam (Samos) adasında çalışan Alman Arkeoloji heyetine de katılarak, burada bulunan Erken Hıristiyan ve Bizans devirlerine ait eski eserleri oldukça etraflı bir makale halinde toplamıştır (bibl. 11). 1930'dan sonra faaliyetini Filistin ile Türkiye arasında taksim eden Schneider, bu arada başka memleketlerde de fırsat düştükçe çalışmış, Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft'ın yardımı ile 1931'de Kafkasya'da Tiflis ile Poti arasındaki Senaki'nin kuzey doğusunda Nokalokewi'de eski Archaeopolis şehri harabelerini araştırmış ve bunun neticesini kısa bir rapor halinde tanıtmıştır (bibl. 18). Daha sonraları ise, yine bir derneğin yardımı ile 1934'de, İspanya'da Terragona'da bir araştırma yapmıştır (bibl. 33).

Faaliyetini bilhassa Filistin ile Türkiye üzerinde toplayan Schneider, Filistin'in muhtelif yerlerinde bulunduğu veya meydana çıkardığı eski eserleri etraflı makaleler halinde tanıtırken, bir taraftan da Türkiye ve bilhassa İstanbul ve İznik ile meşgul olmağa başlamış bu arada 1934'de Freiburg Üniversitesinin Teoloji Fakültesinde öğretim üyesi olmuştur. Aynı Üniversitede 1938'de habilitasyonunu yaparak, 1939'da Göttingen'in Georg-August Üniversitesinde Felsefe Fakültesinde vazife almış, nihayet 29 Mart 1944 de burada, Bizans ile Erken İslâm devirleri mimarisi ve sanatı tarihleri profesörlüğüne yükselmiştir.

Ankara, Sivas ve Urfa ile alâkalı yazıları (bibl. 23, 65, 78) ve Archaeologischer Anzeiger'in muhtelif sayılarında neşredilen Türkiye'deki Bizans devri buluntularına dair notları (bibl. 67, 74, 87, 102) istisna edilecek olursa Schneider, İstanbul ve bundan gayri bir de İznik ile geniş ölçüde meşgul olmuştur. İstanbul'daki araştırmalarına Schneider, şehrin kara tarafı surlarını tetkik ile başlamıştır. Robert College öğretmenlerinden A. van Millingen tarafından toplu, fakat nisbeten sathî bir surette 1894 de neşredilen İstanbul surları, H. Lietzmann tarafından yeniden ele alınarak, önce bunların restitüsyon resimleri ve bazı fotoğrafları F. Krischen'in imzasını taşıyan bir cilt halinde ortaya çıkmıştı. Aynı programı devam ettiren ve kalabalık bir heyetin başında bulunan Schneider ile Meyer-Plath, İstanbul'un kara tarafı surlarının plân, ölçü, kitabelerini tesbit etmişler, fotoğraflarını almışlar ve surların tarihçesi ile alâkalı tarihî kayıtları toplamışlardır; böylece elde edilen malzemenin bazı

parçaları evvelâ bir önraper (bibl. 24) ve birtakım küçük makaleler halinde (bibl. 48, 55, 66) neşredildikten sonra, nihayet 1943'de muazzam bir eser olarak ortaya çıkmıştır (bibl. 96).

Schneider, surlar hakkında tetkiklerinin arkasından, şehrin içinde Bizans devrine ait eserleri tesbite başlamış, bu arada meselâ Samatya'da eski bir kilise harabesi bularak, yuvarlak bir plâna sahip olan bu binanın azizlerden Karpos ve Papios'un adlarını taşıyan "martyrion"un bodrum kısmını teşkil ettiğini ileri sürmüştür (bibl. 29). Bu sıralarda Schneider, bütün faaliyetini İstanbul'un Bizans devrine ait belli başlı bütün eski eserlerinin yerlerini gösteren bir plân meydana getirmeğe hasretmişti. Nitekim böyle bir plân ile birlikte, her bir bina hakkında kısa teknik bilgi ve toplu bibliyografya ihtiva eden "repertoire" mahiyetinde kısa bir de metin hazırlıyarak, bu faydalı eserini 1936'da neşretmiştir (bibl. 41).

Alman Arkeoloji Enstitüsünün İstanbul şubesi namına 1935 de Ayasofya'nın dışında ve binanın batı cephesi önünde bir kazı yapmağa başlayan Schneider, burada âbidevi bir methale ait mermerden ve zengin surette işlemiş mimari parçalar bulmuştur. Küçük makaleler ve tebliğler halinde tanıtılan bu parçaları (bibl. 35, 36, 37, 38, 39, 40, 71) Schneider, II. Theodosius zamanında yaptırılan ikinci Ayasofya'nın methaline ait olarak kabul etmiştir. Schneider Ayasofya'nın ortaya koymuş olduğu muhtelif meseleler hakkında yazdığı yazılardan başka (bibl. 34, 42, 59, 76, 83, 84), buradaki kazının neticesini toplu bir surette bildiren bir nihai rapor (bibl. 75) ve Ayasofya için umumî bir kitap da neşretmiştir (bibl. 62).

Daha 1930'dan beri Alman Arkeoloji Enstitüsünün İstanbul şubesi İznik ile alâkadar oluyor ve bir heyet burada çalışıyordu. 1931 de bu heyete katılan Schneider, surları ve Bizans devrine ait eski eserleri tetkik etmiş ve bu hususta, küçük tanıtma makalelerinden başka (bibl. 32, 57) 1938'de W. Karnapp ile birlikte İznik surları hakkındaki eserini vermiş (bibl. 54), 1943 de ise İznik'deki Roma ile Bizans devirleri kalıntılarına dair ikinci bir kitap bunu takip etmiştir (bibl. 97).

Schneider, İstanbul'un küçük ve umumiyetle gözden kaçan eski eserlerini sabır ve dikkat ile tetkik ve bunları tanıtırken, şehrin tarihine dair araştırmalar da yapıyordu. Bizans devrine ait muhtelif eski eserler hakkındaki yazıları (bibl. 46, 50, 51, 79, 80) yanısıra, İstanbul'un yangınlarına (bibl. 82), 1940'da kısmen yıkılmasına baş-

lanan İbrahimpaşa Sarayına dair (bibl. 86) makaleler neşrediyordu. Yıkıtılan binanın altında, Bizans devrine ait büyük bir bina topluluğunun ve bu arada Haghia Euphemia "martyrion"unun bulunması üzerine Schneider, Alman Arkeoloji Enstitüsü hesabına burada 1942 de araştırmalar yapmış ve elde ettiği neticeleri gazete ve dergilerde bildirdiği gibi (bibl. 90, 103) ayrıca iki etraflı rapor halinde de tanıtmıştır (bibl. 89, 100). Duvarları freskolar ile süslü olan bu binanın istikbali, burada yapılacak Adliye Sarayı yüzünden hayli şüpheli olduğundan, Enstitü freskoların renkli fotoğraflarını aldırmişti. Fakat, kitap halinde bastırılmak üzere renkli klişeleri hazır olan bu malzeme, Berlin'in 1945'de işgali sırasında ortadan kaybolmuştur.

Schneider, M. Braun ile birlikte İstanbul'un fethi ile alâkalı az tanınmış bir kaynak olan Nikon kroniğini yayınlamış ve tercümesi Braun tarafından yapılan bu kitabın haşiyelerini yazmıştır (bibl. 98). Nihayet 1944 de, İstanbul'un eski eserleri hakkında yine "repertoire" mahiyetinde ikinci eserini vermiştir (bibl. 101). M. Is. Nomidis ile birlikte hazırlanan ve malesef ilk düşünüldüğü şekilde basılamayan bu kitap Galata hakkında olup büyük bir plân ile bu plânda gösterilen Bizans ve Türk devirleri âbidelerinin izahından ibarettir.

Schneider, Almanya ile münasebetlerin kesilmesi üzerine 1944 Eylül'ünde memleketine dönmüş ve oradaki Üniversitesinde çalışmağa başlamıştır. Harpsonu karışıklığı durulduktan sonra Schnedier, İstanbul Üniversitesinin Edebiyat Fakültesinde Bizans sanatı dersleri vermek üzere 1948 de davet edilmiş, fakat sıhhi sebepler yüzünden gelememiştir. Bu sıralarda çeşitli mevzularda makaleler hazırlıyor ve XV. yüzyılda İstanbul ahalisi (bibl. 105, 120) İstanbul'un Haliç tarafı surları ve kapıları (bibl. 109), İstanbul sokak ve mahalleleri (bibl. 110), Blacherna mıntukası (bibl. 113), Yedikule ve civarı (bibl. 126), ve daha başka yazıları ile (bibl. 106, 107, 108, 116, 117) İstanbul'a olan alâkasının kesilmediğini isbat ediyordu.

Lübnan, Suriye, Ürdün ve Filistin'de 1952 de bir tetkik gezisi yapan Schneider (bibl. 121), Bizans hakkındaki çalışmalarının toplu bir neticesini vermek imkânını da bulmuş ve son on sene içinde bu sahada yapılmış bütün çalışma ve araştırmaları ihtiva eden büyük bir elkitabı hazırlamıştır ki, F. Dölger ile birlikte tertip edilen bu kitap 1952 de neşredilmiştir (bibl. 118). Münih Üniversitesi, 1952 yazında Prof. Schneider'i kendisi için ihdas olunan bir Bizans sanatı

tarihi kürsüsüne davet etmişti. Bir yıl önce olduğu gibi yine Yakın-Doğu'da araştırmalar yapmak isteyen Schneider, beraberinde J. Kollwitz ile Bayan K. Otto-Dorn olduğu halde İstanbul'a gelmiş ve Ankara üzerinden Ekim ayı başında Haleb'e hareket etmiştir. Bu heyetin programı, Suriye'de bazı tetkik ve araştırmalar yaptıktan sonra dönüşte Urfa-Diyarbakır havalisinde, yani vaktiyle Gertrude Bell'in dolaştığı yerlerde daha etraflı tetkiklerde bulunmaktı. Fakat Schneider için bu programı tatbik etmek mümkün olmamış, tren 4 Ekim günü Haleb'e yaklaşırken, ani bir mide ülseri kanaması sonunda yolda ölmüştür. Haleb'e götürülen cesedi, orada Fransisken rahiplerinin şapeline gömülmüştür.

Schneider'in hayli zengin olan bibliyografyasında kitaplar az bir yekûn tutmaktadır. Neşriyatının büyük bir kısmını kazı ve araştırmalarda ortaya çıkan eski eserlere ayıran müellif, umumî ve geniş muhtevalı bir kitap meydana getirmeğe hiçbir zaman girişmemiştir. Buna karşılık, küçük monografyalarında, elde etmiş olduğu neticeleri, daima gayet etraflı ve derin tetkikler ile değerlendirmeye çalışmıştır. Birçok lisanlara vâkıf olması, Schneider'in hayret verici derecede çok değişik kaynaklardan istifade edebilmesini temin etmiş ve bilhassa bu bakımdan yazıları hususi bir kıymet kazanmıştır. Şurası muhakkak ki, meşgul olduğu meseleler ile alâkalı her dildeki neşriyatı yakından takip ve bunlardan yerine göre istifade etmesini biliyordu. Nihayet çeşitli dergilerde neşrettiği kitap tenkitleri, bu sahadaki faaliyetinin müsbet delilleridir.

Schneider her şeyden önce, bir arkeolog ve bir "érudit" idi. Bu sebeplerden ve ayrıca belki de bir rahip olarak yetişişi yüzünden, hemen daima derin araştırmalara karşı bir meyli vardı. Fakat, araştırmaları ve bunları takdim ediş tarzı umumiyetle kusursuz olmakla beraber, ilmin henüz sonsözünü söylemediği bazı meseleleri, katî bir ifade ile muayyen bir kanaate göre kestirip atması, onun yazılarının yegâne zayıf tarafını teşkil eder. Diğer taraftan Schneider'in tenkitleri ve başkalarının tenkitlerine cevaplarının bazan haşin, bazan iğneli bir ifade taşıdığı da dikkati çeker. Gerek Filistin'deki araştırmaları gerek İstanbul hakkındaki yazıları yüzünden Schneider, sık sık başka ilim adamlarının düşünceleri ile çatışmış ve bu yüzden sert hattâ bazan nahoş olmağa kadar giden münakaşalar cereyan etmiştir. Fakat şu da var ki, bu fikir çatışmalarından ilmin istifadesi büyük olmuş ve birçok meselelerin hal çareleri ancak bu surette bulunabilmiştir.

Schneider, son yazılarından birisini ithaf etmiş olduğu, XVI. yüzyılın tanınmış arkeolog ve nebatatçısı Pierre Gylli gibi, dünyanın sayılı sanat ve tarih şehirlerinden biri olan İstanbul'u geçmişteki hali ile tesbite ve tanıtmaya çalışan bir ilim adamı idi ve aralarında bizden de Mehmed Ziya Bey'in bulunduğu "İstanbul araştırmacıları" zümresindendi. Geniş ve sağlam bilgisini mütemadiyen geliştiren Schneider, bahusus son on yıl içinde şehrin fethinden sonraki âbideleri ile de yakından meşgul olarak tek taraflı kalmaktan kurtulmuş ve İstanbul'un tarihî topoğrafyası üzerinde çalışacakların, şehrin devir ve mahiyet farkı gözetmeksizin bütün eserleri ile alâkadar olmaları lâzım geldiğine işaret etmiş bulunuyordu. Schneider, belirtmiş olduğu bu araştırma programını ölümünden bir müddet evvel tatbika başlıyarak, ilk tecrübesini "Galata"da yaptıktan sonra "Blacherna" ile bu serinin ikinci "Yedikule ve civarı" ile de üçüncü büyük tetkikini ortaya koymuştu. Bu esasa göre başlayan faaliyeti, henüz 56 yaşında iken vukubulan ölümü ile âni surette eğer sona ermeseydi, muhakkak ki Schneider, İstanbul'un geniş çapta bir tarihî eserler haritasını — lüzumlu bütün izahatı ile birlikte — ilim âlemine sunabilecekti. Ve yine muhakkak ki, elinde "en ehemmiyetsiz gibi görünen bir taşın bile bir mâna, bir değer kazandığı" Schneider, en verimli çağında ve en olgun çalışmalarının eşliğinde, İstanbul hakkında daha bize çok şeyler kazandırmak üzere iken, bu dünyadan ayrılmıştır. Bu bakımdan İstanbul'un kaybı büyüktür.

II

BİBLİYOGRAFYA ³

Bu bibliyografyada, Schneider'in 1925—1952 yılları arasında neşretmiş olduğu kitap ve makalelerin adlarını kronolojik sıraya göre toplamağa çalıştım. Listeyi haddinden fazla uzatmamak için, Schneider'in muhtelif dergilerde çıkmış olan kitap tenkitleri notlarını, bu bibliyografyanın çerçevesi dışında bırakmak lüzumu hasıl olmuştur. İleride Schneider'in tam ve geniş bir bibliyografyası yapıldığında, gözümüzden kaçan diğer bazı yazılarından başka, bazı-

³ Schneider'in tam bir bibliyografyası muhtemelen Byzantinische Zeitschrift'de neşredilecektir.

ları bilhassa İstanbul hakkında bir makale değerinde olan kitap tenkitlerinin de⁴ ihmal edilmemesi lâzım gelecektir.⁵

1925

- 1 — “*Requies aeterna*” und “*Lux perpetua*”, ORPast 27 (1925) 12-18.
2 — *Antike Sexualethik*, ORPast 27 (1925) 242-251.

1926

- 3 — *Der unversehrte Leib der heiligen Caecilia*, ORPast 28 (1926) 273-276.

1927

- 4 — *Die Katakomben von Hadrumet*, ORPast 29 (1927) 140 v.d.
5 — *Eine altchristliche Basilika auf Aegina*, ORPast 29 (1927) 224-226.
6 — *Una novo rappresentazione della cena funebre nella Catacomba degli SS. Pietro e Marcellino*, “*Rivista di archeologia cristiana*” 4 (1927) 161 v.d.

1928

- 7 — *Refrigerium, I Nach literarischen Quellen und Inschriften*, Freiburg i. Br. 1928 (Doktora tezinin ilk kısmı).
8 — “*Mensae oleorum*” oder *Totenspeisetische?*, “*Römische Quartalschrift*” (1928) 287-301.
9 — *Das neuentdeckte Coemetrium Pamphili in Rom*, “*Theologie und Glaube*” (1928) 255-262.

⁴ Schneider'in kitap tenkitleri ve tahlilleri bilhassa şu dergilerde bulunmaktadır: *Der Islam*, *Theologische Literaturzeitung*, *Bibliotheca Orientalis*, *Oriens*, *Deutsche Literaturzeitung*, *Gnomon*, *Byzantinische Zeitschrift*, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*.

⁵ Kısaltmalar cedveli:

AA	Archaeologischer Anzeiger.
BZ	Byzantinische Zeitschrift.
FuF	Forschungen und Fortschritte.
GGA	Göttingische Gelehrte Anzeigen.
GöttNachr	Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.
JPOS	Journal of the Palestine Oriental Society.
OrChr	Oriens Christianus (Seri: 3).
ORPast	Oberreinisches Pastorablatt.
RLAntChr	Reallexikon für Antike und Christentum.
SBBerl	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Phil-historische Klasse.
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins.

- 10 — *Der Eigang zum "Hypogaeum Flavorum"*, "Römische Mitteilungen" 43 (1928) 1-12.

1929

- 11 — *Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit*, "Athenische Mitteilungen" 54 (1929) 97-141.

1930

- 12 — *Mittelmeer-Orient Fahrt, Reise nach Griechenland, Syrien, Palaestina, Aegypten und der Türkei*, Stuttgart 1930.
 13 — *Two representations of Phalli*, JPOS (1930) 175-177.
 14 — *Der heilige Berg Garizim*, "Neue Deutsche Ausgrabungen, hsg. v. Rodenwaldt" Münster i. W. 1930, 83 v.d.
 15 — *Erforschung der altchristlichen Basiliken Palaestinas*, "Jahresberichte der Görresgesellschaft" (1929—1930) 33 v.d.
 16 — *St. Peter in Gallicantu (Das Gefaengnis christi im Palast des Kaiphas)*, OrChr 5 (1930) 175-190.
 17 — *Ed-dschunêne*, OrChr 5 (1930) 236-239.

1931

- 18 — *Archaeopolis (Nokalakewi)*, FuF 7 (1931) 354-355.
 19 — *Die Kirche von Et-Taijibe*, OrChr 6 (1931) 15-22.
 20 — *Die byzantinische Kapelle auf Masada (es-Sebbe)*, OrChr 6 (1931) 251-253.
 21 — *Das Kloster der Theotokos zu Choziba im Wadi el Kelt*, "Römische Quartalschrift" (1931) 297-332.
 22 — *Das byzantinische Gilgal (Chirbet Mefdschir)*, ZDPV 54 (1931) 50-59.

1932

- 23 — *Archaeologische Funde in Ankara*, AA (1932) 255-256.

1933

- 24 — *Die Landmauer von Konstantinopel, Zweiter Vorbericht über den Abschluss der Aufnahme 1929—1933*, SBBerl 1933 (Bruno Meyer-Plath ile birlikte).
 25 — *Zu einigen Kirchenruinen Palaestinas*, OrChr 7 (1933) 152-160.
 26 — *Die freigelegten Mosaiken der Aya Sophia*, "Türkische Post" sayı 275 (23.XII.1933 tarihli nüsha).

PROF. DR. ALFONS MARIA SCHNEIDER
(1896 — 1952)

1934

- 27 — *Die Brotvermehrungskirche von et-tâbga am Genesarethsee und ihre Mosaiken*, "Collectanea Hiorosolymitana 4", Paderborn 1934.
- 28 — *Zu einigen Kirchenruinen Palaestinas*, OrChr 7 (1934) 219-225.
- 29 — *Das Martyrion des heiligen Karpos und Papylos zu Konstantinopel*, AA (1934) 416-418.
- 30 — *Bethel und seine altchristlichen Heiligtümer*, ZDPV 57 (1934) 186-190.
- 31 — *Die Kathismakirche auf Chirbet Abu Brök*, JPOS 14 (1934) 230-231.

1935

- 32 — *Forschungen in Nicaea-Iznik*, FuF 11 (1935) 405-406.
- 33 — *Das neuentdeckte Coemeterium zu Terragona*, "Spanischen Forschungen der Görresgesellschaft, Gesammelte Aufsätze" 5, Münster 1935, 74-88.
- 34 — *Der Kaiser des Mosaikbildes über dem Haupteingang der Sophienkirche zu Konstantinopel*, OrChr 10 (1935) 75-79.
- 35 — *Die Grabung des Deutschen Archaeologischen Instituts vor der Aya-sofya*, "Gnomon" 11 (1935) 381-382.
- 36 — *Neue Arbeiten an der Hagia-Sophia*, AA (1935) 305-311.
- 37 — *Die Grabung des archaeologischen Instituts des Deutschen Reiches im ehemaligen Atriumshofe der Hagia Sophia*, FuF 11 (1935) 282-283.
- 38 — *Las excavaciones del Instituto arqueologico Aleman en Hagia Sophia*, "Investigacion y Progreso" 9 (1935) 333.
- 39 — *Die Grabung des Deutschen Archaeologischen Instituts vor der Aya-sofya*, "Byzantion" 10 (1935) 388-389.
- 40 — *Les fouilles de l'Institut Archéologique Allemand dans la cour de Ste. Sophie*, "Echos d'Orient" 34 (1935) 253-254.

1936

- 41 — *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archaeologie der Stadt*, "Istanbuler Forschungen 8", Berlin 1936.
- 42 — *Die vorjustinianische Sophienkirche*, BZ 36 (1936) 77-85.
- 43 — *Grabinschriften aus Konstantinopel*, BZ 36 (1936) 397-398.

1937

- 44 — *Ein frühislamischer Bau am See Genesareth, Zwei Berichte über die*

- Grabungen auf Chirbet el-Minje*, "Palaestina-Hefte des Deutschen Vereins vom Heiligen Lande", Köln 1937 (O. Puttrich-Reignard ile birlikte).
- 45 — *The Church of the Multiplying of the Loaves and Fishes at Tabgha on the Lake of Gennesaret and its mosaics*, London 1937 (yukarıda 27 numarada gösterilen kitabın tercümesi).
- 46 — *Gotengrabsteine aus Konstantinopel*, "Germania" 21 (1937) 175-177.
- 47 — *Die Kapelle der sogenannten Mensa Domini bei et-tābgha*, ZDPV 60 (1937) 133-135.
- 48 — *The city-walls of Istanbul*, "Antiquity" 11 (1937) 461-468.
- 49 — *Neue Funde in et-tabga*, OrChr 12 (1937) 59-62.
- 50 — *Forschungen und Funde in Istanbul*, OrChr 12 (1937) 118-122.
- 51 — *Ziegelstempel aus Konstantinopel*, OrChr 12 (1937) 263-269.
- 52 — "Vaterunser" maddesi, "Handwörterbuch zur Deutschen Volkskunde" 8, Berlin 1937, 1513-1515.
- 53 — "Votive" maddesi, "Handwörterbuch zur Deutschen Volkskunde" 8, Berlin 1937, 1760-1762.

1938

- 54 — *Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea)*, "Istanbuler Forschungen 9", Berlin 1938 (W. Karnapp ile birlikte).
- 55 — *Die πύλη τοῦ Καλάργου der Landmauer von Konstantinopel*, BZ 38 (1938) 408.
- 56 — *Südjudäische Kirchen*, ZDPV 61 (1938) 96-108.
- 57 — *The City Walls of Nicaea*, "Antiquity" 12 (1938) 437-443.
- 58 — *The Churches of Palestine and their influence on Early Christian Architecture*, "Antiquity" 12 (1938) 172-182.
- 59 — *Hagia Sophia zu Konstantinopel-Die Reichskathedrale Ostroms*, "St. Konradsblatt", 22 sayı 2 (1938) 22-23.
- 60 — *Kalamon-Kloster in der Jerichoebene*, OrChr 13 (1938) 39-43.
- 61 — *Bemerkungen zum neuen Bericht über die Grabungen in Chirbet el-minje*, OrChr 13 (1938) 122-126.

1939

- 62 — *Die Hagia-Sophia zu Konstantinopel*, "Bilderhefte Antiker Kunst 6", Berlin 1939 (aynı kitap 1949 da yeniden basılmıştır).
- 63 — *Die Mosaiken von Chirbet el Minje*, "Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart" 1 (1939) 30-33.

- 64 — *Zur byzantinischen Architektur des 7-10. Jahrhundert*, GGA 201 (1939) 495-500.
 65 — *Eine Reliquarinschrift aus Sivas*, BZ 39 (1939) 393.
 66 — *Deuteron und Melantiastor*, "Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher", 15 (1938—1939) 181-186.
 67 — *Archaeologische Funde aus der Türkei, Funde byzantinischer Zeit 1934—1938*, AA (1939) 176-208.
 68 — *L'église byzantine de Hebeileh*, "Revue Biblique" 48 (1939) 87-90.

1940

- 69 — *Das Itinerarium des Epiphanius Hagiopolita*, ZDPV 63 (1940) 143-154.
 70 — *Zur Datierung der Vita Constantini et Helenae*, "Zeitschrift für Allgemeine Wissenschaft" 41 (1940) 245-249.
 71 — *Die Grabung des Deutschen Archaeologischen Institutes im Hofe der Aya Sofya*, "Atti del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini 2, Roma 1940, 210-213.
 72 — *Iran und die frühbyzantinische Kunst*, "Résumés des rapports et communications, Congrès International des Etudes Byzantines", Paris 1940, 157-158.
 73 — *Forschungen und Funde im Konstantinopel und Nicaea*, "Résumés des rapports et communications, Congrès International des Etudes Byzantines" Paris 1940, 195 (kongre harp yüzünden toplanamadığından, adı geçen kitabda yalnız adı bulunan bu tebliğ okunamamıştır, metninin ne olduğu ise tesbit edilemedi).
 74 — *Archaeologische Funde aus der Türkei, Funde byzantinischer Zeit 1939*, AA (1940) 589-596.

1941

- 75 — *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul*, "Istanbuler Forschungen 12". Berlin 1941.
 76 — *Das Architektursystem der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, OrChr 14 (1941) 1-13.
 77 — *Die "Bauinschrift" von Chirbet el-Minje*, OrChr 14 (1941) 115-117.
 78 — *Die Kathedrale von Edessa*, OrChr 14 (1941) 161-167.
 79 — *Miscellanea Constantinopolitana*, OrChr 14 (1941) 224-225.
 80 — *Topographica*, BZ 41 (1941) 60-69.
 81 — *Die Symbolik des Theodorichgrabes in Ravenna*, BZ 41 (1941) 404-405.

- 82 — *Braende in Konstantinopel*, BZ 41 (1941) 382-403.
 83 — *Die Hagia Sophia in der politisch-religiösen Gedankenwelt der Byzantinern*, "Das Werk des Künstlers" 2 (1941) 4-15.
 84 — *Das Bema der Sophienkirche zu Konstantinopel*, "Das Werk des Künstlers" 2 (1941) 71-73.
 85 — *Zur Baugeschichte der Geburtskirche zu Bethleem*, ZDPV 69 (1941) 74-91.
 86 — *Das Serai des Ibrahim Pasha am At Meidan zu Konstantinopel*, "Revue historique du Sud-Est Européen" 18 (1941) 131-135.
 87 — *Archaeologische Funde aus der Türkei, Funde byzantinischer Zeit 1940*, AA (1941) 296-318.

1942

- 88 — *Giovanni Teminis Ansicht von Konstantinopel*, "Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts" 57 (1942) 221-231.
 89 — *Das Martyrion der Hl. Euphemia beim Hippodrom zu Konstantinopel*, BZ 42 (1942) 178-185.
 90 — *Atmeydanında ortaya çıkarılan Ste. Euphemia kilisesi*, "Cumhuriyet" sayı 6553 (13.XI.1942 tarihli nüsha).
 91 — *Das Westliche Südtor des herodianischen Tempels*, ZDPV 65 (1942) 112-121.
 92 — "Apsis" maddesi, RLAnChr (1942) 571-573.
 93 — "Ambon" maddesi, RLAntChr (1942) 363-365.
 94 — "Africa" maddesi, RLAntChr (1942) 173-179.
 95 — "Anakampteria" maddesi, RLAntChr (1942) 411.

1943

- 96 — *Die Landmauer von Konstantinopel, Zweiter Teil, Aufnahme, Beschreibung und Geschichte*, "Denkmaeler Antiker Architektur 8", Berlin 1943 (B. Meyer-Plath ile birlikte).
 97 — *Die römischen und byzantinischen Denkmaeler von Iznik-Nicaea*, "Istanbuler Forschungen 16", Berlin 1943.
 98 — *Bericht über die Eroberung Konstantinopels, nach der Nikon-Chronik übersetzt und erlaeutert*, Leipzig 1943 (M. Braun ile birlikte).
 99 — "Atrium" maddesi, RLAntChr (1943) 888-889.
 100 — *Grabung im Bereich des Euphemia-Martyrions zu Konstantinopel*, AA (1943) 255-290.

1944

- 101 — *Galata, Topographisch-archaeologischer Plan mit erlauterndem Text*, Istanbul (1944 (M. Is. Nomidis ile birlikte).

1945

- 102 — *Fund-und Forschungsbericht Türkei 1943, Byzantinische Zeit*, AA (1944—1945) 71-81 (1949: da neşredildi).
 102a — *Zur Stambulansicht des Giovanni Temini*, "Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts" 59-60 (1944 - 1945) 79.

1947

- 103 — *Les fouilles d'Atmeydan*, "La Turquie Kémaliste" 48 (1947) 12-16.

1949

- 104 — *Liturgie und Kirchenbau in Syrien*, Göttnachr (1949) no. 3.
 105 — *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*, Göttnachr (1949) no. 9.
 106 — *Die Kuppelmosaikien der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, Göttnachr (1949) no. 13.
 107 — *Des Michael Heberer aus Bretten Beschreibung Konstantinopels*, "Freiburger Diözesan-Archiv" seri 3, 1 (1949) 245-249.

1950

- 108 — *Das Regium sepulchrum apud comitatum zu Konstantinopel*, Göttnachr (1950) no. 2.
 109 — *Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel*, Göttnachr (1950) no. 5.
 110 — *Strassen und Quartiere Konstantinopels*, "Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts" 1 (1950) 68-79.
 111 — *Basilica Discoperta*, "Antiquity" 24 (1950) 131-139.
 112 — *Regionen und Quartiere in Konstantinopel*, "Konstantinopel und Kleinasien, Istanbul Forschungen 17", Berlin 1950, 149-158.

1951

- 113 — *Die Blachernen*, "Oriens" 4 (1951) 82-120.
 114 — *Römische und byzantinische Bauten auf der Garizim*, ZDPV 68 (1951) 211-234.

- 115 — *Die Memoria Apostolorum an der Via Appia*, GöttNachr (1951) no. 3.
 116 — *Sophienkirche und Sultansmoschee*, BZ 44 (1951) 509-516.
 117 — *Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon*, "Das Konzil von Chalkedon, Geschichte und Gegenwart, von A. Grillmeier-H. Bacht, Würzburg 1951, 291-302.

1952

- 118 — *Forschungen zur altchristlichen und byzantinischen Kunst 1939—1949*, "Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe 5", Bern 1952 (F. Dölger ile birlikte).
 119 — *Das byzantinische Zeremoniell und der Alte Orient*, "Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung" 2 (1952) 154-166.
 120 — *XV. yüzyılda İstanbul nüfusu*, "Belleten" 16 (1952) 35-48 (yukarıda 105 numaradaki yazının tercümesi).
 121 — *Bericht über eine Reise nach Syrien und Jordanien*, GöttNachr (1952) no. 4.
 122 — *Die altchristliche Bischofs- und Gemeindekirche und ihre Benennung*, GöttNachr (1952) no. 7.
 123 — "Bethlehem" maddesi, RLAntChr 2 (neşir tarihi tesbit olunamadı) 224-228.
 124 — "Bithynien" maddesi, RLAntChr 2 (1952) 416-422.
 125 — *Die byzantinische Kunst*, "Atlantisbuch der Kunst" Zürich 1952, 410-422.
 126 — *Yedikule und Umgebung*, "Oriens" 5 (1952) 197-208.

BİBLİYOGRAFYA

JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN BYZANTINISCHEN GESELLSCHAFT, Mit Unterstützung von Fachgelehrten herausgegeben von W. Sas-Zaloziecky. I. Wien, Verlag Herder 1951, 163 sahife, in-8, metindışı 6 lev. Ciltli.

Avusturya Bizans Araştırmaları Kurumunun (Österreichische byzantinische Gesellschaft) Prof. W. Sas-Zaloziecky (Graz Üniversitesi) gibi bir sanat tarihçisi tarafından kurulması ve bu kurumun organı olarak, kısa bir müddet önce Viyana'da Herder Yayınevinde neşredilen yıllığın ilk cildinin de yine aynı kimse tarafından idare edilmesi, Bizans sanatı tarihi sahasında Viyana ve Graz Üniversitelerinde ötedenberi yaşayagelen anane ile alâkalıdır. Yalnız şu var ki, Avusturya Maarif Vekâletinin ehemmiyetli maddi yardımı sayesinde meydana gelebilmesi mümkün olan bu yıllığın naşiri bir sanat tarihçisi olduğundan, içindeki yazıların sadece sanat tarihi sahasına inhisar etikleri zannedilmemelidir.

Yılıkdaki makalelerin başında, İngiliz bizantinistlerinden Steven Runciman'ın "1101 Haçlı seferi" (The Crusade of 1101) adlı tetkiki gelmektedir. Haçlılar ile olan münasebetleri bakımından Alexios Komnenos'un temize çıkarılması için ilk defa olarak vaktiyle A. Vasiliev tarafından "Histoire de l'empire byzantin"inde girişilen teşebbüsü devam ettiren Runciman, bu hususta şu delili de ortaya koymaktadır. I. Alexios'a karşı devrin batılı vakanüvisleri tarafından takınılan düşmanca tavrı sebepsiz değildi; çünkü Lâtinler 1101 teşebbüsünün bir felâketle neticelenmesine sebep olan kendi meş'um hatalarını hiçbir suretle kabul etmek istemiyorlardı. Diğer taraftan, I. Alexios'a karşı büyük bir nefreti olan Ermeni müellifi Urfa'lı Matyas'ın Frank muhariplerinden duyarak kaydettiğine göre de, Bizans imparatoru bir Yudas'dan başka birşey değildi, o Haçlı ordusunun geçeceği yol üzerindeki herşeyi ortadan yok etmekle kalmamış fakat Haçlıların geldiğini de Selçuklu Türklerine haber vermiştir. Halbuki hakikatte ise vaziyet şöyle cereyan etmiştir: Gayeleri doğrudan doğruya Anadolu üzerinden Filistin'e ulaşarak orada Kudüs Hıristiyan işgal kuvvetlerini takviye etmek olan üç ayrı Haçlı ordusu, Alexios'un tavsiyesine rağmen kendi istekleri ile esas hedeflerinden inhiraf etmişlerdir. Bu harekete ilk olarak girişenler, sayıları 10.000 kadar olan Lombardiyalılar idi. Bunların maksadı, kendisine "büyük" lâkabı verilen ve başlıca gayesi Konstantinopolis'i eline geçirmek olan Normandiya'lı entrikacı Boemond'u kendi hatası sonunda düştüğü esareten kurtarmak idi. Fakat Lombardiyalıların elde ettikleri netice şu oldu; bu hareket, o vakte kadar aralarındaki karşılıklı rekabet ve husumetin I. Alexios'un Anadolu politikasına hizmete yarayan, Anadolu'nun iki Türk hâkiminin, Danışmendli Emir Melik Gazi ile Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın beraberce çalışmalarına yol açtı ve bu birleşme 1101 harekâtının bütün geri münakale imkânlarını yok etti. Bu hâdiseden doğan bir netice de Rum Selçuklu Sultanlığının kurulması olmuştur. Bu öyle bir vakiadır ki, Bizans imparatorluğunun yıkılmasının başlangıcı olarak gösterilebilir. Aynı zamanda bu vakıa Filistin'e

giden kara yolunu Anadolu'da artık katî surette kapanmasını intaç ettirmiş ve böylece Kudüs Hıristiyan kiralığının yaşayabilmesi için Avrupa'dan gelmesi beklenen takviye imkânlarını sekteye uğratmıştır. Bu hâdiselerin sebebi hakkında boşuna I. Alexios Papaya izahda bulunmağa teşebbüs ederken, bir taraftan da Boemond da ("chief villain of the whole story of the schism between the two great churches of medieval Christendom") Roma'ya yollamış olduğu yalan haberler sayesinde Papa Paschalis'in Bizans'a karşı yapılacak bir mukaddes harp için Batı âlemini ayaklandırmasını temin etmişti. İşte bu hareketi Konstantinopolis hiçbir zaman affetmemiş ve Runciman'ın dediği gibi, bu yüzden Bizans ile Batı âlemi arasındaki iyi münasebetler öldürücü bir darbe yemiştir.

P. K. Enepekides (Paris) Kythera peskoposu Maximus Margunios'un (1549—1602) muhtelif mektuplarını ve bu arada, hümanistlerden İtalya'da Ascanio Persio ve A. Lollino, Almanya'da ise David Hoeschel, Fr. Syllburg ve A. Schott ile olan muhaberatını tanıtmaktadır.

"Tusco e Basso Consulibus" adını taşıyan bir yazısında İtalyan sanat tarihçisi Sergio Bettini (Padova) ise, Roma'da San Pietro kilisesinin döşemesi altında bulunan Roma devrine ait mezarlıkta 1941 denberi yapılan araştırmaların neticelerini belirtmeğe çalışmaktadır. 1951 yılı sonbaharındanberi Vatikan'ın bu kazı hakkında resmî bir raporu neşredilmiş bulunmaktadır. Bu rapor kazıyı idare etmiş olan şahıslar tarafından Papa XII. Pius'a ithaf olunmuş ve ayrıca geniş çapta tanıtılması da düşünülmüştür (kşl. "Osservatore Romano"nun 20.XII.1951 tarihli sayısı ile "Neue Zürcher Zeitung"un 10.I.1952 tarihli sayısı). Buna rağmen Bettini'nin yazısı bazı bakımlardan ehemmiyetini kaybetmemiş ve hâlâ dikkat çekici karakterini muhafaza etmiştir. Orta Fırat üzerinde Dura-Europos şehri yerinde otuz yıl kadar önce başlayarak 1932 de, şimdiye kadar bilinen en eski topraküstü Hıristiyan ibadet yerini ve seri, halinde duvar resimleri ile süslü sinegogun (her ikisi de III. yüzyıl ortalarına ait) bulunmasına yol açan kazılardan sonra Roma'da 1941 de San Pietro'nun altında M. S. I-II. yüzyıllara ait bir Romen nekropolün kalıntılarının bulunması hâdisesi, son yılların arkeolojik keşiflerinin içinde en ehemmiyetlisini teşkil etmektedir. Bu satırların müellifi, 1942 sonbaharında bu hayret verici keşfi bizzat görmek imkânını bulmuştur. Şimdi toprağın derinliklerinde olan ve sokakları andıran dehlizler ile ayrılan bu antik mezar yapılarının ortaya çıkarılması için göz kamaştırıcı elektrik ışığı altında ve teknik bakımdan gayet maharetli bir surette takviye edilen tünellerde kalabalık işçi ekipleri ile çalışılmıştı. Burada sanat ve kültür tarihi bakımından değerli duvar resimleri ile stuko tezyinatından başka, hiç zedelenmemiş bir halde mükemmel bir işçiliğe sahip lâhitler, külvazo ve kutuları bulunmuş, ayrıca, mezar sahiplerinin adlarının tanınmasına yardım eden birtakım kitabeler de elde edilmiştir. Bu keşifler hakkında dünya matbuatında birçok yazılar çıkmıştır (kşl. "Life" dergisinin c. VIII, No. 8. sayı ve 10.IV.1950 tarihli international nüshasındaki fevkalâde güzel resimli makaleden başka, "Wort und Wahrheit"ın 4. yıl (Wien 1949) fasikülü ve "Neue Zeitung"un (München) 18.XII.1948 tarihli sayısı). Bulunan kitabeler arasında bilhassa bir tanesi çok mühimdir. Bu kitabede erken İmparatorluk devrinde yaşamış C. Popilius Heracles adında bir Romalı, mezarının: *IN VATICANO AD CIRCUM*, yani "Vaticano hudutları içinde (Nero'nun yaptırdığı) Circus'un yakınında"

yapılmasını istediğini ifade etmektedir. Böylece, San Pietro kilisesinin altındaki nekropolün Nero Circus'un civarında olduğu neticesi elde edilmektedir ve umumiyetle kabul edilegelen bir kanaate göre ise Havarî Petrus bu circus'da (veya circus'un yakınındaki Nero bahçelerinde) "şehit" edilmiştir. Bu mezarlık, üzerinde Petrus kilisesinin altarnının yüksekliği "confessio Petri" olarak Havarî Petrus'un mezarının on beş yüzyıldan fazla bir müddet boyunca hürmet gördüğü yerin altında bulunduğuna göre, şu halde confessio'nun tam altına isabet eden mezar binasının Havarinin mezarı veya ölümünden sonra ilk olarak defnedildiği yer olması icap etmektedir.

S. Bettini tarafından Petrus'un mezarının tarihçesi şu şekilde tesbit edilmiştir: Circus veya Nero bahçelerinde öldürülmesinden sonra Havarî Petrus'un cesedi, sonraları üzerinde Petrus namına bir kilisenin inşa edildiği nekropolde bir mezar binasında muhafaza olunmuştur. Bu ameliye, içlerinde "Imperatorun maiyetine mensup" birçok kimselerin de bulunduğu Romalı hıristiyanlar tarafından yapılmıştır (Nitekim Roma'dan Filipililere hitaben yazdığı mektubunun sonunda Paulus: "Bütün azizler ve bilhassa Kayser'in evinden olanlar size selâm ederler" demektedir). Bu kimselerin mevkileri icabı gayet tabii olarak Circus'un ve bahçenin nizamına bakan bekçiler ile temasları vardı, hattâ belki de bizzat bu vazife ile mükellef olanlar kendileri idi. Diğer taraftan ise Roma kanununa uygun olarak, idam edilen bir şahsın cesedinin defnolunmak üzere dışarı çıkarılmasında bir mahzur görülüyordu. Petrus'un cesedi bu türbede uzun zaman durmamıştır. Bu hâdisenin vukuundan gayet kısa bir müddet sonra ceset, Via Appia'nın üçüncü menzil taşı yanında ve Porta San Sebastiano önündeki bir mevkide bulunan "Catacumbas" a naklolunmuştur ki bu hususta Papa Büyük Gregorius'un bir mektubunda izahat verilmektedir.

Başlangıçta Roma kilisesi martirler kültürünü benimsemiş değildi. Bu kült ancak III. yüzyılın ortalarında Kartaca peskoposluğunun büyük bir ehemmiyeti kazanarak Roma'nın mevkiini ele geçirmeğe çalıştığı sırada, sonraları Valerianus zamanında 258 takibatu esnasında her ikisi de idam olunan Kartaca peskoposu Cyprian ile Roma peskoposu Stephanus arasındaki rekabet zamanında, Afrika'dan Roma'ya atlamıştır. Petrus'un Via Appia'daki mezarında ibadete ilk olarak 29 Haziran 258 de başlanmıştır. Bu bilgi, Martirologio Geronimiano ile Depositio Martyrium'daki kayıtlara dayanmaktadır. Bunlarda Paulus ve Petrus yortusunun Temmuz ayının III. Kalendin de ve Tuscus ile Bassus'un konsüllükleri zamanında kutlandığı ifade olunmaktadır ("III. Kal. Jul. Petri in Catacumbas et Pauli Ostiensi Tusco e Basso Coss." = 29.VI.258).

Petrus'un cesedi Via Appia'da gömülü olup burada hürmet görünken, aynı zamanda, şimdiki San Pietro kilisesinin altında kalan nekropolün bir müddet bu cesedi muhafaza etmiş olan mezar binası da bir "Tropaeum" bir "Zafer âbidesi" halinde ibadete mazhar oluyordu. Romalı rahip Gaius bundan 200 yılına doğru bahsetmiştir (bu haber Eusebius'da bulunmaktadır). Böyle çifte külte sahip bir misale Kartaca'da rastlanmıştır; Filhakika burada peskopos ve martir Cypran'ın hâtırası bir tanesi "şehit" edildiği yerde diğeri ise mezarı üzerinde inşa edilen iki ayrı bazilikada anılıyordu.

Büyük Konstantin iki büyük bazilika yaptırmıştı: bunlardan birisi Via Appia'da Petrus'un mezarı üzerindeki Basilica Apostolorum (ziyaretçilerden Aetheria'nın dediği veçhile aynı şekilde Kudüs'de mukaddes mezarı örten Anastasis bazilikası gibi bu da bir "basilica discoperta" idi), diğeri ise Petrus'un "Tropaeum" unu ihtiva eden mezar binasının üzerinde yükselen Basilica Vaticana idi.

San Pietro kilisesinin döşemesi altında 1941 denberi yapılan kazılar sonunda, asırlar boyunca üstüste kurulmuş olan ve en yukarıdaki Bernini'nin tabernakl'ının altında bulunan üç altardan en altakinin dibinde "2m. genişlikte kadar bir hücre ve bu hücrenin içinde de Gaius'un zikrettiği "Tropaeum" olması mümkün bir granit bloğu" ile karşılaşmıştır ("una cella di circa due metri di larghezza, entro la quale è una pietra: un blocco di granito, che potrebbe ben essere il tropaeum di Gaio").

Papa XII. Pius'un 13 Mayıs 1942 de yaptığı bir radyo konuşmasını tefsir eden S. Bettini'nin bildirdiğine göre, Petrus kilisesinin "Confessio Petri" sinin altında derinde, Roma devrine ait bir nekropolde 2 m. eninde ve içinde bir granit bloğu olan bir mezar hücresinin bulunması hâdisesi nihai neticeyi teşkil etmiştir. Bu hücrenin duvarlarında rastlanan eski hıristiyan graffitileri de bu yerin ehemmiyetini belirtir ve bulunan taşın bir "Tropaeum" karakterini haiz olduğu kanaatini takviye eder mahiyettedir. Gerek bu âbide gerek burada anılan hâtıra, Havarinin "şehit" edilmesinden sonra cesedinin ilk olarak yerleştirildiği yere tevçih olunmakta idi. Bunun üstüne Konstantin'in yaptırdığı Basilica Vaticana, bir yıldan fazla durmuş ve nihayet inşasına 1506 da başlanan şimdiki kiliseye yerini bırakmıştır. Konstantin'in Via Appia'daki diğeri bazilikasının, "Basilica Apostolorum'un kalıntıları ise, San Sebastiano kilisesinin döşemesi altında otuz yıl kadar önceleri yapılan kazıda ortaya çıkmıştır. S. Bettini bu makalesinde, Basilica Apostolorum'da (yani Via Appia'da şimdiki San Sebastiano kilisesinin yerinde) olduğu kanaatini beslediği Petrus'un nihai mezarı hakkında daha etraflı bir izahda bulunmamaktadır. Eğer Bettini'nin düşüncesi kabul edilecek olursa, sonraları San Pietro'nun altındaki Tropaeum bu mezar ile aynı olarak farzedilmiş ve aslında mezara yapılan anmalar Tropaeum'un durduğu yere tahsis olunmuştur.

"En eski Venedik topluluk resmi" (Das älteste venezianische Gesellschaftsbild) adını taşıyan makalesi ile Otto Demus (Viyana) Venedik sanat tarihi hakkında kıymetli bir etüd ortaya koymaktadır. Venedik devleti yükselişinin zirvesinde iken XV. yüzyılda, Venedik resim sanatı da Venedik'de cereyan eden resmî devlet merasimlerini tasvir eden hârikulâde eserler vermiştir. Marcus meydanında mukaddes haç cemaatinin prosesyonunu gösteren ve Gentile Bellini tarafından yapılan tablo bu hususda bir misal olarak zikrolunabilir.

"Abidevi bir ölçünün kullanılmasından başka bunlarda mühim olan şey, umumileştirme ve idealleştirme yüzünden vukua gelecek hakikat payının zayıflaması gibi bir hataya düşmeden, cereyan etmiş olan hâdisenin hakikate sadık bir yeniden terkininin kendiliğinden gözlerimizin önüne serilebilmesidir" diyen O. Demus bu resime dair gayet haklı olan şu fikri de ilâve etmektedir: "Gentile'nin büyük tablosundaki gibi bir mâna açıklığına ve sadeliğe bir hamlede erişilemezdi, bunun önünde uzun bir tekâmül safhasının bulunması icap etmektedir." Bu gelişmenin ucunun Venedik resim sanatının başlangıcına kadar uzandığına ve bu-

nun bir tesadüf neticesinde değil fakat Venedik kültürünün bütün tezahürleri gibi yüksek neticeli birtakım vatandaşlık kanaatlerine dayanmak suretiyle meydana geldiğini, bu yazısında O. Demus mevzuu tam bir vukufla işleyerek ortaya koymaktadır.

İskenderiye'den 828 de Venedik'e getirilen Marcus röliklerine sahip bulunmak, bu tarihi takip eden dokuz asır boyunca Venedik devletinin tarihi için katı bir mânaya haiz olmuştur. Marcus rölikleri "Venedik için bir nevi Palladium, şehrin ruhani ve dünyevi hâkimiyet emelleri için destekleyici bir temel, bir garanti teşkil etmiştir. Kendisini tehdit eden yabancı siyasi ve ruhani hâkimiyet emellerinden bilhassa iki tanesine karşı Venedik'in ciddi tedbirler alması gerekiyordu ki bunlar: Bizans ve Aquileja idi."

Geç Antik-Roma geleneğinin kesintisiz devam ederek cemiyet hayatının esasını teşkil ettiği Venedik, öz itibariyle akraba olduğu Bizans'ın himayesi altında inkişaf etmiş ve yine bu himayenin sayesinde Langobard ve Frankların tehditkâr hücumları önünde hürriyetini koruyabilmiştir. Fakat daha da büyük bir devlet mahiyeti alabilmesi ve böylece tamamen bağımsız ve kendi başına kalabilmesi için Venedik'in Bizans'dan ilişkisini kesmesi lâzım olduktan başka Langobard, Frank ve sonraları Alman yayılma siyasetinin bir 'Exponent' i görünüşünü alan Aquileja patrikliğinin ruhanî nüfuzundan da aynı zamanda kurtulması gerekiyordu. Aziz Marcus'un röliklerinin elde edilmesi ve bu sayede İncil müellifi Marcus'un hâtırasının koruyucu kudretinin temin olduğuna inanılması fikri, Venedik'in bağımsızlık ve hürriyeti için hayati bir ehemmiyeti haizdir.

Aslında Venedik'in siyanet azizi, Bizans'dan alınarak Venedik'de hâtırası taziz edilen muharip azizlerden Theodoros Stratelates idi. Bu azizi mağlûp ettiği olduğu ejder ile birlikte tasvir eden mermer eser bugün hâlâ Piazzetta'nın çifte büyük sütunundan bir tanesinin zirvesini süslemektedir. Diğer sütun ise kanatlı bir Marcus aslanının bronz heykelini taşımaktadır. Uzaklardan bile görülen bu âlâmet dokuzuncu asrın ortasındanberi şehri ve devleti koruduğuna inanılan Aziz Marcus'u, yani Venedik'in ikinci ve nihai siyanet hamisini temsil etmektedir.

"Langobardların İtalya'ya inmesinden sonra VI. yüzyılda, Aquileja patrikleri makamlarının merkezini Grado'ya nakletmişlerdi. Bunun üzerine Langobard tahakküm siyasetinin bir ifadesi olarak Aquileja'da derhal Grado ile şiddetli rekabete girişen yeni bir patriklik doğdu." bununla beraber "Grado... Venedik tarafından himaye altına alınmış" ve bu münasebet o derece sıkı bir mahiyet almıştır ki onun "haklı olara bir Venedik patrikliği addedilebileceği bir durum hasıl olmuştur."

"Her iki patriklik arasındaki mücadele vesika tahrifinden silâhlı tecavüze kadar her türlü çareye başvurmak suretinde devam ederken bu hal karşısında Roma'nın takındığı tavir ise... kararsızdı: kâh Aquileja'nın kâh ise Grado'nun ruhani hâkimiyet ihtirasları —herşeyden ziyade rekabet, protokol mevki ile Istriya ve Dalmatya üzerindeki ruhani hâkimiyet hususunda idi— Roma tarafından tanınıyor veya uygun karşılanıyordu. Mantua synodunda, 827 de Roma'nın sevgisi bir defâ daha istikametini değiştirdi ve Grado-Venedik'e karşı Aquileja'nın tarafını tuttuğu görüldü". Bu hâdiseyi takip eden yıl 828—829 da bu karara Venedikliler siyasi bir manevra çevirmek suretiyle cevap verdiler: bu yıl içinde Aziz Marcus'un röliklerini Alexandria'dan çalarak Venedik'e getirmiş olduklarını resmen ilân ettiler.

Bir sene sonra, 830 da ise henüz tasahhup olunan aziz namına Rialto adası üstünde, şimdiki San Marco kilisesinin öncüsünü teşkil eden bir kilisenin inşasına başlanmıştı. Bu dahiyane bir darbe idi: Aziz Marcus tarafından kurulduğunu bir iftihar vesilesi sayan Aquileja, bu azizin kıymetli röliklerinin Venedikliler tarafından ele geçirilmesi ile en can alacak yerinden vurulmuş oluyordu; artık Grado patriği Venedik'e daha daha sıkı bağlarla bağlanarak milli bir devlet kilisesinin başı mesabesine yükselmiş; Bizans'dan hâtırası Venedik'e intikal etmiş olan Aziz Theodoros, ise, Havari'nin muhteşem şöhreti karşısında gölgede kalıvermişti."

O. Demus'un izaha devam ettiği üzere Venediklilerin Marcus'un mukaddes bakiyelerine herşeyden üstün bir değer vermelerinin ve bu röliklere sahip olduklarını her türlü imkânlardan faydalanarak belirtmeleri ve isbat etmelerinin sebepleri işte bu sayede izah olunabilir bir hal almaktadır. Tabiatıyla şehrin kuruluş efsanesi de mütemadiyen yeniden tertip olunmuş ve yerleri değiştirilen motiflerin yardımı ile bu efsanenin Havari'nin yaşadığı zaman ile imkân nisbetinde bir bağlantısı olmasına çalışılmıştır. Bu meyanda, XIII. yüzyıl içinde ortaya çıkan bir "Vaticinatio veya Praedestinatio motiui" bilhassa mühim bir değere haizdir. Bu motif, Aziz Marcus'un sağlığında Laguna' da seyahati sırasında gûya cereyan eden ve kemiklerinin bir gün bu mevkide yani sonraları üstünde Venedik şehrinin kurulacağı yerde gömüleceğini bildiren bir kehanet ihtiva etmektedir. Bu ilâhi vaadin sözlerini teşkil eden "PAX TIBI MARCE EVANGELISTA MEUS" yani "Benim İncilimi yazan Marcus, sen burada huzur içinde yatacaksın" kelimelerine, gerek bugün hâlâ Venedik'de gerekse vaktiyle Venedik hâkimiyetinin yayıldığı sahalarda, velhasıl, pençesinde açık bir kitap tutan Marcus aslanının görüldüğü her yerde rastlamak kabildir.

Marcus'un bu hamiliğinin, yazılı kaynaklar tarafından desteklenmesi yanısıra onun resimlerin yardımı ile desteklenmesi hususu daha az ehemmiyetli değildir. Bu yoldaki destekleme, Marcus röliklerinin bulunması, kurtarılması ve muhafaza altına alınmasından başka Aquileja-Grado patrikliğinin Marcus ve Hermagoras tarafından kurulması mevzularının bilhassa devlet kilisesinde mütemadiyen tekrarlanan tasvirleri ile temin edilmiştir. San Marco'nun muhteva ve kompozisyon tarzları daha eski örneklere, herhalde 830 da yapılan ilk Marcus kilisesinin resimlerine dayanan, XIII. yüzyıla ait birtakım mozaikleri bu mevzulara işaret etmektedir. Daha eski duvar resimlerinin çizilmiş kopyalara dayanmak suretiyle aynı tarzda tekrarlanması âdeti, birçok misaller arasında Vercelli'den de tanınmakta olduktan başka, Ortaçağın Rus resim sanatı eserlerinde de müşahede olunmaktadır.

"Daha eski örneklere dayanırken siyasi bir gayeden ziyade sanat endişesi hâkim olmuş değildir. Bunda Ortaçağın vesika tahrifinde de rastlanan sebeplerin aynıını bulmak kabildir. Kendi devlet ve kiliselerinin emellerine mümkün olduğu kadar eski bir başlangıç ve böylece mümkün mertebe büyük bir kıymet teminine uğraşıyordu. Bu meyanda vesikalar yanında büyük eserleri de, abidevi deliller olarak mühim bir rol oynuyorlardı... Sanat sahasında arkaizm temayülünün daha henüz erken bir devirde kendisinden istenen muvaffakiyetli neticeyi sağladığı, San Marco mozaiklerine hâtıra gelebilecek en eski tarihi veren, Geç Ortaçağ Venedik vakanüvislerinin stereotip tavırları sayesinde belli olmaktadır."

Demus'a göre San Marco'nun dört mozaiği en erken Venedik topluluk resimlerini teşkil etmektedir. Bunların 1204'e doğru yapılmış olan en eskisi güney şapelinin, Cappella San Clemente'nin tonozunda bulunmaktadır. Bunda, Aziz Marcus'un Alexandria'dan Venedik'e getirilen röliklerinin, üstündeki kitabede belirtildiği gibi: "PONTIFICES CLERUS PPLS DUX" yani "Patrik ve peskoposlar, rahipler, halk ve Doj" tarafından karşılanması tasvir edilmiştir. Papa III. Alexandrus tarafından 1177 Venedik Kongresi ile önünde bir kılıç taşımaya müsaade olunan Doj'un burada en son olarak zikredilmesi sebepsiz değildir. Bizans ve Batı Avrupa medeniyetlerinin tersine olarak Venedik halkında ve onların cumhuriyetlerinde sülâle hâkimiyetine işaret eden herşeye karşı derin bir hassasiyet vasfı kendisini belli eder. "Herhangi bir sülâle ve tanrının inayeti mefhumlarından tecrit edildiği takdirde ve ancak Venedik'in dünyevi cemiyet topluluğu çevresi içinde Doj'un tasvir edilmesine müsaade olunuyordu. Doj, yalnız mevzuun icap ettirdiği hallerde ve ruhani ileri gelenleri, devlet büyükleri (yani Doj'un müşavirleri ve cumhuriyetin hakiki başları) ve halk kitlesi ile çevrili olarak görülür. Bu tasvirler, mevzuları bakımından bir hükümdarın değil fakat sebepleri geçmişde bulunan tarihî birtakım merasimlerin resimleridir. "Venedik resim sanatının hakiki doj portreleri ancak çok sonraları ortaya çıkabilmiştir. Fakat daima "prosesyon ve hâtıra tazizi resimleri ananesi" hürmete lâyık istisnai bir kompozisyon halinde ve Venedik sanatının kıymet verilmesi icabeden bir safha'nın hâtırası olarak yaşamağa devam etmiş ve bu tablolarla dojlar ile birlikte bütün Commune Venetiarum'un mümessillerine de yer verilmiştir."

San Marco'nun Cappella San Clemente'sindeki 1204 tarihli mozaikin daha eski bir örneğe kadar uzandığını, Revenna'da San Vitale'deki Iustinianus mozaiği ile şahısların duruş vaziyetleri bakımından aralarında olan akrabalık isbat etmektedir.

"Transeptin güney kanadının batı duvarında bulunan ve yapılış tarihi itibariyle öncekinden sonra olan iki Doj ve topluluk resminde şimdiki kilisenin inşası sırasında kaybolan röliklerin tekrar bulunması ile keşifden önce cereyan eden ibadet tasvir edilmiştir. Bu çifte mozaiğin dayandığı efsane Venedik'de yaşayan ananeye göre 1094 yılında doğmuştur. Bu mozaikler... üslûp hususiyetleri ve başka sebeplere dayanılarak XIII. yüzyılın ortasından sonraki zamana ait olarak tarihlendirilebilirler."

Nihayet San Marco'nun batı cephesinde Porta S. Alippio'nun üstünde muhafaza edilmiş olan dördüncü bir mozaikte de Marcus röliklerinin merasimle devlet kilisesine götürülmesi sahnesi görülmektedir. Bu merasim, doj, cumhuriyet erkânı, Dogaressa ile maiyetinin ve halk kitlesinin önünde cereyan etmektedir. Martin di Canal vekaynamesine göre San Marco'nun cephe mozaikleri 1272 den önce yapılmıştır. Fakat Porta S. Alippio'nun üstündeki istisna edilecek olursa bu mozaiklerin hepsi sonraki devirlerde yerlerini yeni kompozisyonlara bırakmışlardır. Mamafih, bu cephedeki esas mozaiklerden, Venedikliler tarafından Marcus röliklerinin karşılanışını gösteren bir tanesinin anahatları, ikiyüz yıl sonra Gentile Bellini'nin yaptığı Prosesyon resminde teşhis olunabilmekte ve bu tablonun kompozisyonunun menşei O. Demus'un bu makalesinde tatmin edici bir surette belirtilmektedir.

Alman sanat tarihi literatüründe birçok neşriyatında (en son olarak “Die byzantinische Form, ihr Wesen und ihre Wirkung”, 1943 de) ele almış olduğum Bizans ve Ortaçağ Balkan memleketleri ve Rus kiliselerinin nizami resim tezyinatı problemini, Else Giordani (Linz-Wien) “Hiyeratik bir resim programının ifadesi olarak Orta Bizans devri tezyinat sistemi” (Das mittelbyzantinische Ausschmückungssystem als Ausdruck eines hieratischen Bildprogramms) adlı etüdünde imkân nisbetinde eksiksiz belirtmeğe çalışmaktadır. Fakat buna rağmen Orta Bizans resim programının bazı ehemmiyetli unsurlarında bu gayeye ulaşılammıştır (meselâ, ana kubbeyi taşıyan kemerlerin ortalarında tasvir edilen, İsa'nın “insan elinden çıkmayan” resimleri: Mandilion ve Keramidion hakkında herhangi bir izah mevcut değildir). Diğer taraftan, müellifin haklı olarak tebarüz ettirdiği, Bizans resim âleminin yüksek sprituel neticesi nazarı itibare alındığı takdirde, Bizans kiliselerinin “tezyinat sisteminden” bahsetmek abes olmaktadır. Burada esas olan şey nizami resimlendirmedir. Bu arada tezyinî unsur bir gaye değil fakat doğuştan mevcut estetik hassasiyetin bir tezahüründen ibarettir.

W. Sas-Zaloziecky, zengin vesikaların yardımı ile desteklenen yazısında, Viyana'da Michaelerkirche'de muhafaza olunan Meryem ikonasının tarihçesini vermekte ve bu eserin sanat tarihi bakımından Italo-bizanten ekolun hudutları içindeki mevkiini tesbit etmektedir (Das Gnadenmuttergottesbild der Michaelerkirche in Wien), müellif neticede bu ikonayı XVI. yüzyılın ortalarına ait olarak tarihlendirmektedir.

Nihayet son olarak da Semavi Eyice (İstanbul)'nin Türkiye'de Bizans devrine ait buluntu ve neşriyat hakkında kısa bir tetkik 1945—1948 “(Ein Kurzer Bericht über die byzantinischen Funde und Veröffentlichungen in der Türkei, 1945—1948) adlı yazısı zikredilebilir.

PROF. DR. PHILIPP SCHWEINFURTH

PAPFLAGONIA —Paflagonya— (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi. Cilt I. Yazan Arkeolog Ahmet Gökoğlu (Kastamonu Müzesi Müdürü) Doğrusöz Matbaası. Kastamonu, 1952, 459 s. 144 resim, 1 harita, 8°, fiatı 750 Krş.

Ankara ilinin kuzeyinde, Kızılırmak ile Sakarya arasında kalan Batı Karadeniz bölgesinin, yani Paflagonya'nın paleolitik çağdan zamanımıza kadar bütün çağlara ait eserlerini tanıtmak gayesiyle Kastamonu Müzesi Müdürü Ahmet Gökoğlu tarafından bir kitap hazırlanmış ve kendi hesabına bastırılmıştır. Böyle geniş bir coğrafi bölgede, bu kadar değişik çağlara ait eserler hakkında bir kişinin asgari bir muvaffakiyet göstermesi bile müşkül olacağı meydandadır. Bununla beraber insan, yeni nesil arkeoloji müntesiplerinden bir müze müdürünün vazifeli bulunduğu bölgedeki çalışmasını görmek ve yeni malzeme ile karşılaşmak ümidiyle kitabı karıştırıyor.

Birinci kısmı paleolitik çağdan Türk ve İslâm çağına kadar olan zamana ait eserlere, ikinci kısmı Türk ve İslâm çağı eserlerine tahsis edilen bu kitap, bir vilâyet matbaasında basılmasıyla dahi mazur görülemeyecek kadar fena tertip edilmiş olup, hemen her satırı mürettip ve imlâ hatalarıyla doludur. Yine her paragrafında elemanter yanlışlar vardır. Burada bunları ayrı ayrı göstermek hem lüzumsuz, hem de kitabın tamamını tekrar etmek neticesini verecek sonsuz bir iş olur. Kısacası eserin herhangi bir ilmî tenkide tahammülü yoktur. Bu ve bu türlü çalışmalar hakkında bazı noktaları açıklamak için üzerinde duruyoruz.

Yazar kendi bilgisinin hudutlarını ve eserin gayesini bilmemektedir. Hitap ettiği okuyucu kütlesinin mahiyetini de tayin etmemiştir. Meselâ paleolitik ve neolitik çağlardan bahsederken bu hususta okutulan ders notlarını hemen hemen aynen kitaba geçirmiştir (s. 10-12). Böylece kitap lüzumsuz izahat ile gayesinden uzaklaşmış ve hacmi artmıştır. Aynı şekilde hiç lüzum yokken hüyük, tümülüs, Zeus, Artemis gibi kelimeler geçtiğinde, izahat verilmek istenmiş ve birçok hatalar yapılmıştır. Bu heves yüzünden meselâ "Artemis, gökler ilâhı olan Zeus'un oğlu ve Apollon'un kardeşidir" (s. 35, not 1) veya sondaki lûgatçede görüldüğü üzere "Paramit: Altında mezar olan eham şeklinde yığma tepeler" gibi garip ve yazarın katî yetersizliğini gösteren izahata yer verilmiştir.

Gökoğlu'nun Paflagonya'nın neresi olduğu hakkında da vazih fikri yoktur. Önsözde (s. 7) ve kitabın diğer yerlerinde "Paflagonya (Eski Kastamonu) camileri" (s. 181), 'Pa.lagonya (Kastamonu) imaretleri (s. 332) gibi başlıklara rastlanmaktadır. Halbuki Paflagonya'nın sadece bugünkü Kastamonu ilinden ibaret olmadığını, Sinop, Çankırı, Bartın, Safranbolu eserlerinden bahsetmesiyle kendisi de kabul etmektedir. "Eski Kastamonu" tâbiriyle cumhuriyetten önceki idari taksimat kastediliyorsa bu açıklanmalıdır.

Kitap hazırlanırken okunmadığı anlaşılan klâsik kaynaklar veya eksik bir şekilde başkalarından duyulan eserler okunmuş gibi gösterilmiştir. Yazar haki-

katen faydalandığı eserlerin mahiyetine de vakıf değildir. Meselâ “Asuriler: Bunlar Paflagonya sahil şehirlerinden bilhassa Sinop'ta yerleştikleri ve hattâ Sinop'u tesis ettikleri ve Sinop adının bunların ay ilâhı ilân (Sin) den çıktığı David M. Robinson'un (*American Journal of Philology*) adlı makalesinden alınarak Nazlı Tengirşek tarafından daha önce Sinop'ta çıkan Dıranaz dergisinde işaret edilmektedir” (s. 14), demektir. Burada D. M. Robinson'un *American Journal of Philology*'de çıkan bir makalesi mevzuubahistir.¹ Nazlı Tengirşek bu makaleyi sadece tercüme etmiştir. Yazar bu hususu birkaç sahife sonra kısmen farketmişse de (s. 17) her nedense düzeltmemiştir.

Bizzat gördüğü eserleri de lâyikeyle anlamadığı veya yanlış anladığı görülüyor: “Gerçekten Bossert Eski Samsun'da Miken çanak-çömleği bulmuştur” (s. 14, not 2) demek ve aynı iddia biraz ilerde tekrar edilmektedir (s. 17, not 4). Halbuki gösterilen yerde Bossert çanak-çömlek değil Samsun'da bulunmuş olan Girit yazısını havi bir koç heykelciğinin resmini vermektedir.² Bunu da kendi bulmamış, resmin neşredildiği yerleri göstermiştir. Bundan başka Boyabat'tan bahsederken “Türkiye'de bunun gibi isimler daha vardır Meselâ: Yaban ovası mânasına gelen Yabanabat, çubuk ovası adına gelen Çubukabat gibi. 1814 de bu bölgeyi dolaşan Prof. Leonhard halk arasında bu kelimenin (Voyvat) olarak konuşulduğunu duymuştur. Müellif buranın adı Boyova iken İranlılarca Boyabat şekline konulduğunu kaydeder” (s. 28), denmektedir. Gökoğlu, kitabını hazırlarken esas tuttuğu anlaşılan Leonhard'ın *Paphlagonia* isimli eserinin 1915 de yayınlandığını aynı sahifede kaydettiği halde aradaki tezadı farketmemiştir. Boyabat'ta 1814 de seyahat eden Leonhard değildir. Leonhard'ın bu kısmını tercüme eden Gökoğlu, onunla, onun bahsettiği bir asır önceki seyahatçı birbirine karıştırmıştır.³

G. Jacopi nin açtığı tümülüslerden bahsettiği halde (s. 49) onun eserlerini zikretmemekte yani onları görmemiş bulunmaktadır.⁴ Kayıp tümülüsünde bulunan lâhdin evvelce neşredildiğini⁵ bilmesi lâzımgelirken nedense bilmemezlikten gelmektedir (s. 52-55).

Yazar bölge hakkındaki yayınların tamamını tanımadığı için, evvelce görülmüş olan bazı eserleri, meselâ 1941 denberi bilinen Paflagonya'nın başlıca hüyüklerinden Salman hüyüğünü⁶ ilk defa kendi gördüğünü söylemekte (s. 39), buna mukabil yine malûm olan Daday hüyüğünü⁷ ise kitabına almamış bulunmaktadır.

¹ D. M. Robinson, Ancient Sinope, *The American Journal of Philology*, XXVII, 1906, s. 136.

² H. Th. Bossert, *Altanatolien*, (Berlin, 1942), s. 17, No. 6.

³ Richard Leonhard, *Paphlagonia, Reisen und Forschungen in nördlichen Kleinasien*, (Berlin, 1915), s. 79.

⁴ Giulio Jacopi, *Dalla Paflagonia alla Commagene*, (Roma, 1936) ve *Esplorazioni e studi in Paflagonia e Cappadocia*, (Roma, 1937).

⁵ M. Akok, *Belleter*, XII, 48, 1948, s. 835 vd., res. 14-16.

⁶ *Archäologischer Anzeiger*, 1941, s. 268; K. Kökten, *Belleter*, XII, 45, (1948), s. 224-225; K. Bittel, *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, (Tübingen, 1950), harita 5.

⁷ Kurt Bittel, *adı geçen eser*, harita 5.

Pawly-Wissowa'daki 'Paphlagonia' maddesi görülse idi,⁸ böyle iddialar kitapta yer alıyabilirdi.

Türk ve İslâm çağı eserlerine tahsis edilen kitabın ikinci kısmında, bölge hususiyeti tesbit edilmediği halde, kaleler, çeşmeler, camiler, imaretler ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmak istenmiştir. Bu gayri tabii tasnif neticesi lâlettayin bir kasabada, meselâ Devrekâni'deki bir cami s. 233 de, bu cami yanındaki çeşme ise s. 412 de anlatılarak kitap karışık bir hale getirilmiştir. [Halbuki bir şehirden bahsederken onun aynı çağa ait eserlerinin bir arada anlatılması tabii ve zaruridir.

Bu kısımda kitabeler kontrol ve istifadeye imkân vermeyecek şekilde, bugünkü Türk harfleri ile kopye edilmiş ve tercümelerine çalışılmıştır. Kitabelerden istifade için Arap harfleri ile kopye edilmeleri ve kontrole imkân verecek fotoğraflarının konulması lâzım gelirdi. Kitabın bu kısmı üzerinde söz söylemek bana düşmezse de birinci kısımda görülen metotsuzluğun burada da mevcut olduğu görülmektedir. "Külliyat" yerine kullanılmış olan "külliyyat" ve camilerden bahsederken kullanılan "namaz kılma salonu" gibi hiçbir yerde rastlanılmıyan tâbirler' yazarın bu sahada da elemanter bilgisinin ve müslüman kültürünün noksan olduğunu göstermektedir.

Kitaptaki 144 resimden birkaçı hariç hiçbiri istifadeye imkân verecek durumda değildir. İntihap edilen fotoğraf ve krokilerin çoğu iptidai şeylerdir. Bu arada Mahmut Akok tarafından çizilen ve esasında iyi olan kaya mezarlarına ait kroki-ler de kötü baskı yüzünden anlaşılmasız bir hal almışlardır. Firigya'daki bir kaya mezarına ait olup Leonhard'dan⁹ alınan bir kroki de Gerdekbogazı mezarının sütun başlığı olarak gösterilmiştir (s. 112, res. 47).

Hulâsa kitap ilmi ve ciddi olmaktan uzaktır. Fakat bu 450 sahife hazırlanırken büyük emek ve para sarfedildiği de meydandadır. Şimdiye kadar tetkik edilmemiş kaya mezarı, tümülüs, hüyük gibi esere temas edilmiş bunlar hakkında malûmat verilmeye çalışılmıştır. İşte kitap üzerinde durmamızın sebebi bu yeni malzemedir. Yoksa Ahmet Gökoğlu'nun elindeki imkânın derecesini takdir etmiyor değiliz. Onun sağlam bir metodu olsa bile Paflogonya hakkında çok daha dar bir çerçeve içinde dahi, mevzuun bütün yayınlarına vakıf birisi gibi çalışmıyacağı meydandadır. Değil Kastamonu'da İstanbul ve Ankara'da bile kitap vaziyeti daima kifayetli değildir. Bu sebeple Ahmet Gökoğlu veya onun vaziyetinde olan İstanbul ve Ankara dışındaki şehirlerimizde çevreleri hakkında böyle çalışmalarda bulunmak isteyenlerin imkânlarının yalnız orijinal malzeme vermeğe elverdiğini, daha derin etütlerin eksik kalmağa mahkûm olduğunu gözönünde bulundurmaları gerekir. Bu kitap yerine sadece hüyükleri, tümülüsleri, kaya mezarlarını veya yalnız Türk ve İslâm çağı eserlerini iddiasız bir şekilde tasvir ve tesbit eden bir kitap hazırlansaydı daha iyi işlenebilir ve yazar hiç olmazsa kendisinden 17 yıl önce bu bölge hakkında mütehassıslar için oldukça mühim ip uçları veren kitap yazmış bir amatör olan Talat Mümtaz Yaman¹⁰ kadar faydalı olurdu.

NEZİH FIRATLI

⁸ Ruge ve Kurt Bittel, *Paphlagonia, Realencyclopädie der Classischen Altertums wissenschaft* XVIII, 2486 vd. (1949).

⁹ Leonhard, *adı geçen eser*, s. 276, res. 97.

¹⁰ T. M. Yaman, *Kastamonu Tarihi*, (1935).

Haberler :

YEDİNCİ MEVSİM KARATEPE ÇALIŞMALARI

U. BAHADIR ALKIM

Karatepe kazısının altıncı mevsim çalışmalarına Milletlerarası XXII. Şarkiyatçılar Kongresinin (İstanbul, 15-22 Eylül 1951) kapanmasından sonra başlanabilmişti. Kazı heyeti üyeleri öğretim kadrosuna mensup oldukları için Üniversite yılının girmesi üzerine İstanbul'a Ekim 1951 sonlarında dönmüş ve hafriyatla ancak bir ay kadar meşgul olunabilmişti¹. Bu itibarla yarım kalan bazı işlerin bitirilebilmesi amacıyla, Şubat 1952 ayındaki sömestr tatilinden faydalanarak Karatepe'de Yedinci Mevsim çalışmalarımızı geliştirdik.

Prof. Dr. H. Th. Bossert, Doçent Dr. U. Bahadır Alkim ve Topoğrafya Mühendisi Kemal Akman'dan mürekkep heyetimiz tarafından Türk Tarih Kurumu adına yapılan bu tamamlayıcı çalışmalar 31 Ocakdan 3 Mart 1952 tarihine kadar devam etti.

I. TOPOĞRAFYA ÇALIŞMALARI

A K a r a t e p e ' d e : Karatepe'nin 1947 yılı sonbaharında, ilk mevsim esnasında, Mühendis Mimar İbrahim Süzen tarafından topoğrafik bir plânı alınmıştı². İmkân ve vakit olmadığından plân tepenin batı eteğinden akan Ceyhan nehrinin seviyesine kadar işlenememişti. Gerçi İ. Süzen Karatepe ve Domuztepe'nin, aralarındaki nehir ile birlikte, taramalı genel bir krokisini de yapmıştı³, fakat nihai yayın için tafsilâtlı bir topoğrafik plân çizilememiştir; bu işi gerçekleştirmek ancak bu defa mümkün oldu.

Kemal Akman, Karatepe'nin umumiyetle çok sarp ve dik olan doğu yönünün 1/500 ölçeğinde topoğrafik plânını alarak ve aradaki Ceyhan nehrini de işliyerek bunu Domuztepe ile birleştirdi.

B. D o m u z t e p e ' d e : Daha önce ancak bir genel kroki ile gösterilen⁴ ve fakat haritası yapılmamış olan Domuztepe'nin de topoğrafik plânı alındı.

¹ Krş. U. BAHADIR ALKIM: *Altıncı Mevsim Karatepe Çalışmaları*, Belleten, XVI, sayı 61 (Ocak, 1952), s. 131-133.

² Bu plânın yayınlandığı yerler için bk. *Belleten* XII, sayı 47 (Temmuz 1948), lev. CXVII; *Revue Hittite et Asiatique* XIX, fask. 50 (1948—1949), s. 6 (=RHA); H. TH. BOSSERT - U. B. ALKIM - H. ÇAMBEL v.bşk.: *Karatepe Kazıları. Birinci Ön-Rapor*, Ankara 1950, lev. XXXV ve XXXVI (=K. Kazıları).

³ Bk. *Belleten* XII (1948), lev. CXVI; RHA (1948—1949), s. 4; *Oriens* I, 2 (1948), s. 148, res. 2; *Illustrated London News* (14 Mayıs 1949), s. 664; *Jaarbericht* 11. Ex Oriente Lux (1949-1950), s. 85, res. 11; K. Kazıları, lev. XXVII.

⁴ Bk. altnot 3.

C. Danakaya'da : Karatepe'nin 4 km. kadar güneyinde bulunan Danakaya adlı tabii kayalık tepe 1947 sonbaharında heyetimizce incelenmiş ve burada hem Karatepe ile çağdaş büyük taşlarla örülmüş kuru duvar kalıntıları hem de Roma yapı yıkıntularıyla çanak çömlek parçaları toplanmıştır⁵.

1950 yılının Ekim ayında Karatepe çalışmaları sona erdiği sırada Mimar Mrs. Michael Gough, foto memuru Dursun Cankut ve müellif Danakaya'ya giderek kroki alma ve resim çekme işleri ile meşgul oldular.

Güneyden, *Castabala* (Hierapolis-Bodrum) ve Babaoğlan'dan gelip vadi boyunca Karatepe'ye çıkan yolun⁶ muhtelif kesimlerine doğru iyi bir görüş sahası olan Danakaya'nın, önemini gözönünde tutarak, topoğrafik plânını 1952 Şubatında aldık

II. KARATEPE'DEKİ TAMAMLAYICI KAZILAR

A. Aşağı Giriş'te : 1) Bu girişin batı yanının⁷ sınırını tayin etmek ve kuzeybatı - güneydoğu istikametinden gelen surun girişle iltisakını kesin bir surette açıklamak amacıyla ufak çapta bir kazı yapıldı. Birinci mevsimde açılması bitirilememiş olan bu yönde⁸ surun 4.25 m.lik bir kalınlıkta, tıpkı aynı girişin doğu tarafında da olduğu gibi, giriş binasının batı kısmıyla birleştiği anlaşıldı. Surun taş örgüsünün en üst sırası üzerinde yangın neticesi âdetta tuğlalaşmış kerpiçlere⁹ ait dörtgen şeklindeki yerleşme izlerinin görülmesi, kömür parçalarının da bulunması ve ayrıca bu kesimde kalın bir yığın halinde kerpiç parçalarının meydana çıkması surun üst kısmının kerpiçle örüldüğünü açıklamakta, kömür parçalarının ise surun taş kısmı ile kerpiç kısmının tutturulmasına yarayan kirlere ait olduğunu göstermektedir.

2) Aşağı girişin yine batı yanının güney duvarının dış kısmı bir takip sondajı

⁵ U. BAHADIR ALKIM: *Karatepe Kazısı*, Belleten XII, sayı 45 (Ocak, 1948), s. 248; *K. Kazıları* s. 3.

⁶ Karatepe'nin batı eteğinden geçip Andırın ovasına inen, oradan da Har Boğazı arasından Andırın'a çıkan bu yola "Akyol" adı verilmektedir. Andırın'dan sonra Meryemçil Belini aşarak Göksun'a ulaşan aynı yol "Göç Yolu" ismini taşımakta ve Kilikya ile Kappadokya arasında eski devirlerdenberi muvasalayı sağlamaktadır. Doğu Antitoroslardaki tarihi yollar şebekesi hakkında yayımlamayı düşündüğümüz makalemiz çıkıncaya kadar şimdilik krş.: U. BBAHADIR ALKIM: *Belleten XIV* (1950), s. 523-534; ayn. mll., *ayn. yr.*, s. 652-654; ayrıca krş. *Anatolian Studies I* (1951), s. 19-20; keza bk. *Anadolu I* (1951), s. 26-27.

⁷ *K. Kazıları*, lev. XXXVI, Ö-P/32-33. Buradaki kısa raporumuzun metin kısmında parantez içinde bundan sonra gösterilecek olan plân kare işaretleri bu nottaki levhaya aittirler.

⁸ Krş. *K. Kazıları*, lev. X.

⁹ Şimdiye kadar meydana çıkarılmış olanlarının hemen hepsi kare şeklini andıran Karatepe kerpiçlerine ait bir desen için Bk. *Oriens II*, 1 (1949), s. 101, res. 11 (İbrahim Süzen tarafından çizilmiştir).

yapılarak meydana çıkarıldı, bu suretle bu giriş binasının güney-batı dış köşesi de (Ö/32) tesbit edilmiş oldu¹⁰.

3) Aynı girişin henüz açılmamış olan doğu yarısının güney-doğu köşesi ile güney duvarı (P-R/31-32) kazılarak bu noktalar da aydınlandı.

4) Geçit batısındaki Hitit hiyeroglif yazıtlı sfenksin üzerinde evvelce birinci mevsim esnasında açılmış olan ve içinden yığın halinde yanmış kerpiç parçaları çıkarılan çukurun güney kenarı, mevsimin ıslaklığından istifade edilerek, tekrar mala ve çapa ile yoklandı; bu suretle burada hiç olmazsa *in situ* olarak bir kerpiç duvar kalıntısı tespit edilmiş oldu. Bu kerpiç duvar Aşağı Girişin iki kapı yataklı kapısı ile batı yan oda arasındaki alanın batı kısmı üzerinde 1 m. kadar yükselmektedir.

5) Yine aynı girişin kuzeyinde bulunan kulelerin kuzey sınırları ve köşeleri (R-S/33-34) de hafredilerek meydana çıkarıldı.

6) Aşağı girişe çıkan rampanın dış duvarının kuzey yönü temizlenerek bu duvar kuzey-batı istikametinde takip edildi (Ö-P/36-37). Temeli bakir kayaya oturan ve geniş bir kavis çizerek aynı girişin doğu kısmı ile iltisaklı asıl sura dayanan (R-S/32-34) bu duvar kuzey-batı imtidadında çok harap durumdadır. Bu itibarla yukarı giriş rapmasında olduğu gibi (F/16, B-C/19) burada da muhtelif fasilalarla bir iki kulenin mevcut olup olmadığı belli değildir¹¹.

B. Z ir v e d e k i S a r a y d a : 1) Sarayın avlusunun güney ve güney-doğu kısımlarında yapılan sondajlarla bu kesimdeki odaların çok tahribe uğramış temelleri meydana çıkarıldı (H-J/21-22).

2) Saray avlusunda yapılan kazıda kayaya oyulmuş olup miktarları yediye balığ olan depo veya sahrınç bulundu (İ/22-23). Bunlar umumiyetle daire şeklinde olup (ortalama çapları: 1-1.50 m., derinlikleri: 1-2.50 m.) ikisi bir biriyle irtibatlıdır, birinin ortasında da mukavves bir kademe vardır.

Bu çukurların hepsi taşla doldurulmuş vaziyette olup birinin içinden bir bazalt tabak parçası (şimdiye kadar Karatepe'de bulunan üç ayaklı bazalt tabakların biçiminden farklıdır, zira bunun altında dairevî, 2-2.5 cm. yüksekliğinde kaideye bitişik bir ayak vardır), mahalli Karatepe çanak çömlek parçaları gibi buluntular çıktı. Bazan çok büyük taşlarla moloz halinde dolduruldukları görülen bu muntazam çukurların, tıpkı yukarı girişin batı bitişiğinde, tapınak avlusunda,

¹⁰ Karatepe kesif bir orman ile kaplı olduğu için masraflı ve özel bir kazı tekniğini gerektirmektedir. Bilhassa ilk mevsimlerde maddî imkânları da gözönünde tutarak Aşağı Giriş hafredilirken belirli noktalar açılmış ve çizilmiş olan kroki ile bunların tamamlanmaları, —mimarın farazî çizgileri işaretlenmeksizin— okuyucuya bırakılmıştı. Lüzumlu imkânları elde ettiğimiz için teferruatı tespit amacıyla bu kabil köşe ve yan duvar açmalarını bu mevsimde yaptık.

¹¹ Bu kesimde Kırâğıldere'ye doğru orman pek kesif bir vaziyette uzandığından, bundan başka bâkir kaya da yer yer satha yükseldiğinden dolayı çok geniş çapta bir araştırmayı icap ettirmektedir. Bu itibarla bu işi ve bu duvarın devamının tepenin batı yönündeki muhtemel dış sūra ait kalıntıların mevcut olup olmadığının araştırılmasını gelecek mevsimlerden birine bırakmayı uygun bulduk.

ve girişten avluya açılan kapının ortasında yine kayaya oyulmuş depo veya sarnıçlar gibi ¹², *Asitawa(n)das* Karatepe'sinden (M. ö. 732-715) ¹³ daha önceki bir çağa ait oldukları anlaşılmaktadır.

Zirvedeki saray avlusunda meydana çıkardığımız bu çukurların içinden, Domuztepe'nin C katında (M. ö. IX. yüzyıldan önce) bulunmuş olup ¹⁴ Geç Bronz Çağı keramiklerinin hemen aynı olan çanak çömlek parçalarının da meydana çıkmış olması ayrıca dikkat çekici bir olaydır.

C. Tapınak ¹⁵ avlusunun doğu kesiminde: Birinci mevsim esnasında yukarı giriş binasında bulunmuş olan kabartmalı ortostat parçalarının etüd maksadiyle nakledildikleri bu alanın (J-L/13-15) açılması son mevsimlere bırakılmıştı. Heykeltraşlık kalıntıları, bekçi evinin kuzeyinde hazırlanan yeni sahaya taşındıktan sonra (L/19-20) bu kesimde, tapınağın doğu daireleri olduğu anlaşılan duvarları birbirine bitişik müteaddit odalar açıldı. Odaların hemen hepsinde monokrom Karatepe keramiği parçaları, bir kaçındada ufak pitoslar bulundu. Bir tanesinde ise kapı arslanlarından birine ait bazalt skülpür parçası, bir diğerinde de yine bazalttan küçük bir insan ayağı (ayak idolu?) meydana çıkarıldı. Odalardan birinin temeli, tıpkı yukarı girişin batı kısmında olduğu gibi, yine kaya içinde işlenmiş bir depo veya sahrınca oturmaktadır. Bundan da, temelin daha sonraki, çukurun ise daha evvelki bir devre ait olduğu anlaşılmaktadır.

D. Bekçi evinin batısında: Bekçi evinin arkasına rastlayan bu kesimde birinci mevsim esnasında kaya içine oyulmuş muntazam dairevi şekilde bir çukura yerleştirilmiş dairemsi bir bazalt bloku görülmüş ve bunun bir sütun kaidesi olduğu tahmin edilmişti. Bunun mahiyetini açıklamak amacıyla L/18-19 plân karesinde 15x20 m.lik bir alan açıldı. Bâkir kayanın pek az derinlikte (0.15-0.30 m.) olmasına rağmen ilgi çekici sonuçlar elde edildi J/18-19'da güneybatı-kuzeydoğu istikametinde 12 m. kadar uzanan bir duvar kalıntısı görüldü. Bazalt bloku bu duvarın kuzey ucunun doğu yönünün 0.60 m. doğusunda bulunmaktadır. Blokun yerleştiği çukur bâkir kaya içine oldukça muntazam bir daire şeklinde oyulmuştur; çukurun derinliği 0.40 m., çapı ise 0.65 m.dir. Bazalt bloku gayri muntazam bir silindir şeklindedir. Üzerinde taşıçî âletin düzletme izleri görülmemesine rağmen taşocağından çıkarıldığı vakit ilk tesviyeden geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yüksekliği 0.95 m. olan blokun üst yatay yüzeyi kare biçiminde olup düzleştirilmemiş olup üst yan kısım kopmuş vaziyettedir. Bunun bir sunak olduğunu tahmin etmekteyiz. Büyük Hitit devleti zamanında gerek avlu içinde

¹² Bk. U. BAHADIR ALKIM: *Dördüncü mevsim Karatepe çalışmaları*, Belleten XIV (1950), s. 650; ayn. mll.: *Beşinci mevsim Karatepe çalışmaları*, ayn. yr., s. 678.

¹³ H. TH. BOSSERT: *Die phoenizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, Oriens* 1, 2 (1948), s. 191.

¹⁴ Krş. U. BAHADIR ALKIM: *Altıncı mevsim Karatepe çalışmaları*, Belleten XVI (1952), s. 133; ayn. mll., ayn. yr. s. 235-236.

¹⁵ İçinde tanrı heykelinin bulunduğu çok tahrip görmüş yapı kalıntısını tapınak addetmekteyiz. Yukarı giriş bu tapınağın avlusuna (?) açılmaktadır, Bk. *Belleten* XIV (1950), s. 681 ve aynı s.deki altnot.

bulunan taş sunakların (meselâ Yazılıkaya tapınağında¹⁶ ve Tell Açana'da¹⁷ olduğu gibi) ve gerek taş sunak tasvirlerinin (meselâ Alacahöyük'te¹⁸, Boğazköy-de¹⁹, Fraktin'de²⁰, Yağrı'da²¹ v.s.) ve Hitit hiyeroglif yazıtlı sunağın (meselâ Emirgazi sunağı)²² mevcut olduğu malumdur. Bundan başka mühürler üzerinde de taş sunak tasvirlerine hem M. ö. II.²³ hem de I. bin yılında rastlanmaktadır. Bu itibarla Karatepe'de meydana çıkarılmış olan bu bazalt blokunun bir sunak olarak açıklanmasını mümkün addetmekteyiz. Bir sütun kaidesi olabileceği hatıra gelebilirse de, hem yüksekliğinin bir kaide yüksekliğini aşması ve hem de herhangi bir mimari kalıntı ile ilgisi olmayışı bu hususu imkân dahilinde göstermemektedir. Sunağın üzerinde herhangi bir yazıt yoktur. Herhangi kutlu bir şey veya varlığı sembolize edip etmediği hususunda da şimdilik bir şey söyleyemeyiz.

Sunak küçük bir teras üzerindedir. 25-30 cm. yükseklikteki teras basamağı doğuda ikinci bir terasa inmektedir. Maalesef bu kısım pek harap olduğundan ve bâkir kaya da açıkta kaldığından, kesin bir plân elde edilememiştir. Bununla beraber bu kesimde, tapınağın — içinde sunak olan — önemli ve kutlu bir parçasının bulunduğu anlaşılmaktadır²⁴.

¹⁶ K. BITTEL - R. NAUMANN - H. OTTO: *Yazılıkaya*, Leipzig 1941, s. 24 ve lev. 39 (rekonstrüksiyonu için bk. ayn. yr. s. 27, res. 9); lev. 40.

¹⁷ SIR LEONARD WOOLLEY: *Excavations at Atchana-Alalakh*, 1946, *The Antiquaries Journal*, XXXIX (Ocak-Nisan 1950), s. 4, res. 2; s. 7, res. 3; lev. I, a; lev. IVd; ayn. mll. *A Forgotten Kingdom*, London 1953, s. 141, res. 20 (kat III tapınağı plâni) s. 166, res. 25 (Kat I B tapınağı plâni).

¹⁸ H. T. BOSSERT: *Altanatolien*, Berlin 1942, res. 510 (= *Altanatolien*).

¹⁹ K. BITTEL: *Boğazköy. Die Kleinfunde der Grabungen 1906—1912*, Leipzig, 1937, lev. 9, No. 1-2; krş. *Altanatolien*, res. 547, 548.

²⁰ İyi bir resmi için bk. BITTEL v.bşk., *Yazılıkaya*, s. 121, res. 50.

²¹ *Altanatolien*, res. 571.

²² B. HROZNY: *Inscriptions Hittites hieroglyphiques* III, Praha 1937, A-Sunağı, lev. LXXIII - LXXVI; B-Sunağı (Eskikişla, krş. *Altanatolien*, res. 549), lev. LXXVIII - LXXXI; C-Sunağı, lev. LXXXII - LXXXIII; D-Sunağı, LXXXIV - LXXXV.

²³ D. G. HOGARTH: *Hittite Seals*, Oxford 1920, lev. VII, b (krş. O. R. GURNEY, *The Hittites*, London 1952, lev. 21, üst sıra oratadaki res.), lev. VII, e (krş. GURNEY, ayn. esr. lev. 21, ikinci sıra sağdan birinci res.).

²⁴ Karatepe bibliyografyası için bilhassa bk. *RHA*, fask. 50 (1948—1949), s. 33-35; *Belleten* XIV (1950), s. 649, altnot 1; *K. kazıları*, s. 34-39.

SEKİZİNCİ MEVSİM KARATEPE ÇALIŞMALARI*

U. BAHADIR ALKİM

Sekizinci mevsim Karatepe çalışmaları Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Prof. Dr. H. Th. Bossert, Doçent Dr. Uluğ B. Alkım, Doç. Dr. Halet Çambel, Uzman restoratör Ali Caravella ve Foto memuru Dursun Cankut'tan mürekkep bir kurul tarafından 3 Eylül - 12 Kasım 1952 tarihleri arasında geliştirildi¹.

Çalışmaların amacı, beş cilt halinde yayınlanmasını düşündüğümüz Karatepe Kazılarının (Domuztepe dahil) nihai raporları için gereken bazı arkeolojik ve filolojik teferruat işlerinin sağlanması ve bilhassa parça halindeki heykeltraşlık eserlerinin teknik usullerle birleştirilip tamamlanması üzerinde toplanmıştı.

Birinci kazı mevsiminde (1947 sonbaharı) meydana çıkarılmış olan büyük bazalt ortostatlar üzerindeki kabartma ve yazıtlardan (Hitit hiyeroglif ve Fenike) başka Karatepe'de yüzlerce skülpür kırıkları bulunmuştu. Gerek chil bir restoratörün ve gerek bu iş için lâzım olan teknik araçların temin edilmemesi yüzünden tamamlama mesaisi gecikerek bu mevsime kadar uzamıştı. Bu önemli işin gerçekleştirilmesi için lâzım gelen ödeneği sağlayarak jeneratör, elektrik matkabı v.s. gibi vasıtalarla çalışmamızı mümkün kılan Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Karatepe eserlerinin onarımı için çok yakından ilgilenen Genel Müdür Dr. Cahit Kınay'a, Şube Müdürlerinden Ark. Necati Dolunay'a, Yk. Mim. A. Saim Ülgen'e ve Ark. Nuri Can'a derin teşekkürlerimizi sunmayı bir borç sayıyoruz. Diğer taraftan, restorasyon işine katılıp değerli baş restoratörleri Bay Ali Caravella'nın Karatepe'de çalışması hususunda müsaade lutfünde bulunan Roma'daki İtalyan Millî Eğitim Bakanlığına bağlı *Istituto Cen-*

* Karatepe bibliyografyası için bilhassa bk. U. B. ALKİM: *Revue Hittite et Asiatique*, fask. 50 (1948—1949), s. 33-35; ayn. mll.: *Bulleten XIV* (1950), s. 649, altnot 1; H. TH. BOSSERT-U. B. ALKİM-H. ÇAMBEL, v. bşk.: *Karatepe Kazıları. Birinci önrapor*, Ankara 1950, s. 34-39 (= *K. Kazıları*). Bunlara ilâveten bir evvelki kazı dönemi için krş. U. B. ALKİM, *Yedinci mevsim Karatepe çalışmaları*, *Bulleten XVI* (1952), s. 611-615.

¹ Çalışmalarımız esasnasında bizden her türlü maddî ve manevî yardımı esirgemiye Kadirli ilçesinin hayırsever halkına şükran borcumuzu tekrarlamayı borç biliyoruz. Bundan başka Seyhan Milletvekili Dr. Sedat Barı'ya, Seyhan Valisi B. Ahmet Kınık'a, Vali Muavinine, Millî Eğitim Müdürlüğüne, Kadirli Kaymakam Vekili B. Kemal Küçüktepepınar'a, Malmüdürlüğüne, Ziraat teknisyeni B. Arif'e Savrun Eczanesi sahibi Kimyager B. Âdil Şeyhülettibba'ya, Avukat Murat ve Şeref Karamüftüoğlu'na yakın ilgi ve yardımlarından dolayı derin teşekkürlerimizi sunarız.

trale del Restauro (Merkez Restorasyon Enstitüsü) müdürlüğüne ayrıca pek müteşekkir olduğumuzu tekrarlamakla büyük bir zevk duymaktayız.

Elde ettiğimiz sonuçların özetini birkaç madde halinde sıralıyalım :

A. KARATEPE.DEKİ ÇALIŞMALAR

1 — Filolojik işler : Prof. Dr. Bossert tarafından Hitit hiyeroglif ve Fenike yazıtlarına ait bütün estempaj ve desenler orijinalleriyle teker teker karşılaştırılarak gerekli yayın hazırlıkları tamamlandı.

2 — Arkeolojik işler : a) Yukarı Girişte (H-J/13-16)², Aşağı Girişte (Ö-S/31-35), Zirve Sarayında (İ-K/21-24), tapınakta ve buna ait muhtelif dairelerde (J-M/13-16) ve sunağın³ bulunduğu kesimde (L/19) icap eden mimarî incelemeler geliştirilerek gerekli notlar alındı.

b) Dış sur araştırmaları : Karatepe'nin doğu yönünde bir dış sur kalıntısına ait izler dördüncü mevsim esnasında (1949) meydana çıkarılmıştı⁴. Tepenin kuzey-batı ve batı yönlerinde de bir dış surun mevcut olmasını ve bu suretle Yukarı Giriş rampası ile (B-I/13-21) Aşağı Giriş rampasının (R-S/31-35) bir kavis halinde birleşmesini muhtemel addederek araştırmaya girişmeyi daha ilk mevsimlerden beri düşünmekte idik. Ancak bu kesimlerde Karatepe'nin çok sık bir çalı ve orman ile kaplı olması işlerimizi muhtelif bakımlardan güçleştirmekte idi. Sekizinci dönem çalışmalarımızın sonlarına doğru yaptığımız istikşafat I-J/39-40 plân karesine rastlıyan alanda kuzey-doğudan güney-batıya doğru devam eden üst üste birkaç taş sırasından mürekkep bir duvar kalıntısını güçlükle farkettilik. Çok sık fundalık temizlendikten sonra bir düşüntü olmadığı anlaşılan bu bakiyenin, sitadelin bu kesimine ait bir dış sur kalıntısı olabileceğini tahmin etmekteyiz. Kalıntının her iki ucunda bâkir kaya yamaç sathından yukarı doğru yükseldiğinden ve binaenaleyh her iki taraftaki muhtemel kalıntıların yamaçtan aşağı sel sularının ve yıkıntuların tesiriyle yuvarlanıp gittikleri ihtimal dahilinde bulunduğundan dolayı bu duvarın her iki istikamette devam edip etmediği belli olamadı.

P/36 O-N/37-40, L-M/39-40, J-K/39-40, G-H/37-38, E-F/35-36 ve B-F/23-36 alanlarında yaptığımız topraküstü araştırmalarında yine kesif çalılık arasında duvar yıkıntularına ait oldukları anlaşılan taşlar gördüysek de bunların bahis konusu olan dış surun seyrine ait olup olmadığı tesbit edilemedi. Bununla beraber arazinin tabii şekli, Karatepe'nin bu yönünde mevcudiyeti farzedilen dış surun, asıl iç surdan uzak olmamasını zarurî kılmaktadır; zira batı iç surunun takriben 15-30 m. batısında 10-15 m. derinliğinde dik bir uçurum kademesi bulunmakta ve binaenaleyh dış sur seyrinin hiç olmazsa uçurum çizgisi üzerinden geçmesini icabettirmektedir.

² krş. K. Kazıları, lev. XXXVI. Buradaki kısa raporumuzun metin kısmında parantez içinde bundan sonra gösterilecek olan plân kare işaretleri bu nottaki levhaya aittir.

³ krş. U. B. ALKİM, *Yedinci mevsim Karatepe çalışmaları*, Belleten XVI (1952), s. 614-615.

⁴ Krş. U. B. ALKİM, *Dördüncü mevsim Karatepe çalışmaları*, Belleten XIV (1950), 650.

Gelecek mevsimlerde bu noktanın aydınlatılması için çalışacağımızı ummaktayız

3 — Restorasyon işleri: Yüzlerce, hattâ binlerce kırık halinde olan skülpür parçaları elden geçirilerek birbirine ait olanları birleştirilip yirmiden fazla kabartmalı ortostat tamamlandı. Bunların üzerindeki tasvir konularının birkaçı, evvelce *in situ* olarak meydana çıkarılmış olan kabartmaların mükerreri oldukları halde, büyük bir kısmı yeni ve enteresan konuların tasvirlerini ihtiva etmektedir.

Gelecek mevsimlerde devam edecek olan restorasyon çalışmalarıyla, yalnız Geç-Hitit kabartmaları için değil aynı zamanda M. ö. I. bin yılı Ön Asya heykeltraşlık sanatı için mühim bir mevzu teşkil eden Karatepe ortostatlarındaki tasvirlerin daha çok çeşitleneceğini ümit etmekteyiz.

Heykeltraşlık eserlerinin muhafazası için bu mevsim esnasında iki kulübe inşa edildi.

4 — Mimarlık işleri: Mimarın son dakikada gelebileceğini bildirmesi üzerine bu mevsimde plân alma, mimarî desen çizme, mimarî restorasyon çalışmaları gibi arktektonik işler geliştirilemedi. Gelecek mevsimde bu mesaiyi gerçekleştirmeye uğraşacağız.

B. DOMUZTEPE'DEKİ ÇALIŞMALAR

Mimarlık eserlerine ait incelemeler geliştirilerek notlar alındı ve heykeltraşlık eserlerinin ve küçük buluntuların resimleri çekildi.

C. DOLAYLARDAKİ ARAŞTIRMALAR

1 — Yeni bir bazalt damarının bulunuşu: Karatepe heykeltraşlarının malzeme olarak kullandıkları bazalt taşının Ceyhan nehrinin öte yakasındaki (doğu) Domuztepe'den nakledilmiş olduklarını daha ilk mevsimde tahmin etmiştik⁵.

Ceyhan nehrinin Karatepe yakasında (batı) da bir bazalt damarının mevcut olup olmadığını anlamak için Ekim 1952 sonlarında Dr. U. Bahadır Alkım tarafından araştırma gezileri yapıldı. Bu incelemeler sonunda Karatepe sitadelinin 4 km. kadar güney-doğusunda Ceyhan nehrine doğru dik bir şekilde inen 500 m. kadar uzunluktaki sık ormanlık bir yamaç üzerinde bir bazalt damarı tesbit edildi. Bu damar, nehrin bu hizaya rastlayan doğu yakasında bulunmamakta, buna mukabil Domuztepe'nin takriben 10 km. güney-batısında yine Ceyhan nehri kıyısında Karagedik mevkiinde tekrar zuhur etmekte ve Araplar köyüne kadar uzanmaktadır.

Karatepe yakınlarında diğer bir bazalt damarının tesbit edilmiş olması, Karatepe'ye bazaltın buradan getirilip getirilmediği meselesini ortaya atmaktadır. Arazinin çok arızalı oluşu, bundan başka burasının Ceyhan nehrinin akış meylinin altında bulunuşu yüzünden su tarikiyle yapılması melhuz bir nakliyata elverişli olmayışı dolayısıyla bazaltın Karatepe'ye yeni bulduğumuz bu yerden getirilmesi hususunu güçleştirmektedir. Arada bir nehir olmasına rağmen bazaltın Karatepe'ye zengin Domuztepe taşocaklarından tedarik edildiği kanaatında ısrar

⁵ Krş. K. Kazıları s. 27; U. B. ALKIM: Domuztepe kazısının arkeolojik sonuçları Belleten XVI (1952), s. 231.

edeceğiz. Yeni bulduğumuz bu damardan ise, Danakaya⁶ iskânının ve aynı zamanda, hemen aşağıda açıklaması yapılacak olan Kastal sekenesinin faydalandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Danakaya'nın buraya olan mesafesi kuş uçuşu 3 km. kadar olup arada aşılması güç nehir veya dağ yoktur, bundan başka bu bölgede artık başka herhangi bir bazalt damarı mevcut değildir.

2 — Roma devrine ait harabelerin bulunuşu: a) *Kastal harabesi*: Bazalt damarlarını bulduğumuz yerin 2 km. kadar güney-doğusunda (Karatepe harabesine uzaklığı: takriben 6 km.) "Kastal" adlı bir mevkiye oldukça geniş bir sahaya yayılmış Geç-Antik devre ait bir harabe gördük. Topraküstü kalıntılara göre harabenin Orta Zamanlarda da muhtelif tâdil ve ilâvelerle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kastal'da herhangi bir yazıt bulamadık ise de Geç-Antik çağa malettiğimiz yapı kalıntıları, bu kalıntılara ait mimari parçalar (meselâ bu arada bazaltten yapılmış sütun gövdeleri, çatı parçaları, bazalt yalıklar büyük pres taşları, iki sahrınç) gördük. Ayrıca Roma devrine ait çanak çömlek parçaları da topladık. İtinâlı bir işçilikle örülmüş duvarlarda malzeme olarak bazaltin kullanılmış olması, Kastal mevkiinde herhangi bir bazalt damarının bulunmayışı buraya bazaltin biraz evvel zikrettiğimiz yerden getirilmiş olduğuna işaret teşkil etmektedir.

b) *Kırağıldere'nin güneyindeki harabe*:

Müellifin yapmış olduğu gezi esnasında tesbit edilen diğer bir ören yeri de Karatepe'nin 6 km. kadar kuzey-batısında Kırağıldere vadisinin güney yönündeki yamacın üst sırtında yine oldukça büyük bir sahaya yayılmış olan harabedir. Burası, Kızyusflu köyünün eski muhtarı Hüseyin Kıstı'nın ihbarı üzerine gözden geçirildi. Mimarlık kalıntılarına göre Geç-Antik çağa ait olduğu anlaşılmakta ve Yunanca olan bir mezar yazıtı da bunu teyid etmektedir.

Gerek Kastal ve gerek Kırağıldere harabeleri hakkında teferruatlı ve resimli açıklamalar, yakında Kilikya'yı Kappadokya'ya bağlayan tarihî yollar şebekesi hakkında yayınlayacağımız makalede yapılacaktır.

⁶ K. Kazıları, s. 3; *Belleten* XII (1948), s. 248.

KARATEPE : SEVENTH CAMPAIGN *

by

U. BAHADIR ALKIM

The sixth season's work at Karatepe could not begin until after the 22nd International Congress of Orientalists in Istanbul (Sept. 15th-22nd, 1951), and as the excavation party was obliged to return to Istanbul at the end of October for the new academic year, work on the site was restricted to one month¹, and certain operations had to be left half finished. It was accordingly decided to complete these in a seventh campaign during the February vacation in 1952. The work was carried out in the name of the Turkish Historical Society by a team, under the direction of Professor H. Th. Bossert, consisting of Dr. Uluğ B. Alkim and Kemal Akman, surveyor, and lasted from January 31st till March 3rd.

I TOPOGRAPHICAL OPERATIONS

A. *Karatepe*: In the first season in the autumn of 1947, a plan of Karatepe was drawn², but it was not possible to extend this plan down to the level of the Ceyhan river at the east foot of the hill. Mr. Süzen at the same time prepared a rough sketch-plan of the whole site, including Karatepe, Domuztepe and the river between³, but this was not suitable for a final publication. Kemal Akman has now drawn a finished plan, on a scale of 1 in 500 of the steep east side of Karatepe and has extended this across the river as far as Domuztepe.

B. *Domuztepe*: A scale plan of Domuztepe also was drawn out. Hitherto only a general sketch-plan had been available⁴.

C. *Danakaya*: In the autumn of 1947 our party examined the natural rocky hill of Danakaya, 4 km. south of Karatepe, and found there remains of dry

* The English translation of this preliminary report was made by Prof. G. E. Bean, to whom the author wishes to express his gratitude.

¹ Cf. U. BAHADIR ALKIM: Sixth Season's Work at Karatepe, *Belleten*, vol. XVI, No. 61 (January 1952), pp. 134-136.

² This plan has already been published in *Belleten*, vol. XII, No. 47 (July 1948), Pl. CXVII; *Revue Hittite et Asiatique*, vol. XIX, fasc. 50 (1948-1949), p. 6 (=RHA); H. TH. BOSSERT - U. B. ALKIM - H. ÇAMBEL and others: *Ausgrabungen auf dem Karatepe. Erster Vorbericht*, Ankara 1950, Pls. XXXV, XXXVI (=Ausgrabungen).

³ See *Belleten* vol. XII (1948), Pl. CXVI; RHA (1948-1949), p. 4; *Oriens* vol. I, 2 (1948), p. 148, Fig. 2; *Illustrated London News* (May 14, 1949), p. 664; *Jaarbericht 11. Ex Oriente Lux* (1949-1950), p. 85, Fig. 11; *Ausgrabungen*, Pl. XXVII.

⁴ See note 3 above.

rubble walls constructed of large blocks, contemporary with Karatepe, and also ruins of buildings and fragments of pottery of Roman date⁵. In October 1950, when work at Karatepe was finished, the present writer, accompanied by Mrs. M. Gough and Dursun Cankut, photographer, went to Danakaya for the purpose of drawing a sketch-plan and taking photographs. In February 1952, in view of the important position of the site, commanding as it does a view of the various sections of the road⁶ which runs up the valley from Hierapolis-Castabala (Bodrum) and Babaoğlan to Karatepe, a scale-plan of Danakaya was drawn out.

II. SUPPLEMENTARY EXCAVATIONS AT KARATEPE

A. Lower Gateway: 1) A small-scale excavation was undertaken with the object of determining exactly the limits of the west side⁷ of this entrance-building and the junction with it of the *enceinte* that approaches it from the north-west, the clearance of this part having been left unfinished in the first season. It was established that the wall, which is 4.25 m. thick, joins the west side of the gateway⁸ in exactly the same manner as on the east side. On the surface of the top-most course of stone blocks are traces of approximately square beds for blocks of mud-brick⁹, converted by the conflagration virtually into baked brick. At the same time fragments of charcoal were found, and also a solid heap of fragments of mud-brick. From these facts it appears that the upper part of the *enceinte* was of mud-brick; the charcoal fragments evidently belong to a tie-beam course between this portion of the wall and the stone portion.

2) A further sounding brought to light the outer part of the south wall on the west side of this Lower Gateway, and in this way the outer south-west corner (Ö/32) of the Gateway was determined¹⁰.

⁵ U. BAHADIR ALKIM: *Excavations at Karatepe*, *Belleten* vol. XII, No. 45. (January 1948), p. 255; *Ausgrabungen*, p. 42.

⁶ This road, called Akyol ("White Road"), after passing under the western slope of Karatepe, descends into the plain of Andırın, and from there up the Har Boğazı to Andırın itself. It then crosses the pass of Meryemçil to Göksun (Cocusus). In the latter part of its course beyond Andırın it bears the name Göç Yolu ("Nomad's Way"). This road has since antiquity afforded communication between Cilicia and Cappadocia. We intend to publish an article on the historical road-system of the eastern Antitaurus; for the present, see *Belleten* vol. XIV (1950), pp. 549-559, 658-659; *Anatolian Studies* vol. 1 (1951), p. 19-20; *Anadolu* vol. I (1951), pp. 26-27.

⁷ Cf. *Ausgrabungen*, Pl. XXXVI, Ö-P/32-33. Future references to this plan in the text of the present report will be given in brackets without explanation.

⁸ *Ausgrabungen*, Pl. X.

⁹ The mud-bricks found at Karatepe hitherto are all approximately square in shape. For a drawing of a Karatepe mud-brick cf. *Oriens* vol. II, 1 (1949), p. 101, Fig. 11 (drawn by İbrahim Süzen).

¹⁰ Karatepe is covered with thick scrub, and its excavation demands expensive special equipment. In the early seasons especially, owing to our limited re-

(3) In the eastern part of the same gateway, the southeast corner and the south wall (P-R/31-32), hitherto unexcavated, were also cleared.

(4) On the west of the entrance-passage, above the sphinx bearing a Hittite hieroglyphic inscription, a pit was opened during the first season's work, from which a mass of mud-brick, scorched by fire, was extracted; during the present season advantage was taken of the wet weather and moist ground to make further probings at the southern edge of this pit, and remains were discovered of at least one wall of mud-brick still *in situ*. This wall rises 1.90 m. above the level of the space between the gate in the entrance-passage and the western side-room, and consists of an upper portion of mud-brick 1 m. high, and a lower portion of stone 0.90 m. high.

(5) The northern walls and corners of the towers R-S/33-34 north of this gateway were also cleared.

(6) The north side of the outer wall of the ramp leading up to the Lower Gateway was cleared, and the wall was traced towards the north-west (Ö-P-36-37). This wall is founded on the virgin rock, and after describing a broad curve abuts on the main citadel-wall near its junction with the eastern portion of the Gateway (R-S/32-34). Its north-western extension is in very bad preservation and it is accordingly uncertain whether it was provided, like the ramp (F/16, B-C/19) leading to the Upper Gateway, with towers at varying intervals ¹¹.

B. The Palace on the summit: (1) Soundings made in the south, east and south-eastern parts of the palace court revealed the foundations of rooms in this area, but in a much damaged condition (H-J/21-22).

(2) Excavations in the court also revealed as many as seven pits, whether store-cellars or cisterns, sunk into the rock (I/22-23). These are mostly circular in shape, with average diameter 1.50 m. and depths varying from 1 m. to 2.50 m.; two of them are interconnected, and in the middle of one of them is a curved step. All the pits were filled with stones together with fragments of local Karatepe monochrome pottery, local Iron Age painted sherds and a few fragments of imported (?) fine Cypriote potsherds; from one of them we recovered a piece of a basalt dish. The latter differs from the three-footed basalt dishes hitherto discovered at Karatepe in having attached to a ring base 2-2.5 cm. high. These

---

sources, while excavating the Lower Entrance-Building, we cleared certain particular areas and these only were entered on the sketch-plans, the hypothetical completion of the plan being left to the readers' imagination. Having now obtained the necessary funds, and for purposes of final publication, we undertook this season, both at the Lower Entrance and elsewhere, the clearance of the various walls and corners hitherto unexcavated.

¹¹ Since the whole of this slope towards Kırğılıdere is covered with thick woods, and the virgin rock protrudes here and there above the surface, very extensive search would be necessary in order to determine the further course of this wall. We accordingly decided to postpone this task to a later season, when we hope to learn whether or not the continuation of this wall forms an outer *enceinte* on the north-west and west sides of the hill.

regularly-cut pits, filled with rubble blocks often of great size, like the similar pits sunk into the rock at other points (notably, adjoining the Upper Gateway to the courtyard of the temple, and in the middle of the gate that leads from the Upper Gateway to the court)¹², belong evidently to a period anterior to the Karatepe of *Asitawa(n)das* (732-715)¹³. A further point of interest was the discovery in these pits of a few sherds almost identical with the pottery found in level C at Domuz-tepe¹⁴ (earlier than the 9th century B. C.), which in its turn resembles pottery of the late Bronze Age.

C. Eastern Sector of the Temple¹⁵ courtyard: During the first campaign, the sculptured orthostat fragments found in the Upper Gateway were transported for convenience of study to this area (J-L/13-15), of which the clearance was accordingly postponed to a later season. After removal of these stones to a spot prepared north of the guardian's house (L/19-20), a number of rooms were cleared adjoining the walls which we suppose to form the eastern part of the temple. In almost all the rooms we found sherds of monochrome Karatepe ware, and in several of them small pithoi; one room produced a fragment of sculptured basalt belonging to one of the portal-lions, another a small human foot also of basalt (perhaps an object of worship?). The foundation of one of the rooms, exactly as in the western portion of the Upper Gateway, crosses a pit (cistern or store cellar) sunk in the rock. From this it is clear that the foundation dates from a later period than the pit.

D. West of the Guardian's house: In this region during the first campaign, a roundish basalt block, set in a circular pit, was observed and conjectured to be a column-base. In order better to determine its nature, an area 15x20 m. was cleared (L/18-19). Although the virgin rock is only 15-30 cm. below the surface, interesting results were obtained. In the area J/18-19 remains of a wall were discovered running NE-SW for a length of 12 m. The pit in which it stands is sunk into the rock; it is 0.40 m. deep, 0.65 m. in diameter, and in shape is an almost regular circle. The basalt block is 0.95 m. high, of irregular cylindrical form, and though no tool-marks are visible on it, it was evidently submitted to a preliminary smoothing when it was taken from the quarry. Its upper surface is broken away. We now believe it to be an altar. In the Hittite Imperial period the existence of stone altars in temple

¹² U. BAHADIR ALKIM: *Karatepe-Fourth Campaign*, *Belleten* vol. XIV (1950), p. 659 and *The Fifth Season's Work at Karatepe*, loc. cit., p. 681.

¹³ Cf. H. TH. BOSSERT, *Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, Oriens*, vol I, 2 (1948), p. 191.

¹⁴ Cf. U. BAHADIR ALKIM: *Belleten* vol. XVI (1952), pp. 135-136, 249.

¹⁵ The badly ruined building in which the statue of a god was found is, we believe, a temple, of which the courtyard (?) is entered from the Upper Entrance-Building, cf. *Belleten*, vol. XIV (1950), p. 681.

courtyards (as at Yazılıkaya¹⁶ and at Tell Açana¹⁷) and the representations of stone altars (as at Alacahöyük¹⁸, Boğazköy¹⁹, Fıraktin²⁰, Yağrı²¹ and elsewhere), as also of altars inscribed with Hittite hieroglyphs (at Emirgazi)²², is well established. Furthermore, representations of stone altars are to be seen on seals both of the second²³ and of the first millenium B. C. It seems therefore permissible to explain the block at Karatepe in this way. The alternative view, that it is a column-base, appears excluded not only by its excessive height but also by the fact that it stands in no connection with any architectural remains. It carries no inscription. As to whether it may have some sacred symbolical significance we cannot at present offer any opinion.

The altar stands on a small terrace which descends on the east by a step 25-30 cm. high to a second terrace. Since this area is very badly ruined—in fact, the natural rock is largely exposed—it was not possible to obtain a precise plan. Nevertheless, it seems clear that we have in this sector an important part of the temple, containing an altar, and of high sanctity²⁴.

¹⁶ K. BITTEL - R. NAUMANN - H. OTTO: *Yazılıkaya*, Leipzig 1941, p. 24 and Pl. 39 (reconstruction on p. 27, Fig. 9) and Pl. 40.

¹⁷ SIR LEONARD WOOLLEY: *Excavations at Atchana-Alalakh*, 1946, *Antiquaries Journal* vol. XXX (January-April 1950), p. 4, Fig. 2; p. 7, Fig. 3 and Pls. I, a, and IV, d; id.: *A Forgotten Kingdom*, London 1953, p. 141, Fig. 20 (Plan of the Level III Temple), p. 166, Fig. 25 (Plan of Level I B Temple).

¹⁸ H. TH. BOSSERT, *Altanatolien*, Berlin 1942, Fig. 510 (= *Altanatolien*).

¹⁹ K. BITTEL: *Boğazköy—Die Kleinfunde der Grabungen 1906—1912*, Leipzig 1937, Pl. 9, No. 1-2; cf. *Altanatolien*, Figs. 547, 548.

²⁰ Excellent photograph in K. BITTEL and others, *Yazılıkaya*, p. 121, Fig. 50.

²¹ *Altanatolien*, Fig. 571.

²² B. HROZNY: *Inscriptions Hittites hiéroglyphiques* III, 111, Prague 1937, Pls. LXXII - LXXVI (Altar A), LXXVIII - LXXXI (Altar B, cf. *Altanatolien*, Fig. 549), LXXXII - LXXXIII (Altar C), LXXXIV - LXXXV (Altar D).

²³ D. G. HOGARTH, *Hittite Seals* Oxford 1920 Pl. VII, b (cf. O. R. GURNEY, *The Hittites*, London 1952, Pl. 21, first row, in the middle), Pl. VII, e (cf. GURNEY: *ibid.*, Pl. 21, second row, on the right).

²⁴ For a Karatepe bibliography cf. *RHA*, fasc. 50 (1948—1949), pp. 33-35; *Belleten* vol. XIV (1950), p. 655; note 1; *Ausgrabungen*, pp. 76-82.

THE EIGHTH SEASON'S WORK AT KARATEPE *

by

U. BAHADIR ALKIM

The eighth season's work at Karatepe¹ lasted from September 3rd to November 12th, 1952². It was carried out under the auspices of the Turkish Historical Society and the Directorate-General of the Antiquities and Museums by a working party, under the direction of Professor Bossert, consisting of Dr. U. Bahadır Alkım, Dr. H. Çambel, Mr. Ali Caravella, expert in restoration, and Mr. Dursun Cankut, photographer. The objects in view were, first, to complete certain matters of detail for the forthcoming final publication (Excavations at Karatepe and Domuztepe, 5 vols.), and more particularly, to piece together and restore the fragmentary sculptures.

During our first season (autumn 1947), in addition to the large basalt orthostat reliefs and the Hittite hieroglyphic and Phoenician inscriptions, hundreds of sculptural fragments were discovered. Owing however, to the absence of a professional restorator, and also to the lack of the necessary implements, the work of restoration was postponed until the present season. For supplying the necessary funds for the purchase of a generator, electric drill etc., and so making this important work possible, our sincere thanks are due to the Turkish Directorate-General of Antiquities and Museums and the Director General Dr. Cahit Kınay, who devoted himself unsparingly to the care of the Antiquities from Karatepe, also to the Assistant Directors Messrs. Necati Dolunay, A. Saim Ülgen and Nuri Can.

---

* The English translation of this preliminary report was made by Prof. G. E. Bean, to whom the author wishes to express his gratitude.

¹ For the Karatepe bibliography cf. U. B. ALKİM: *Revue Hittite et Asiatique*, fasc. 50 (1948—1949), pp. 33-35; id.: *Bulleten* vol. XIV (1950) p. 655, note 1; H. TH. BOSSERT - U. B. ALKİM - H. ÇAMBEL *et al.*: *Die Ausgrabungen auf dem Karatepe*, Ankara 1950, pp. 67-82 (= *Ausgrabungen*); U. B. ALKİM: *Karatepe-Seventh Campaign*, *Bulleten* vol XVI (1952) pp. 620-624.

² We desire particularly to express our gratitude for the friendly help of the people of Kadirli, who afforded us unsparingly very kind material and moral support. Our thanks are also due to Dr. Sedat Barı, the deputy of Seyhan, to Mr. Ahmet Kınık, *Vali* of Seyhan, to the Assistant *Vali*, to the Education Office of Seyhan, to Mr. Kemal Küçüktepepınar, *Kaymakam* of Kadirli, to the Office of Works, to Arif Onat, agricultural technician, to Âdil Şeyhülettıbbı, chemist, and to Murat and Şeref Karamüftüoğlu, advocates, for their keen interest and help.

We owe also a debt of gratitude to the *Istituto Centrale del Restauro* in Rome for collaboration and granting us the services of their expert restorer, Signor Ali Caravella. I subjoin a short report of the season's work.

A. AT KARATEPE

1 — Epigraphical: All squeezes and drawings of the Hittite and Phoenician inscriptions were compared with the originals by Prof. Dr. Bossert and prepared for publication.

2 — Archaeological: a) Architectural work was completed at the Upper Entrance (H-J/13-16),³ the Lower Entrance (Ö-S/31-35), the Palace at the summit (I-K/21-24), the temple and adjoining area (J-M/13-16), and in the section L/19 where the altar⁴ was found.

b) Outer circuit-wall. In 1949 traces of an outer fortification wall were brought to light on the east slope of Karatepe.⁵ Thinking it likely that on the west and north-west also the ramps of the Upper (B-I/13-21) and Lower (R-S/31-35) Entrances may have been joined by a curving outer wall, we had long been intending to carry out investigations in this area; but the work was rendered difficult by the thick forest and undergrowth that covers Karatepe on this side. In the course of a reconnaissance towards the end of the eighth season we discovered with some difficulty, in the area I-J/39-40, a remnant of wall comprising several courses and running NE-SW. Upon clearing away the thick scrub it became clear that this wall was not a mere fragment fallen from above, and we suspect that it belongs to an outer fortification-wall defending this section of the citadel. We could not determine definitely whether or not it continued in either direction, since at each end of it the virgin rock rises to the surface, and it is evidently possible that any remains may have collapsed and been carried away by torrent waters.

In the course of a surface investigation we saw other blocks also, which appear to have belonged to a wall, in the areas P/36, O-N/37-40, L-M/39-40, J-K/39-40, G-H/37-38, E-F/35-36, again among thick brushwood; but we could not determine whether they form part of the supposed outer circuit-wall. At the same time, the natural configuration of the ground makes it certain that if such a wall existed on this slope, it cannot have been far from the main inner wall, because at a distance of about 15-30 m. to the west of the main wall is a precipitous drop of some 10-15 m., above which the outer wall would be obliged to pass. We hope to obtain further light on this problem in subsequent campaigns.

3 — Restoration: From among the hundreds, or even thousands, of sculptural fragments, by piecing together those that belonged together, we succeeded in completing more than twenty orthostat reliefs. Of the subjects depicted some repeat those on reliefs already found *in situ*, but a considerable number show new and interesting themes. When the work of restoration is continued in future sea-

³ Cf. *Ausgrabungen*, Pl. XXXVI. Future references to this plan in the text of the present report will be given in brackets without explanation.

⁴ Cf. U. B. ALKIM: *Karatepe-Seventh Campaign*, *Bulleten* (1953), pp. 623-624

⁵ U. B. ALKIM: *Karatepe-Fourth Campaign*, *Bulleten* vol. XIV (1950), p. 657.

sons, we hope to recover still further varieties of design on these Karatepe orthostats, which are so important for the study, not merely of late Hittite reliefs, but in general of the ancient Near Eastern sculptural art in the first millennium B.C.

Two huts were built during this campaign to house the sculptural finds.

4 — **Architectural:** Our architect being at the last minute unable to come, the plans, architectural drawing and restorations could not be completed this year. We hope to remedy this next season.

B. AT DOMUZTEPE

Architectural studies were completed and photographs taken of the sculptures and small finds.

C. INVESTIGATIONS IN THE NEIGHBOURHOOD

1 — **Discovery of a further vein of basalt:** Ever since the first season we had supposed that the basalt used by the Karatepe sculptors came from Domuztepe on the other (east) side of the Ceyhan river⁶. With the object of determining whether basalt was also to be found on the west (Karatepe) side of the river, the surrounding country was explored by Dr. U. B. Alkim in October 1952. The result was the discovery of a basalt vein on a thickly wooded slope, some 500 m. long, which descends steeply to the river about 4 km. south east of Karatepe. This vein is not to be seen at the corresponding level on the east bank of the river, but reappears at Karagedik some 10 km. SW of Domuztepe, again close beside the Ceyhan, and extends as far as the Village of Araplar.

The discovery of this second vein in the neighbourhood raises the question whether this was the source of the basalt used at Karatepe. The country between is very mountainous; and transport of the stone by water against the stream would be difficult. We are therefore inclined to adhere to our former opinion that, in spite of the fact that a river intervenes, the Karatepe basalt was obtained from the abundant quarries on Domuztepe. The newly-discovered vein will have been used for the settlement at Danakaya and for the site at Kastal described below. Danakaya is about 3 km. distant as the crow flies, and no intervening mountain or river forms a serious impediment; furthermore, no other vein of basalt exists in this neighbourhood.

2 — **Ruins of the Roman period:** a) *Kastal.* At a spot called Kastal, 2 km. SE of the new vein of basalt, and some 6 km. from Karatepe, we found ruins of late antiquity covering a fairly wide area. The surface remains indicate that the site, with certain additions and alterations, was also inhabited in the Middle Ages. We saw no inscription, but found numerous ruined buildings and architectural fragments of late Roman date, including basalt columns and troughs, roof-members, large oil —or wine— presses, and two cisterns. We also collected sherds

6 Cf. *Ausgrabungen*, p. 69; U. B. ALKIM: *The Results of the Recent Excavations at Domuztepe*, *Bulleten* vol. XVI (1952), pp. 244-245.

7 *Ausgrabungen*, p. 42; *Bulleten* vol. XII (1948), p. 255.

of Roman date. The walls are carefully constructed of basalt; this stone is not to be found at Kastal, and has evidently been brought from the spot described above.

b) *Ruins south of Kırağıldere*: In the course of the writers's explorations another site was discovered about 6 km. NW of Karatepe, spread over a considerable area on the crest of the south slope of the Kırağıldere valley. Information of its existence was supplied by Hüseyin Kısı, formerly *muhtar* of Kızıyusuflu. The architecture remains point to a date in late antiquity, and this is confirmed by a Greek funerary inscription found on the spot.

A detailed description, with photographs, both of Kastal and of Kırağıldere will appear in my forthcoming article on the ancient road-system of Cilicia Cappadocia.

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Sayfa
ŞENYÜREK, PROF. DR. M. S. : A Study of the Pontian Fauna of Gökdere (Elmadaği), South-East of Ankara (Article rédigé en anglais)	449
EROL, OĞUZ : A note on the Geology of the Mammalian Fossil bed of Elmadaği-Evciler Ağilları (Article rédigé en anglais)	493
BOSSERT, PROF. DR. H. TH. : Das H-H Wort für "Malstein" (Article rédigé en allemand)	495
ÜNVER, PROF. DR. A. S. : Chronologie des Campagnes de Revan du Sultan Murad IV (en turc)	547
İZET, HAKKI : Les Revêtements en Faïence du Mausolée de Mevlâna, et les Particularités Artistiques et Techniques des Faïences Turques (Article rédigé en turc)	577
 Biographie :	
EYİCE, DR. SEMAVİ : Prof. Dr. Alfons Maria Schneider (en turc)	585
 Bibliographie :	
SCHWEINFURTH, PROF. DR. PH : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft	599
FIRATLI, NEZİH : Paphlagonia (en turc)	607
 Informations :	
ALKIM, U. BAHADIR : Travaux de Karatepe, 7 ^e Saison (en turc)	611
——— : Travaux de Karatepe, 8 ^e Saison (en turc)	616
——— : Karatepe, Seventh Campaign	620
——— : The Eighth Season's Work at Karatepe	625
(Les deux premiers écrits sont les traductions anglaises des articles commençant respectivement pp. 611 et 616).	

P L A N C H E S

XCIX—CXIV - M. S. Şenyürek
 CXV—CXVI - Oğuz Erol
 CXVII—CXXXV - H. Th. Bossert
 CXXXVI - S. Ünver
 CXXXVII - Alfons Maria Schneider

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XVI

No. 64

Octobre 1952

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
2003